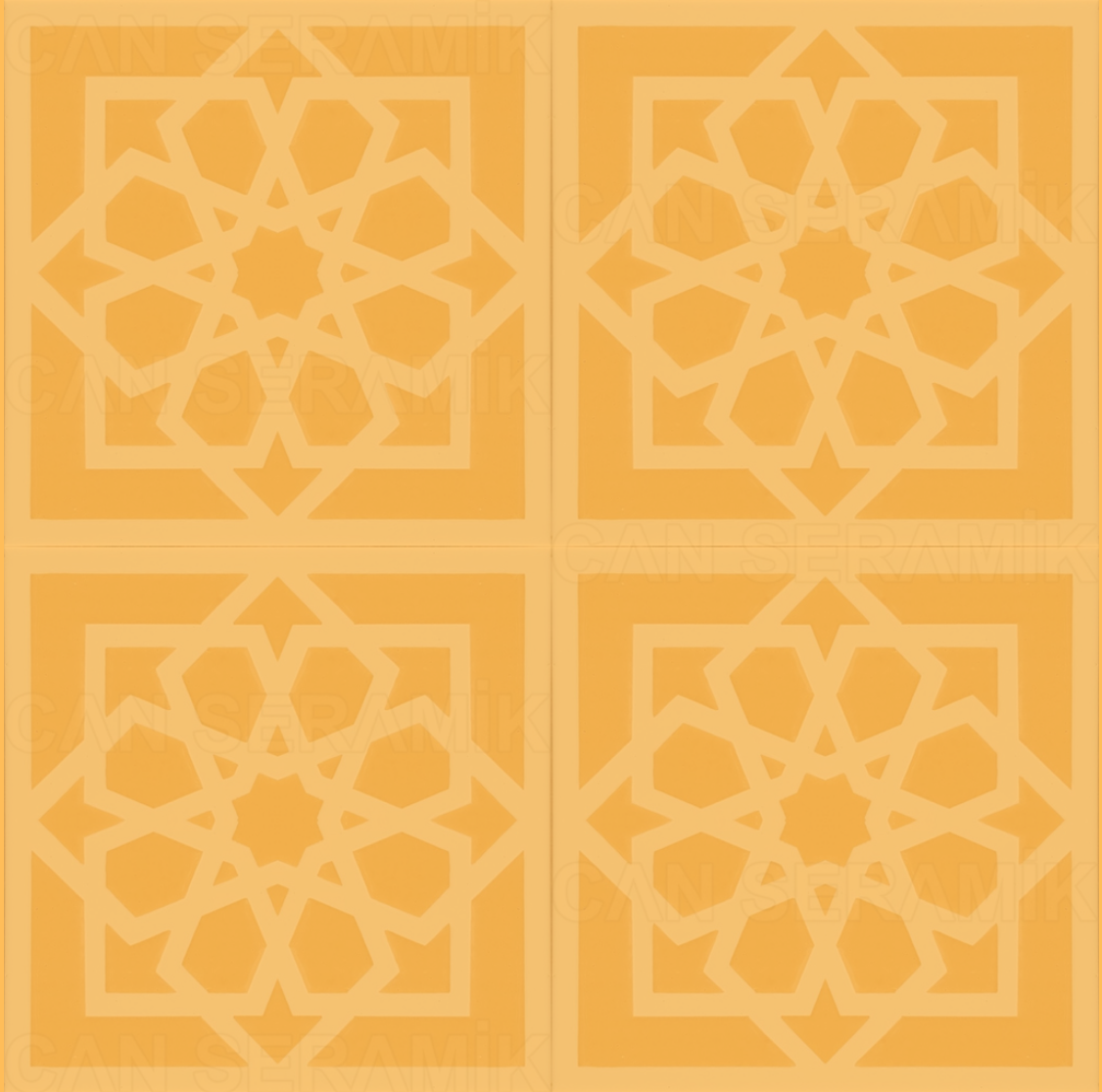

MERSİN İLAHİYAT DERGİSİ

MERSIN THEOLOGY JOURNAL

E-ISSN: 3108-4958

EYLÜL 2025

CILT / VOLUME: 1 SAYI/ ISSUE: 1

MİD

Mersin İlahiyat Dergisi
Mersin Theology Journal

e-ISSN: 3108-4958

CİLT / VOLUME: 1
SAYI / ISSUE: 1
EYLÜL / SEPTEMBER 2025

Yayıncı

Mersin Üniversitesi

Kapsam

Dinî Araştırmalar

Periyot

Mersin İlahiyat Dergisi yılda iki kez(Eylül - Mart) yayımlanan hakemli akademik bir dergidir.

Yayın Dili

Türkçe / İngilizce / Arapça

Dergi Politikası

Mersin İlahiyat Dergisi en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemini kullanır. Hakem kimlikleri gizli tutulur ve yayımlanmaz. Mersin İlahiyat Dergisi İSNAD Atıf Sistemini benimser. Yazarlar, çalışmalarının telif haklarına sahiptirler.

Yazıların hukuki sorumluluğu yazarlara aittir. Mersin İlahiyat Dergisi'nin tüm giderleri Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından karşılanır. Hiçbir ad altında yazarlardan ücret talep edilmez. Dergide makalesi yayımlanan yazarlara da herhangi bir ücret ödenmez.

İletişim

Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Çiftlikköy Kampüsü 33343
Yenişehir / Mersin

Tel: +90 0324 361 00 01 / 17403

E-posta:
mersinilahiyatdergisi@mersin.edu.tr

Publisher

Mersin University

Scope

Religious Studies

Period

Mersin Journal of Theology is a peer-reviewed academic journal published biannually (September - March).

Publish Language

Turkish / English / Arabic

Journal Policy

Mersin Journal of Theology uses the model of double-blind peer review that involves at least two reviewers. Identities of reviewers are hidden and not published.

Mersin Journal of Theology adopts the ISNAD Citation System. Authors have the copyright to their work. Legal responsibility for the articles belongs to the authors. All expenses of the Mersin Journal of Theology are covered by the Faculty of Theology of Mersin University. No fee is charged from the authors under any name. No fee is paid to the authors whose articles are published in the journal.

Contact

Mersin University, Faculty of Theology
Çiftlikköy Campus, 33343
Yenişehir / Mersin

Tel: +90 0324 361 00 01 / 17403

E-Posta:
mersinilahiyatdergisi@mersin.edu.tr

Mersin İlahiyat Dergisi

Mersin Theology Journal

e-ISSN: 3108-4958

Cilt / Volume: 1 Sayı / Issue: 1 (EYLÜL, 2025)

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Abdulvahid SEZEN

Baş Editörü / Editor in Chief

Doç. Dr. İbrahim YILDIZ

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Doç. Dr. Mustafa AYDIN

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Merve SAÇLI

Doç. Nizamettin ERGÜVEN

Dr. Öğr. Üyesi Eşref ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi Harun TAKCI

Dr. Öğr. Üyesi Mevsim ZENGİN

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KAYA

Dr. Öğr. Üyesi Sehal Deniz VARLIK

Arş. Gör. Ahmet HARMAN

Arş. Gör. Mustafa BOZ

Son Okuma / Yazım Kontrol / Mizanpaj / Dil Editörleri Proofreading / Spell Check / Language Editors

Arş. Gör. Ahmet HARMAN / Arş. Gör. Beyzanur AYBAKAN

Arş. Gör. Furkan GAN / Arş. Gör. Mehmet Akif ÇAĞLAR

Arş. Gör. Mustafa BOZ / Arş. Gör. Rumeysa BALCI / Afra YALÇIN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Abdulkadir EVGİN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet YILMAZ	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNCÜ	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ZHUSUBALIEV	Oş Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim YILDIZ	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Memet Zeki UYANIK	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa AYDIN	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Valmire Batatına KRASNIQI	Faculty of Islamic Studies in Pristina

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhamit BİRİŞİK	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ABAY	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Ali KARATAŞ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Asım YAPICI	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin JABLE	Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet YAMAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet VURAL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet YILMAZ	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KAYACAN	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Münteha MAŞALI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan ŞEN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Günnur AYDOĞDU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut TEKİN	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Mohammad THALGI	University of Yarmouk
Doç. Dr. Rabia Zahide DAMAR	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf SUIÇMEZ	Yakın Doğu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seyfeddin KARA	University of Groningen

Mersin İlahiyat Dergisi; yılda iki kez yayımlanan hakemli bilimsel süreli bir yayın organıdır. Dergide yayınlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlara aittir. Yazılar; yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayınlanamaz. Derginin yayın dili Türkçe olup makalelerin tamamının 1/3'ünü aşmayacak şekilde İngilizce ve Arapça dillerinde yayın yapılabilir.

Yayın Yeri ve Tarihi:

Mersin, 30 Eylül 2025

İletişim Adresi/Mail address

e-mail: mersinilahiyatdergisi@mersin.edu.tr

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mid>

Editörden

Saygıdeğer Okuyucular,

Dergimizin ilk sayısını sizlere takdim etmenin memnuniyetini yaşamaktayız. Yayın hayatına başlayan dergimiz, ilahiyat ve din bilimleri alanında yürütülen nitelikli araştırmaları bilim dünyasına kazandırmayı, özgün katkılar ortaya koymayı ve akademik tartışmalara zemin hazırlamayı amaçlamaktadır.

Dergimizin yayın politikası; akademik etik ilkelere bağlılık, bilimsel tarafsızlık, uluslararası standartlara uygunluk ve disiplinlerarası yaklaşımlara açıklık esaslarına dayanmaktadır. Bu bağlamda dergimizde, temel ilahiyat disiplinlerinin yanı sıra, disiplinlerarası nitelikteki araştırmalara da yer verilmesi hedeflenmektedir.

Hakemli bir dergi olarak gönderilen tüm makaleler çift taraflı kör hakemlik ilkesi doğrultusunda değerlendirilmekte; bilimsel kalite, özgünlük ve katkı ölçütleri esas alınmaktadır. Bu yönüyle dergimiz, hem ulusal hem de uluslararası akademik camiada güvenilir bir yayın platformu olmayı hedeflemektedir.

İlk sayımızda farklı konularda kaleme alınmış özgün araştırma makaleleri, inceleme yazıları ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu çalışmaların, ilahiyat alanında yürütülen araştırmalara katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

Bu vesileyle, ilk sayımızın oluşum sürecinde katkı sunan yazarlarımıza, çalışmaların değerlendirilmesinde titizlikle görev alan hakemlerimize, editör ve yayın kurulu üyelerimize teşekkür eder; dergimizin, akademik dünyada kalıcı ve saygın bir yer edinmesini ümit ederim.

Saygılarımla,

Doç. Dr. İbrahim YILDIZ

Mersin İlahiyat Dergisi Editörü

i.yildiz@mersin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0438-6994>

Mersin/Türkiye

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ | Research Articles

İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hülâsatü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi: Bakara Sûresi Özelinde 1-21

An Analytical Study of Qur'anic Sciences in Ishâq b. 'Alî b. al-Ḥasan's Tafsîr

Hulâsat al-Tafâsîr: A Case Study on Sûrat al-Baqara

Muhammed KÜLAHLI / İlhami GÜNAY

Kur'ân ve Göç Olgusu22-35

The Qur'an and Migration

Mustafa ÖZYİĞİT / Songül DOĞAN

Elmalılı'nın Mucize ve Bilimsellik Anlayışı Çerçevesinde Hz. İsa'nın Doğumu Meselesine Yaklaşımı36-54

Elmalılı's Approach to the Birth of Hz. Isa within the Framework of

Miracle and Scientific Understanding

Şemsettin GÜHER

Ali b. Mustafa el-Erbîlî'nin Sûratu'n-Nasr Tefsiri: Tahkik ve Değerlendirme..... 55-80

Tafsir of Surah al-Nasr by 'Alî Muştafâ al-Arbîlî: Editing and Criticism

Eyyüp TUNCER, Zafer ONUR

İlahiyat Fakültelerinde Kur'ân Eğitiminde Nitelik Problemi: Tespit ve Öneriler 78-95

The Problem of Quality in Qur'anic Education in Faculties of Theology:

Determinations and Suggestions

Hayrünnisa CAN

Siyer Öğretiminde Memnuniyeti Belirleyen Faktörler: Şanlıurfa Örneği96-112

Factors Determining Satisfaction in Siyer Teaching: The Case of Şanlıurfa

Fatma BİLECEN, Aliye YILMAZ

Cahiliye'den İslam'a Tebettül Kavramı (Etimolojik, Semantik ve Terminolojik Bir Analiz) 113-128

The Concept of Tabattul from Jahiliyya to Islam (An Etymological, Semantic, and Terminological Analysis)

Remzi NAZLI

Anadolu Selçuklu Medreseleri: Konya Örneği Üzerinden Bir İnceleme..... 129-146

Anatolian Seljuk Madrasahs: A Study on the Konya Example

Furkan KÜL

ÇEVİRİ | Translation

Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı ve Eserleri147-167
Doctor Ismail Hakkı Milaslı's Life And Works
Ercan ŞEN

KİTAP İNCELEMESİ | Book Review

Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası III: Dinî Bilimler Yazıları.....168-172
An Ottoman Scholar with Multiple Identities and Aspects: The Scientific Legacy of Dr Milaslı Ismail Hakkı III: Religious Sciences Writings
Muhammed Enes DURSUN

SEMPOZYUM DEĞERLENDİRME YAZISI | Symposium Evaluation Article

11. Mersin Üniversitesi 1. İlahiyat Araştırmaları Öğrenci Sempozyumu (15 Mayıs 2025 Mersin).....173-181
Mersin University 1st Student Symposium on Theological Studies (15 May 2025, Mersin)
Furkan GAN

İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi: Bakara Sûresi Özelinde

Muhammed Külahlı

Yüksek Lisans, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kütahya/Türkiye, muhammed.klhl@gmail.com

İlhami Günay

Prof Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi, Kütahya/Türkiye, ilhami.gunay@dpu.edu.tr

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 14.05.2025
Kabul Tarihi: 18.07.2025
Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Muhammed Külahlı – İlhami Günay | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf Bilgisi:

Külahlı, Muhammed - Günay, İlhami. "İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi: Bakara Sûresi Özelinde". *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 1-21.

Öz

Bu makale, klasik tefsir geleneğinde yer alan ve ilmî literatürde hakkında sınırlı çalışma bulunan İshâk b. Ali b. el-Hasen'in *Hulâsatü't-tefâsîr* adlı eserini, Bakara sûresi özelinde Kur'ân ilimleri açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İnceleme konusu olarak Bakara sûresinin tercih edilmesinin nedeni, sûrenin hem hacim bakımından uzun oluşu hem de tefsirî açıklamaların genellikle âyetlerin ilk geçtiği yerde yapılması gibi özellikleriyle Kur'ân ilimleri açısından zengin bir içeriğe sahip olmasıdır. Araştırmanın temel gayesi, tek yazma nüshası Kütahya Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde bulunan bu tefsiri tanıtmak ve müellifin Kur'ân ilimlerine yaklaşımını sistematik biçimde ortaya koymaktır. Çalışmada Kur'ân ilimleri kapsamında değerlendirilen kıraat, nesh, esbâb-ı nüzûl, hurûf-ı mukattaa, müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, vücûh-nezâir, mübhemât, mücmel-mübeyyen ve kıssalar gibi başlıklar altında *Hulâsatü't-tefâsîr*'de yer alan örnekler analiz edilmiştir. Müellifin tefsir anlayışı, çoğunlukla özlü açıklamalara dayanmakla birlikte, anlamı kapalı veya problemlili görülen âyetlerde nahvî ve semantik izahlarla desteklenen yorumlara yer verdiği görülmektedir. İshâk b. Ali'nin, âyetleri anlamada dilsel inceliklere ve bağlam analizine önem vermesi, onu klasik tefsir içerisinde dikkat çeken bir müfessir kılmaktadır. Özellikle müşkil âyetlerin çözümünde kullandığı mukadder sorular, klasik tefsir yöntemlerinin uygulamalı örnekleri olarak değerlendirilebilir. Genel anlamda müellifin, Kur'ân ilimlerine dair yaptığı yorumlar, Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkı sunan önemli notlar içermektedir. Bu yönüyle çalışma, hem klasik bir tefsirin tanıtılmasına hem de Kur'ân ilimlerinin tarihsel-teorik çerçeveden ziyade, metin üzerindeki yansımalarının ortaya konmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İshâk b. Ali, Hulâsatü't-tefâsîr, Bakara sûresi, Kur'ân ilimleri.

An Analytical Study of Qur’anic Sciences in Ishāq b. ‘Alī b. al-Ḥasan’s Tafsīr Hulāsat al-Tafāsīr: A Case Study on Sūrat al-Baqara

Muhammed Külahlı

Master's Student, Kütahya Dumlupınar University, Institute of Graduate Studies, Department of Basic Islamic Sciences, Kütahya/Türkiye, muhammed.klhl@gmail.com

İlhami Günay

Prof., Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Faculty Member, Kütahya/Türkiye, ilhami.gunay@dpu.edu.tr

Research Article

History

Received: 14.05.2025
Accepted: 18.07.2025
Published: 30.09.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

Muhammed Külahlı – İlhami Günay | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Cite as

Muhammed Külahlı – İlhami Günay, “An Analytical Study of Qur’anic Sciences in Ishāq b. ‘Alī b. al-Ḥasan’s Tafsīr Hulāsat al-Tafāsīr: A Case Study on Sūrat al-Baqara”, *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 1-21.

Abstract

This article aims to examine Ḥulāsat al-Tafāsīr, a tafsīr work by Ishāq b. ‘Alī b. al-Ḥasan, who belongs to the classical exegetical tradition and whose work has received limited scholarly attention in the academic literature. In this context, Sūrat al-Baqara was chosen as the sample chapter of analysis, as its considerable length and the tendency among exegetes to present interpretative commentary primarily at the point where a verse first appears offer a particularly rich source for the study of ‘ulūm al-Qur’ān. The primary objective of this research is to introduce this tafsīr preserved in a single manuscript held at the Vāhid Paşa Library in Kütahya and to systematically explore the author's approach to Qur’anic sciences. The study analyses selected examples from Ḥulāsat al-Tafāsīr under thematic headings commonly included within the field of ‘ulūm al-Qur’ān, such as qirā’āt, naskh, asbāb al-nuzūl, ḥurūf muqatta’a, mushkil al-Qur’ān, gharīb al-Qur’ān, wujūh wa-naẓā’ir, mubhamāt, mujmal-mubayyan, and qīṣaṣ. The author’s exegetical method is largely based on concise commentary, yet in cases where the meaning is obscure or problematic, he incorporates interpretations supported by grammatical and semantic analysis. Ishāq b. ‘Alī’s sensitivity to linguistic nuances and contextual coherence makes him a noteworthy figure within the classical tafsīr tradition. Particularly notable is his use of implied (muqaddar) questions to resolve difficult passages, reflecting applied examples of classical exegetical techniques. Overall, the author’s remarks on Qur’anic sciences provide important insights that contribute to a more accurate understanding of the Qur’ān. Thus, this study not only introduces a classical tafsīr work but also seeks to demonstrate how ‘ulūm al-Qur’ān are reflected in textual practice rather than merely in theoretical discourse.

Keywords: Tafsīr, Ishāq b. ‘Alī, Ḥulāsat al-Tafāsīr, Sūrat al-Baqara, Qur’anic sciences.

İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi: Bakara Sûresi Özelinde*

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim, müttakiler için bir hidâyet rehberi olarak gönderilmiştir. İnsanın doğru yolu bulması ise ancak gönderilen bu kitabın ilahi mesajlarını en doğru şekilde anlamakla mümkündür. Bu amaçla geniş hacimli ve muhtasar türü pek çok tefsir kaleme alınmıştır. Âyetlerin doğru anlaşılması ise büyük oranda Kur'ân ilimlerinin iyi bilinmesine ve doğru yorumlanmasına bağlıdır. Müfessirler, bu hususa önem vermişler ve âyetlerde geçen Kur'ân ilimlerine temas etmişlerdir.

Biz de bu çalışmamızda hulasa türü olarak kaleme alınan İshâk b. Ali b. el-Hasen'in *Hulâsatü't-tefâsîr* isimli eserini esas alarak Bakara sûresi özelinde Kur'ân ilimlerine dair görüşlerini örnekler üzerinden ortaya koymaya gayret edeceğiz. Örneklerin seçiminde müellifin görüşlerini en iyi şekilde yansıtmaya hususu dikkate alınacaktır.

Mezkûr eser hakkında konumuzla ilgili bir çalışmanın olmaması bizi bu konuyu çalışmaya iten en büyük etkenlerdendir. Tek nüshası bulunan bu tefsir, Kütahya Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde 1039 arşiv numarası ile kayıtlı olarak raflarda yer almaktadır. Hak ettiği değeri görmeyi bekleyen bu eser hakkında şu ana kadar karşılaştığımız iki makale ve bir yüksek lisans tezi olmak üzere üç çalışma bulunmaktadır.¹ 114 sûre içerisinde Bakara sûresinin seçilmesinin sebebi, eserin hulasa bir tefsir olması, tefsirin ilk kısmında temas edilen görüşlerin daha kapsamlı ve doyurucu bilgiler içermesi ve müellifin görüşlerinin daha belirgin tespit edilmesi sebebiyledir. Bunun yanı sıra Bakara sûresinde geçen âyetlerde müellifin Kur'ân ilimlerine dair pek çok konuya temas ettiği mülahaza edilmiştir. Bakara sûresi pek çok tefsirde farklı metotlarla ele alınmıştır. Bu sûre hakkında i'rab, kıraat, dilsel ve belâğî yönleri, sebab-i nüzul ve daha birçok yönden araştırma yapıldığı görülmektedir. Fakat araştırmalarımız sonucunda Bakara sûresi bağlamında Kur'ân ilimlerine dair müstakil bir çalışmanın yapılmamış olduğu görülmektedir. Bu da bizi bu konuyu çalışmaya sevk etmiştir. Planlanan bu çalışmada ise hulâsâ türü tefsirler içerisinde önemli bir yere sahip olması gerektiğini düşündüğümüz *Hulâsatü't-tefâsîr* isimli tefsirdeki Bakara sûresinin Kur'ân ilimleri bağlamında ele alınıp değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Yaptığımız bu çalışma ile alanda henüz hak ettiği ilgiyi görmeyen bu eseri, ilim dünyasına daha iyi tanıtmış olmakla beraber, Kur'ân'ın mesajlarının anlaşılması konusunda büyük bir öneme sahip olan Kur'ân ilimlerine dair müellifin görüşleri gün yüzüne çıkarılmış olacaktır. Kur'ân ilimleri bağlamında Bakara sûresi özelinde müstakil bir çalışma yaparak alandaki bu boşluğun bir nebze olsun doldurulması hedeflenmektedir.

* Bu çalışma Prof. Dr. İlhami GÜNAY danışmanlığında 23.06.2025 tarihinde tamamladığımız "İshak b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-tefâsîr isimli eserinin Kur'an ilimleri açısından incelenmesi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya/Türkiye, 2025); This article is extracted from my master's thesis entitled "An Analysis of Ishaq b. 'Ali b. al-Hasan's Hulâsat al-Tafâsîr in the Context of Qur'anic Sciences," supervised by Prof. Dr. İlhami Günay (Master's Thesis, Kütahya Dumlupınar University, Kütahya, Turkey, 2025).

¹ İlhami Günay, "Tefsir Mirasından Yeni Bir Eser: Tek Nüsha Hulâsatü't-Tefâsîr'in Muhteva ve Metot", *Journal of Turkish Studies* 13 (01 Ocak 2018), 85-102; İlhami Günay, "Hulâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 35/2 (2024), 288-308; Emre Güngör, *İshak b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Eserinin Rivayet ve Dirayet Açısından İncelenmesi* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025).

Çalışmanın ilk kısmında *Hulâsatü't-tefâsîr* ve İshâk b. Ali hakkında genel bir tanıtım yapılacaktır. Daha sonra Bakara sûresinde yer alan Kur'ân ilimlerine ait örnekler zikredilmek suretiyle müellifin bu konudaki görüşleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Kur'ân ilimlerinin her bir başlığı ile alakalı olarak önemli görülen bir örnek sunularak diğer örneklerle dipnotta işaret edilecektir.

1. İshâk b. Ali ve Hulâsatü't-Tefâsîr Hakkında Genel Bir Değerlendirme

İshâk b. Ali hakkında biyografik kaynaklarda yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Mevcut veriler büyük ölçüde tefsirin mukaddimesine dayanmaktadır. Burada müellif, “müftiyyü'l-İrâk şarkan ve garben”, “şemsü'l-İslâm”, “cemâlü'd-dîn” ve “rüknü's-şerî'a” gibi itibarlı lakaplarla anılmakta, ayrıca “zâhid”, “imam”, “fakîh” ve “âlim” gibi sıfatlarla da övülmektedir.² Bu tür nitelemelerin, eseri istinsah eden müstensih tarafından yazıya geçirilmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte, bu sıfatlardan hareketle müellifin özellikle fıkıh alanında temayüz etmiş ve dönemin ilim çevrelerinde tanınan bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. “Müftü” olarak vasıflandırılması, onun muhtemelen resmî bir dinî görev icra ettiğine; eserini ilim talebelerinin istifadelerine sunmak üzere kaleme aldığını belirtmesi ise, bir eğitim kurumunda ders halkasına sahip bir müderris olduğuna işaret etmektedir.

Müellifin hayatına ilişkin bilgilerin yetersizliği, literatürde aynı isimle anılan başka şahsiyetlerle ilişkilendirme çabalarına yol açmıştır. Bu bağlamda İshâk b. Ali b. Yahyâ (ö. 711/1311) ve Hindistanlı müfessir İshâk b. Ali el-Mültânî el-Bekrî (ö. 736/1337) gibi isimler zikredilmişse de, bu kişilerin söz konusu tefsirin müellifi olup olmadığına dair herhangi bir kesin delil bulunmamaktadır.³ Dolayısıyla müellifin ilmî kimliği, yaşadığı dönem ve coğrafya hakkında yapılacak değerlendirmeler, büyük ölçüde eserin içeriğinde ve mukaddimeye yer alan dolaylı ifadelerle dayandırılmak zorundadır. Bu çerçevede, İshâk b. Ali'nin Irak bölgesinde yaşamış, fıkıh başta olmak üzere tefsir, kıraat ve Arap dili alanlarında yetkin bir âlim olduğu ve eğitim faaliyetleriyle iştigal ettiği yönünde bir kanaat oluşturmak mümkündür. Ayrıca eserin sonunda müstensihe ait olan ferağ kaydında mevcut nüshanın, 3 Muharrem 702/1302 senesinde Çarşamba günü Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed tarafından haşiyeleriyle beraber tefsirin asıl nüshasından istinsah edildiği zikredilmektedir. Buradan hareketle müellifin hicri yedinci yüzyıllarda yaşadığı düşünülmektedir.

İshâk b. Ali b. el-Hasen tarafından telif edilen *Hulâsatü't-tefâsîr*, klasik tefsir literatüründe yer alan muhtasar tefsir türlerinin karakteristik özelliklerini taşıyan, aynı zamanda müellifin ilmî birikimiyle şekillenmiş özgün bir çalışmadır. Eserin ismi, müellif tarafından doğrudan tefsirin mukaddimesinde *Hulâsatü't-tefâsîr* olarak belirlenmiştir.⁴ Bu adlandırmada yer alan “hülâsa” kelimesi, Arapça “خلص” kökünden türemekte olup “safılık, duruluk ve açıklık” gibi anlamlar taşımakta,⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli formlarda otuz bir defa geçmektedir.⁶ Tefâsîr ise “tefsir” kelimesinin çoğulu olup anlamı kapalı metinlerin açıklanması ve yorumlanması faaliyetini ifade etmektedir.⁷ Bu bağlamda, eserin ismi, Kur'ân âyetlerinin anlamlarının özlü biçimde ortaya konduğu, farklı tefsir

² İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 1a.

³ Günay, “Hülâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu”, 295.

⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1039), 1a.

⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Halil itânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), “hls”, 161.

⁶ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-müfrehes li elfâzî'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996), “hls”, 292.

⁷ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânül-Arab* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), “fsr”, 5/52.

kaynaklarının da değerlendirmeye alındığı bir çalışma niteliğine işaret etmektedir. Hulâsatü't-tefâsîr tarzı eserlerde genellikle çeşitli tefsirler mukayeseli olarak ele alınmakta, müellif kendi mezhebî ve ilmî yaklaşımı doğrultusunda açıklamalar yapmakta ve anlamı zorlaştıran hususları berraklaştırma çabası gütmektedir. İncelenen bu eserde ise herhangi bir tefsire doğrudan bağlı kalındığına veya belli bir eserin ihtisarı niteliğinde olduğuna dair açık bir ifade bulunmamaktadır. Bunun yerine müellif; sebab-i nüzûl, kıraat farklılıkları, nesh, muhkem-müteşâbih, mücmel-mübeyyen gibi birçok Kur'ân ilmi konusuna temas etmiş; rivâyet ve dirâyet yöntemlerini dengeli bir biçimde kullanarak kapsamlı bir içerik sunmuştur. Bu durum, *Hulâsatü't-tefâsîr*'in sadece bir derleme veya özetleme faaliyeti olmayıp müellifin ilmî donanımıyla şekillenmiş orijinal bir tefsir eseri olduğunu göstermektedir.

Hulâsatü't-tefâsîr, Kütahya Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde 1039 numarayla kayıtlı, Arapça yazılmış tek nüsha bir eserdir. 165 varaktan oluşan tefsir, iki cilt olarak telif edilmiş olsa da mevcut nüsha tek ciltte toplanmıştır.⁸ Eser, müellifin el yazısı olmayıp 702/1302 yılında Muhammed b. Mahmûd tarafından istinsah edilmiştir.⁹ Müstensihin ve vâkıfın mührü, eserin tarihî sürecine dair önemli veriler sunmaktadır.¹⁰ Genel olarak okunaklı ve iyi korunmuş olan nüshanın bazı sayfalarında hâşiyeler ve şerhler yer almakta, bunların müellife değil, müstensih veya şârihlere ait olduğu düşünülmektedir.¹¹ Az sayıda imlâ hatası ve tefsirini yapmadığı âyet bulunsa da bu durum eserin bilimsel değerini düşürmemekte, aksine dönemin yazma geleneği içinde dikkate değer bir titizlikle hazırlandığını göstermektedir.

Hulâsatü't-tefâsîr, isminden de anlaşılacağı üzere muhtasar nitelikli bir tefsirdir. Müellif, Kur'ân'ın tamamını kapsasa da yalnızca anlamı zorlayıcı âyet ve ibarelerin tefsirine odaklanmıştır. Bu yönüyle eser, lafızların değil, anlam bakımından izaha muhtaç kısımların açıklanmasını hedefleyen seçici bir yöntem benimsemiştir. Kıraat farklılıkları ve bu farklılıkların manaya etkisi detaylı şekilde ele alınmakta, nahiv, sarf ve belâgat unsurları da âyet yorumlarında önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, kelimelerin kök yapısı, şiirsel kullanımlar ve günlük dildeki anlamlarına dair değerlendirmelere de yer verilmiştir. Esbâb-ı nüzûl, nesh gibi Kur'ân ilimlerine de temas eden müellif, rivayet ve dirâyeti birlikte kullanmış, fikhî ve kelâmî yorumlara yer vermekle birlikte herhangi bir mezhebi açıkça belirtmemiştir. Bu yaklaşım, eserin geniş bir okuyucu kitlesine hitap etme hedefini yansıtmaktadır.

Hulâsatü't-tefâsîr'de müellif İshâk b. Ali, kaynaklara açıkça atıf yapmaktan çoğu zaman kaçınmış, yalnızca yer yer bazı rivayetleri ve isimleri zikretmiştir. Bu tercih, eserin muhtasar yapısına sadık kalma amacıyla açıklanabilir. Eserde başlıca kaynak olarak Kur'ân'ın kendisi görülmekte, bazı âyetlerin açıklamalarında diğer âyetlerden delil getirilmektedir.¹² Ayrıca Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn rivayetlerine de yer verilmiş; özellikle Hz. Osman¹³ (ö. 35/66), Abdullah b. Abbas¹⁴ (ö. 68/687-88), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) ve Süddî (ö. 127/745) gibi isimlerin rivâyetleri zikredilmiştir.¹⁵ Müellif, dilsel

⁸ Günay, "Hulâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu", 296.

⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 165b.

¹⁰ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 89a-b.

¹¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 55b.

¹² İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 20b, 22a, 52b.

¹³ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 54a.

¹⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 38b, 51b, 53a, 55b, 60a.

¹⁵ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 9b.

açıklamalarında ise Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh¹⁶ (ö. 180/796) ve Ferrâ¹⁷ (ö. 207/822) gibi önemli Arap dili âlimlerine atıfta bulunmuş; kıraat farklılıklarında ise on kıraat imamından çoğunun adını açıkça belirtmiştir.¹⁸ Tefsir kaynakları arasında ise yalnızca Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vasît* adlı eserinin ismi geçmektedir.¹⁹ Bunun dışında, "رُوي", "قيل" ve "قال المفسرون" gibi ifadelerle çok sayıda klasik kaynağa atıf yapıldığı anlaşılmakta, ancak isim verilmeden genel bir rivayet sistemi benimsenmektedir. Bu durum, müellifin birçok kaynaktan yararlandığı hâlde, özlü anlatım kaygısıyla kaynak zikrini sınırlı tuttuğunu göstermektedir.

2. Kur'ân İlimleri ile İlgili Bakara Sûresindeki Örnekler

2.1. Kur'ân İlimlerine Genel Bir Bakış

"Ulûmü'l-Kur'ân" terimi, klasik literatürde Kur'ân'a dair bilgi alanlarını ifade eden bir izafet terkidir. Bu terkinin terim anlamı klasik kaynaklarda açıkça tanımlanmamıştır. Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Süyûtî (ö. 911/105) gibi müelliflerin eserlerinde bu kavram yer almakla birlikte kapsamlı bir tanım verilmemiştir.²⁰ Ancak modern dönemde yapılan tanımlar, bu alanın Kur'ân'ı anlama ve açıklamaya yönelik ilmî faaliyetleri kapsadığını ortaya koymaktadır. Başlangıçta Kur'ân'ı anlamayı kolaylaştıran her tür bilgi alanını kapsayan bu ifade, zamanla sadece doğrudan Kur'ân'a dair ilimleri içeren daha özel bir anlama kavuşmuştur. Bu çerçevede ulûmü'l-Kur'ân; "nüzul, tertip, cem', kıraat, tefsir, i'câz, nâsih-mensûh, muhkem-müteşabih, mekkî-medenî gibi konuları içine alan ilim dalı" olarak tanımlanabilir.²¹

Kur'ân ilimlerinin temel amacı, Kur'ân'ı daha iyi anlayabilmek için gerekli kavramsal, tarihsel ve dilsel çerçeveyi sunmaktır. Bu ilimlerle meşgul olmayan kimselerin Kur'ân'ı doğru bir biçimde anlama imkânı oldukça sınırlıdır.²² Kur'ân ilimlerinin sayısı konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Zerkeşî kırk yedi ilimden söz ederken,²³ Süyûtî bu sayıyı seksene çıkarmıştır.²⁴ Ancak bu alanın kapsamı zaman içinde farklı yorumlara açık kalmıştır. Örneğin bazı âlimler; fıkıh, kelam, nahiv, ferâiz ve lügat gibi Kur'ân'la ilişkili ilimleri de bu çerçevede değerlendirmiş, hatta matematik, astronomi ve mantık gibi alanları da Kur'ân'daki âyetlerle ilişkilendirerek bu kapsamda saymışlardır. Süyûtî, mühendislik ve tıbbı da bu sınıflandırmaya dâhil etmiştir. Zamanla ise bu kapsam daraltılmış ve daha çok Kur'ân'ın içeriğiyle doğrudan bağlantılı olan ilimlerle sınırlandırılmıştır.²⁵

¹⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 15a.

¹⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 59b.

¹⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), Nâfi' (ö. 117/735) 111a, İbn Âmir (ö.118/736) 40b, İbn Kesîr (ö.120/738) 16b, 94b, Âsım (ö.127/745) 36b, Ebû Ca'fer (ö.130/747-48) 99a, 130a, Ebû Amr (ö.154/771) 49a, Hamza (ö.156/772) 126b, 129b, Kisâî (ö.189/805) 37b, Ya'kûb el-Hadramî (ö.205/821) 104a, 120a, 121a.

¹⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 45a, 67a.

²⁰ Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm el-Mısıri (Beyrut: Darü İhyâ-i Kütüb-i'l-Arabiyye, ts.) (Erişim 21 Temmuz 2024), 1/2-8; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm el-Mısıri (Hey'etü'l-Mısıriyye, 1974), 1/314.

²¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 1976), 1/27; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 129.

²² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 129-130.

²³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/9-12.

²⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/162.

²⁵ Abdulhamit Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132-135.

Müfessir İshâk b. Ali'nin tefsirinde Kur'ân ilimlerinin pek çoğuna dair örnekler bulunmaktadır. Müellifin tefsiri muhtasar bir tür olduğu için doğrudan örnekler üzerinde değerlendirmelerde bulunmaktadır. Eserin muhtasar olması sebebiyle müellif, gayet veciz açıklamalar yapmaktadır. Biz de müellifin örnekler üzerinden yapmış olduğu değerlendirmelere istinaden bu ilimlerle ilgili görüşlerini ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Bu çalışmamızda İshâk b. Ali'nin Kur'ân ilimlerine dair yorum ve görüşlerini Bakara sûresi özelinde inceleyeceğiz. Müfessirin bu sûrede, Kur'ân ilimlerine dair yorumlarını örnekler üzerinden incelememiz ve ardından konu hakkındaki görüşlerini aktarmamız konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bakara sûresinde müellifin, Kur'ân ilimlerinden görüş bildirdiği her bir ilim için müstakil bir başlık açılacak olup, müellifin görüşünü en iyi şekilde yansıtacağını düşündüğümüz bir örnek zikredilecektir. Çalışmamız bir makale sınırlarında kalacağından bütün örnekler yer verilmeyecek, fakat ilgili diğer örnekler dipnotta işaret edilecektir.

2.2. Bakara Sûresindeki Kur'ân İlimleri Örnekleri

2.2.1. Esbâb-ı Nüzûl

Tefsir usulü terimi olarak esbâb-ı nüzul, "Hz. Peygamber'in risalet döneminde vuku bulan ve Kur'ân'ın bir veya birkaç âyetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir şey hakkında Resûlullah'a sorulan soru"²⁶ şeklinde tanımlanmaktadır.

Çalışmamızda incelediğimiz tefsir, her ne kadar hulâsa türü bir eser olsa da, sebab-i nüzul konusuna oldukça fazla yer vermektedir. Biz de müellifin, Bakara sûresi özelinde sebab-i nüzule işaret ettiği yerleri örnekler üzerinden sunacağız. Müellif, metod olarak sebab-i nüzulünü aktaracağı âyetin tefsirinde, "سَبَبُهُ", "قِصَّةُ ذَلِكَ", "أَصْلُهُ", "شَأْنُ نُزُولِهِ" lafızlarını tercih etmektedir. Kur'ân ilimleri literatüründe pek yaygın olmayan bu ifadelerin müellif tarafından kullanılması oldukça istisnai bir durumdur.

Bakara sûresi 187. âyet

أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةُ الصِّيَامِ الرَّفْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُوا الصِّيَامَ إِلَى الْبَيْتِ وَلَا تَبَاشَرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye, âyetlerini insanlara böylece açıklar."²⁷

Bu âyetin inişine dair sebab-i nüzul rivâyeti "تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ" ifadesinin tefsirinde zikredilmektedir. Müfessirin aktardığına göre, bu âyetin iniş sebebi Hz. Ömer ile ilgili bir

²⁶ Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360. Diğer tanımlar için bkz. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/13; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmî'l-Kur'ân*, 1/106; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 135; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 219.

²⁷ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), el-Bakara 2/187.

olaydır. İslâm'ın ilk dönemlerinde oruç ibadeti, yatsı namazının ardından ertesi günün akşamına kadar devam eden bir uygulamaydı. Bu süreçte, kişi yatsı namazını kıldığında ya da uyuduğunda, artık onun için bir sonraki günün akşamına dek yeme, içme ve cinsel münasebet haram sayılırdı.²⁸

Rivayete göre Hz. Ömer, yatsı vakti hanımıyla cinsel yakınlıkta bulunmak istedi. Eşi, uykuya daldığını ifade ederek bu isteğe olumsuz yanıt verdi. Ancak Hz. Ömer, eşinin bu sözünü, kendisini uzak tutmaya yönelik bir bahane olarak yorumladı ve sözlerine itibar etmeksizin onunla birlikte oldu. Daha sonra eşinin bu sözlerinde ciddi olup olmadığını tekrar sorduğunda eşi, gerçekten uyumuş olduğunu teyit etti. Bu durum karşısında Hz. Ömer büyük bir pişmanlık duydu ve sabah olduğunda durumu Resûlullah'a (s.a.v.) arz etti. Hz. Peygamber ise ona, "Ey Ömer, senden böyle bir davranış beklememiştin." şeklinde karşılık verdi. Bu olayın ardından Bakara sûresinin 187. âyeti nazil oldu ve önceki uygulama kaldırılarak oruçla ilgili yeni hüküm getirildi.²⁹

Söz konusu rivayet, klasik tefsir literatüründe de yer bulmakta ve birçok kaynaktan bu şekilde aktarılmaktadır.³⁰ İshâk b. Ali, Bakara sûresinin farklı âyetlerinde de sebep-i nüzul rivayetlerine yer vermektedir.³¹

2.2.2. Nâsih-Mensûh

Nesh sözlükte "ortadan kaldırmak, nakletmek, beyan etmek, ilga etmek, yok etmek"³² anlamlarına gelmektedir. İstilah manası ise, "şer'i bir hükmün, bir başka şer'i delille ortadan kaldırılması veya önceki hükmün sonraki hükümle değiştirilmesini"³³ ifade etmektedir. Hükmü kaldıran âyete nâsih, hükmü kaldırılan âyete ise mensûh denmektedir.³⁴ İshâk b. Ali neshi, "hükmün kaldırılması" olarak tanımlamaktadır.

Bu ilim, Kur'ân'ın ilahi mesajlarının en doğru anlaşılması hususunda büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan İshâk b. Ali de tefsirinde bu konuya yer vermekte ve yorum yapmaktadır. Çalışmamızın konusuna uygun olarak müellifin, Bakara sûresindeki nâsih ve mensûh âyetler hakkında değerlendirmelerde bulunduğu örnekleri inceleyeceğiz ve bu konu hakkındaki görüşlerini ortaya koyacağız.

Bakara sûresi 106. âyet

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَمْ تَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

²⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 11a.

²⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 11a. Neshedilen hüküm Ramazan'da imsakın yatsı namazı veya uyku ile başlayıp ertesi gün akşama kadar olması durumudur. Yani İslâm'ın ilk yıllarında bu âyet nazil olmadan oruç yatsı namazı veya uyku ile başlıyordu. Bu ayetten sonra günümüzdeki şeklini almıştır.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Dâru'l Hicr, 1422), 3/493; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdevnî - İbrahim Etfeyiş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384), 2/315.

³¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), el-Bakara 2/55 (3b), el-Bakara 2/65 (4a), el-Bakara 2/97 (5b), el-Bakara 2/186 (11a).

³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, nsh 3/61; Abdurrahman Çetin, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579.

³³ Süyûtî, el-İtkân, 3/69; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, 2/176; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 143; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 230; Çetin, "Nesih", 32/579-581.

³⁴ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, 1/801; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/29; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 231; Çetin, "Nesih", 32/579-581.

“Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?”³⁵

Kur'ân'da nesih kavramının açık bir şekilde ele alındığı yerlerden biri, Bakara sûresinin 106. âyetidir. Bu âyet, hem lafzî hem de hükmî nesih tartışmalarının temel referanslarından biri olmuştur. Klasik tefsir literatüründe bu âyete dair çeşitli yorumlar geliştirilmiş; özellikle “*مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا*” ifadesi, farklı kıraatler ve dilsel analizler üzerinden detaylandırılmıştır.

Bu bağlamda İshâk b. Ali, Bakara sûresi 106. âyette geçen nesih kavramını “*الرفع*” yani “hükmün kaldırılması” şeklinde tanımlamaktadır. Bu doğrultuda âyetin başındaki ifadeyi “*مَا نَرْفَعُ حُكْمَهُ*” (bir âyetin hükmünü kaldırırsak) şeklinde takdir etmektedir. Âyetin devamında geçen “*ننسخها*” kelimesini ise, Hz. Peygamber'e yönelik bir muhatap zamiri takdir ederek “*نُنسِكُهَا*” biçiminde tefsir etmektedir. Bu anlayışa göre, âyetin anlamı “Ey Peygamber! Eğer sana bir âyeti unutturursak...” şeklinde olur. Müellif, burada “*نَسِيَ*” fiiline dikkat çekmekte ve bu fiilin Arapçadaki kullanımına ilişkin “*نَسِيتَ الشَّيْءَ وَأَنْسَانِيهِ غَيْرِي*” (bir şeyi unuttum, bir başkası bana onu unutturdu) örneğini vermektedir. Ardından Kur'ân'daki diğer nesih örneklerine işaret etmektedir. Bu bağlamda, Bakara sûresi 240. âyetin baş kısmının, aynı sûrenin 234. Âyeti ile neshedildiğini ifade etmektedir.³⁶

İzahlarına devam eden müellif, “*insâ*” kavramı üzerinde de durmakta ve bu bağlamda recm âyetini örnek olarak zikretmektedir. Nitekim Kur'ân'da yer aldığı bildirilen ve “*الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنِيا فَارْجُوهما جزاء بما كسبا*” (yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ettiklerinde, işledikleri suçun karşılığı olarak onları recmedin) şeklindeki âyetin Allah tarafından Hz. Peygamber'e unutturulduğunu belirtmektedir.³⁷

Müellif, açıklamalarının devamında kıraat farklılıklarına da değinmektedir. “*نُنسِهَا*” kelimesinin, bazı kıraatlerde “*نُنَسِّهَا*” şeklinde okunduğunu ve bu kıraat ile kelimenin meçhul (edilgen) sigasıyla “*نُؤَخِّزُهَا*” (onu geciktirirsek) anlamında yorumlandığını ifade etmektedir. Bu yorumu desteklemek üzere Arap dilindeki “*نَسَا اللهُ فِي أَجَلِهِ*” (Allah onun ecelini geciktirdi) ifadesine dikkat çekerek, burada da “*أَخَّرَ*” (geciktirmek, tehir etmek) anlamının bulunduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak müellif, âyetin ilk kısmını şu şekilde tefsir etmektedir: “Bir âyetin hükmünü bir süreliğine ertelersek ya da hükmünü tamamen ortadan kaldırırsak veya (ey Peygamber) o hükmü sana unutturursak...”³⁸

Âyetin devamında yer alan “*نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا*” kısmını ise fayda ve zarar ilişkisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Buna göre neshedilen âyetin yerine, Müslümanlar için daha faydalı, düşmanlar için daha zararlı veya her iki yönüyle de neshedilen âyete denk bir âyetin getirileceği anlaşılmaktadır. Müellif, nihâyetinde nesih meselesini Allah'ın mutlak kudreti bağlamında ele almakta; her şeye kâdir olan Allah'ın, dilediğinde neshi gerçekleştirmeye de elbette muktedir olduğunu vurgulamaktadır.³⁹

³⁵ el-Bakara 2/106.

³⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

³⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

³⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

³⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b. Diğer örnekler için bkz. el-Bakara 2/178 (10a), el-Bakara 2/180 (10b), el-Bakara 2/184 (10b), el-Bakara 2/256 (15a-b).

2.2.3. Emsâlü'l-Kur'ân

Kur'ân ilimleri arasında önemli bir anlatım metodu olan emsâlü'l-Kur'ân terim olarak, “bir durum veya olgu hakkında söylenen sözün, benzerlik ilişkisi kurularak başka bir durumu açıklamak ve tasvir etmek amacıyla kullanılan kalıplaşmış ifadeler için kullanılan sözler”⁴⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu sözlerin söylenmesine darb-ı mesel denir. Türkçede bu kavram atasözleri olarak karşılık bulmaktadır.⁴¹

İshâk b. Ali tefsirinde, gizli ve açık mesellere dair yorumlar yaparak bu konuya dair değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Örnek: Bakara sûresi 17 ve 19. âyet

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَنُقُرٌ
يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

“Onların durumu, (geceleyin) ateş yakan kimsenin durumuna benzer: Ateş tam çevresini aydınlattığı sırada Allah ışıklarını yok ediverir de onları göremez bir şekilde karanlıklar içinde bırakır.” “Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”⁴²

İshâk b. Ali, Bakara sûresi 17. âyette geçen “ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ” ifadesini “Allah onların ateşini söndürdü.” şeklinde yorumlayarak, âyetteki temsili anlatımın münafıkların içsel durumuna işaret ettiğini belirtir. Müfessir, bu âyette geçen “nur” kavramını, münafıkların tevhidi kabul ettiklerinde kazandıkları geçici güvenlik haliyle ilişkilendirmektedir. Zira bu kimseler imanlarını açıkça beyan ettiklerinde öldürülme korkusundan kurtulmuşlardı; bu güvenli konumları ise “nur” metaforuyla ifade edilmiştir. Ancak kendi topluluklarına döndüklerinde bu ikrarlarını inkâr ederek asıl niyetlerini ortaya koymuşlar, böylece Müslümanlar nazarında gerçek kimlikleri ifşa olmuş ve artık bu güvenli durumlarını yitirmişlerdir.⁴³

İshâk b. Ali, âyette geçen “Allah onların nurunu giderdi.” ifadesini, gece karanlığında yakılan bir ateşin söndürülmesine benzettir. Bu temsile göre, münafıklar Müslümanlar arasında iman iddiasında bulunmakla geçici bir aydınlık elde etmişler; ancak inkâr ettiklerinde bu aydınlık yok olmuş, böylece karanlıkta kalan, yani güvende olmayan bir konuma düşmüşlerdir. Bu benzetme, münafıkların ikircikli tutumlarının hem bireysel hem toplumsal sonuçlarını tasvir etmektedir.

Müfessirin bu yorumu, temsili anlatımın bir çözümlemesi olarak Vâhidî'nin tefsirinde daha ayrıntılı biçimde yer almakta olup⁴⁴ klasik tefsir geleneğinde münafıkların psikolojik ve sosyolojik konumlarını açıklamaya yönelik dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.4. Hurûf-ı Mukattaa

Hurûf-ı mukattaa ifadesi, “harfler” anlamındaki *hurûf* ile “ayrılmış, kesik” manasına gelen *mukattaa* kelimesinden oluşan bir terkip olup söz konusu harflerin anlamlı kelimeler teşkil etmeksizin bağımsız şekilde telaffuz edilmeleri dolayısıyla bu şekilde

⁴⁰ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, 559.

⁴¹ İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/293; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 202.

⁴² el-Bakara 2/17,19.

⁴³ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 2a.

⁴⁴ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 1/94. Diğer misal için bkz. el-Bakara 2/19 (2a).

isimlendirilmiştir. *Mukattaa* terimi, “kesmek, ayırmak” anlamındaki *kat* kökünden türeyen bir sıfat niteliğindedir. Kur'an sûrelerinin başında yer alan bu harfler, söz konusu özellikleri sebebiyle literatürde “hurûf-ı teheccî”, “fevâtihu's-süver” ve “evâilü's-süver” gibi adlarla da anılmıştır. Bununla birlikte, mahiyetlerinin tam olarak açıklanamaması ve yer aldıkları bağlamın hikmetine dair kesin bir bilgiye ulaşamaması nedeniyle “hurûf-ı mübheme” ifadesiyle de tanımlanmışlardır.⁴⁵

Müfessir mutlak müteşâbih olarak nitelediği hurûf-ı mukattaa ile ilgili yorumlarını Bakara sûresinin ilk âyetinde zikretmektedir.

Örnek: Bakara sûresi 1. âyet: الم

Müellif, Bakara sûresinin hurûf-ı mukattaa ile başlayan ilk âyetini tefsir ederken, söz konusu harfleri حروف معجمة şeklinde tanımlayarak “anlamı kapalı ve doğrudan anlaşılamayan harfler” olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu harfler kendi başlarına herhangi bir i'rab konumuna sahip değildir; ancak bir cümle yapısı içerisinde yer aldıklarında i'rab bakımından bir mahalle sahip olurlar. Müellif, bu harflerin, takdirî olarak hafz edilmiş bir mübtedanın haberi konumunda değerlendirilmesi hâlinde, merfû sayılacağını ve âyetin “هذه السورة الم” (Bu Elif-Lâm-Mîm sûresidir.) şeklinde anlamlandırılabilirliğini ifade etmektedir.⁴⁶ Bu yoruma göre hurûf-ı mukattaa, ilgili sûrelerin ismi olarak kabul edilmiştir.

Tefsirin devamında müellif, قيل ifadesiyle alternatif bir görüşe yer verir. Bu görüşe göre, “elif” harfi “أنا” (ben), “lâm” harfi “الله” (Allah), “mîm” harfi ise “أعلم” (bilirim) kelimelerine tekabül etmektedir. Böylelikle, söz konusu harflerden oluşan ibarenin anlamı “أنا الله أعلم” (Ben Allah'ım, en iyi ben bilirim.) şeklinde ortaya konmuştur.⁴⁷ Bu tür yorumlara Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de yer verildiği görülmektedir.⁴⁸

Sonuç olarak, İshâk b. Ali, hurûf-ı mukattaa'yı mutlak anlamda müteşâbih kapsamında değerlendirmekte ve bu harfleri doğrudan anlamlandırmaktan kaçınmaktadır. Âyetin tefsirinde herhangi bir yorum getirmemiş; yalnızca bu harfleri nahvî açıdan ele alarak i'rab yönünden değerlendirmiş ve sûre adları olabileceğine işaret etmiştir. Bununla birlikte, âyetin sonunda قيل lafzıyla aktardığı te'vile bakıldığında, her ne kadar kendisi müteşâbihatı açıklamaya yönelik bir yorumda bulunmasa da İslam düşüncesinde bu tür harflerin makul çerçevede anlamlandırılmasına yönelik yaklaşımlara da yer verdiği görülmektedir.

2.2.5. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Kur'ân ilimleri arasında yer alan mübhemâtü'l-Kur'ân “insan, melek, cin, hayvan gibi mahlûkâtın ya da bir kabile veya topluluğun, Kur'ân'da açık bir ifade ile değil de zamirler, ismi mevsuller, ismi işâretler, cins isimleri, künye, lakap belirsiz mekân isimleri ve belirsiz zaman zarfları ile zikredilmesini” ifade eden bir tefsir usulü kavramıdır.⁴⁹

Müellif eserinde, mübhemât konusuna oldukça fazla yer vermektedir. Bakara sûresi içerisinde yer alan örnekler üzerinden bu durumu ortaya koyacağız.

⁴⁵ M. Zeki Duman - Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/401.

⁴⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 1b.

⁴⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 1b.

⁴⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/76.

⁴⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 136; Abdulhamit Birişik - Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/436.

Bakara sûresi 113. âyet

كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ وَكَانَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ

"Yahudiler, "Hristiyanlar bir temel üzerinde değiller" dediler. Hristiyanlar da, "Yahudiler bir temel üzerinde değiller" dediler. Oysa hepsi Kitab'ı okuyorlar.(Kitab'ı) bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti. Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, hükmü Allah verecektir."⁵⁰

İshâk b. Ali, Bakara sûresinde geçen "قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" ifadesini tefsir ederken ism-i mevsûl yapısıyla genel bir şekilde zikredilen ve kimler olduğu açıkça belirtilmeyen bu grubun, Tevrat ve İncil bilgisine sahip olmayan Arap müşrikler olduğunu belirtmektedir.⁵¹ Müellifin bu yorumu Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de yer bulmaktadır.⁵² Diğer bazı müfessirler ise bu âyette geçen muhatapları farklı şekillerde tanımlamışlardır. Örneğin Neseî,⁵³ Beyzâvî⁵⁴ ve Zemahşerî⁵⁵ bu ifadenin putperestleri kastettiğini ifade ederken Kurtubî burada kastedilenlerin Arap kâfirleri olduğunu dile getirmiştir.⁵⁶

Bu yorumlar bağlamında değerlendirildiğinde, İshâk b. Ali'nin yaklaşımı, âyette ism-i mevsûl ile ifade edilen kesimin kimliğine dair belirsizliği gidermeye yönelik açıklayıcı bir yorum niteliğindedir. Bu suretle müfessir, metindeki kapalılığı azaltmakta ve okuyucunun âyeti daha kolay anlamasına katkı sağlamaktadır. Müfessirin Bakara sûresi içerisinde mübhemâta dair görüş bildirdiği daha birçok örnek mevcuttur.⁵⁷

2.2.6. Garîbü'l-Kur'ân

Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir ilim olarak kabul edilen garîbü'l-Kur'ân terim olarak "Kur'ân'da Arap diline ait olmayan, Arapçaya başka dillerden girmiş veya Kureyş lehçesinin dışındaki lehçelere ait olan ve anlamı kapalı olan kelimeler" olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸ Müfessir İshâk b. Ali, tefsirinde bu kelimelere dair açıklamalarda bulunmaktadır.

Bakara sûresi 104. âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ

"Ey iman edenler! "Râinâ" (bizi gözet) demeyin, "unzurnâ" (bize bak) deyin ve dinleyin. Kâfirler için acıklı bir azap vardır."⁵⁹

⁵⁰ el-Bakara 2/113.

⁵¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 7a.

⁵² Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 1/171.

⁵³ Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, ed. Yûsuf Ali Bedîvî (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2018), 1/108.

⁵⁴ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1997), 1/40.

⁵⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986), 1/179.

⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/76.

⁵⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), el-Bakara 2/58 (3b), el-Bakara 2/87 (5a).

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291-296; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/3-5; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 176; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 141-142; İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379-380.

⁵⁹ el-Bakara 2/104.

İshâk b. Ali, ilgili âyetin tefsirinde, “رَاعَيْنَا” ifadesinin kullanılmaması gerektiğini, bunun yerine anlam bakımından yakın bir ifade olan ve “bizi bekle, bize dikkat et” anlamındaki “انْظُرْنَا” kelimesinin tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira Kur'an'da da açıkça görüldüğü üzere, Allah Teâlâ birinci kelimenin söylenmesini yasaklamakta, ikinci kelimenin ise kullanılmasını emretmektedir. Müellife göre bunun sebebi, “رَاعَيْنَا” ifadesinin Yahudi topluluğunun dilinde hakaret ve küfür (شتم) anlamına gelen bir içerikte kullanılmakta oluşudur. Yahudilerin bu kelimeyle aslında “ya ahmak” anlamını kastettikleri ve bu ifadeyle Hz. Peygamber'e yönelik bir aşağılamada bulundukları belirtilmektedir.⁶⁰

Bu bağlamda Allah Teâlâ, söz konusu kötü niyetli söylemlere imkân tanımamak ve onları ortadan kaldırmak amacıyla “انْظُرْنَا” kelimesinin tercih edilmesini emretmiştir. Müellifin bu tefsiri, yalnızca iki kelimenin dilsel yapısını açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda onların kullanım bağlamlarını da dikkate alan anlam merkezli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Nitekim benzer açıklamalara Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de rastlamak mümkündür.⁶¹

İshâk b. Ali'nin tefsirinde, okuyucunun anlamakta güçlük çekebileceği *garîb* kelimeleri açıklamaya yönelik özel bir dikkat sergilediği görülmektedir. Tefsirin genel yapısı ve önceki örnekler göz önünde bulundurulduğunda, müfessirin, hem Arapçaya sonradan dâhil olmuş hem de Arapça kökenli olup ilk bakışta manası açık olmayan kelimelere açıklık getirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda müellif, söz konusu ifadeleri kısa, özlü ve anlaşılır açıklamalarla tefsir ederek Kur'an'ın doğru anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemiştir. Onun bu yaklaşımı, *garîbü'l-Kur'ân* ilminin yalnızca yabancı kökenli kelimelerle sınırlı olmadığını; aynı zamanda, Arapça olmasına rağmen anlamı kapalı ya da alışılmadık olan kelimeleri de kapsadığına dair görüşü destekler niteliktedir.

2.2.7. Müşkilü'l-Kur'ân

Müşkilü'l-Kur'ân terim olarak “ilk bakışta bazı âyetler arasında ihtilaf ve çelişki gibi görünen durumları açıklayan ilim dalı” şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak Kur'an'da böyle bir durumun kesinlikle olmayacağını belirtmek yerinde olacaktır.⁶²

İshâk b. Ali'nin tefsirinde, Kur'an'da zahiren çelişkili gibi görünen bazı âyetlerin ele alınarak yorumlandığı dikkat çekmektedir. Müfessir, bu tür müşkil ifadeleri genellikle mukadder bir soruya cevap verir tarzda açıklamakta ve anlamı, gerçek (hakikî) ya da mecazî yönleriyle izah ederek olası tereddütleri gidermeye çalışmaktadır. Bazı durumlarda ise nahiv kaidelerine dayanarak söz konusu anlam karışıklığını çözmeye yöneldiği görülmektedir. Tefsirdeki örnekler ışığında değerlendirildiğinde, İshâk b. Ali'nin müşkilü'l-Kur'ân bağlamında geliştirdiği bu yorumların, âyetler arası bütünlüğün sağlanmasına ve metnin doğru anlaşılmasına katkı sunmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, onun tefsirinde hem dilsel hem de anlam boyutunu dikkate alan bütüncül bir yöntem benimsediğini göstermektedir.

Bakara sûresi 61. âyet

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلَهَا

⁶⁰ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

⁶¹ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 1/186-187.

⁶² Âdem Yerinde, “Müşkilü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164.

*"Hani, "Ey Mûsâ! Biz bir çeşit yemeğe asla katlanamayız. O halde, bizim için Rabbine yalvar da, o bize yerden biten sebze, kabak, sarımsak, mercimek, soğan versin" demiştiniz..."*⁶³

İshâk b. Ali, "عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ" ifadesini tefsir ederken eserinde sıklıkla başvurduğu yöntem olan فَاِنْ قِيلَ (şöyle denilse...) kalıbıyla mukadder bir soruya yer vererek âyette çelişki izlenimi oluşturabilecek bir durumu gündeme taşımaktadır. Bu yöntemle göre, "bildircin eti ve kudret helvası iki farklı yiyecek olmasına rağmen, bunların nasıl tek bir yemek olarak nitelendirildiği" sorusu yöneltilecek olursa, müellif buna şu şekilde cevap vermektedir: Kudret helvası, bildircin etine tâbi kılınmıştır; çünkü İsrailoğulları bu iki nimeti aynı öğün içerisinde birlikte tükettikleri için, onları topluca tek bir yemek olarak adlandırmışlardır. Müfessire göre, Kur'an'da bu şekilde bir anlatım kullanılması, Allah Teâlâ'nın doğrudan beyanı değil, Yahudilerin ifadelerinin nakledilmesi bağlamındadır. Dolayısıyla, bu tür bir kullanımda anlam açısından herhangi bir çelişkinin söz konusu olmadığı açıktır.⁶⁴

İshâk b. Ali, söz konusu âyetin yorumunda, Yahudilerin günlük dil ve kullanım alışkanlıklarını dikkate alarak bu tür muhtemel anlam karışıklıklarını açıklığa kavuşturmakta ve böylece âyette herhangi bir işkâl bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bu yorum, Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de benzer şekilde yer almakta olup⁶⁵ klasik tefsir geleneğinde müşkil görünen ifadelerin çözümünde başvurulan yöntemlere güzel bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.8. Kıraat Farklılıkları

Kıraat kavramına dair farklı tanımlar bulunmaktadır. Biz burada en kapsamlı olduğunu düşündüğümüz Cezerî'nin (ö. 833/1429) tarifini nakledeceğiz. Cezerî'ye göre kıraat, "Kur'an kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir" şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁶ Müellif eserinde kıraate dair bir tanım zikretmemektedir. Usul olarak daha çok farklı kıraatlara doğrudan işaret etmekte ve birçoğunda zikrettiği kıraatin hangi imama ait olduğuna da işaret etmemektedir. Fakat biz bu çalışmamızda müellifin zikrettiği kıraat farklılıklarının hangi imamlara ait olduğunu da tespit etmeye çalışacağız.

İshâk b. Ali'nin tefsirinde kıraat farklılıklarına dair pek çok örneğin olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmamıza konu olan Bakara sûresinde kıraat farklılıklarına dair değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bu yorumlarını örnekler üzerinde incelemek yerinde olacaktır.

Bakara sûresi 165. âyet

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ ۖ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ

"İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da ona ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler

⁶³ el-Bakara 2/61.

⁶⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 3b. Diğer örnek için bkz. el-Bakara 2/275 (17a).

⁶⁵ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 1/146.

⁶⁶ Abdulhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/425.

azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi."⁶⁷

Âyette geçen "وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا" ifadesine dair tefsirde yer verilen kıraat farklılığı, anlam üzerinde dikkat çekici bir etki meydana getirmektedir. Müfessir, âyetteki "لو" edatının cevabının hazf edildiğini belirtmekte ve âyetin anlamını şu şekilde takdir etmektedir: "Şayet zâlimler, azabı görecekları zamanı idrak edebilselerdi, bütün kudretin yalnızca Allah'a ait olduğunu kesin bir şekilde kabul eder ve bunu açıkça ifade ederlerdi." Ayrıca müellif, fiilin "يرى" şeklinin yanında, "تَرَى" şeklinde okunduğuna da meçhul sîga ile işaret etmektedir. Bu kıraat tercihi doğrultusunda anlam, şu şekilde şekillenmektedir: "Ey Muhammed! Eğer sen zalimlerin, azabı gördükleri anda bütün kudretin yalnızca Allah'a ait olduğunu itiraf ettikleri zamanı görebilseydin, onların içine düştükleri durumu elbette anlardın."⁶⁸ Görüldüğü üzere, kıraat farklılığı âyetin hitap makamında ve anlam vurgusunda belirgin bir değişiklik meydana getirmektedir.

Müellifin kıraat farklılıklarına yer verirken, söz konusu okuyuşların hangi kıraat imamına ait olduğuna dair açık bir bilgi sunmadığı dikkat çekmektedir. Ancak klasik kaynaklarda, "تَرَى" şeklindeki kıraat Nâfi', İbn Âmir ve Ya'kûb'a nispet edilirken, diğer imamların ise "يرى" şeklinde okuduğu aktarılmaktadır.⁶⁹ Bu örnek, kıraat farklılıklarının semantik düzeyde nasıl bir etki doğurabileceğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

2.2.9. Mücmel-Mübeyyen

Mücmel kavramı "kendisi ile neyin murat edildiği anlaşılmayan lafızdır." Mücmel olan âyetlerde de ilk olarak bakıldığında âyetin manasının ne olduğu anlaşılmaz. Mübeyyen kelimesi ise, "âyetlerdeki müşkil, müsterek, hafi ve müşkil lafızları açıklığa kavuşturan âyetler" anlamına gelmektedir.⁷⁰ İshâk b. Ali mücmel âyetin varlığını kabul ettiğini belirtmekte ve bu şekildeki âyetlerin anlaşılması için bir müfessire ihtiyaç olduğu görüşünü savunmaktadır.⁷¹

Bakara sûresi 110. âyet

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ۚ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ يَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

*"Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. Kendiniz için her ne iyilik işlemiş olursanız, Allah katında onu bulursunuz. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızı görür."*⁷²

İshâk b. Ali, Bakara sûresinde geçen "وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ" âyetini yorumlarken, bu ifadenin mücmel olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda âyetin anlamının tam olarak anlaşılabilmesi için bir açıklayıcıya, yani müfessire ihtiyaç duyulduğunu vurgular. Devamında, söz konusu açıklamanın bizzat Hz. Peygamber tarafından yapıldığını belirtir. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.v.), namazın kaç rekâttan ibaret olduğunu, hangi rûkûn ve farzlardan oluştuğunu ve hangi uygulamaların sünnet kapsamında değerlendirildiğini fiilî ve sözlü uygulamalarıyla izah etmiştir. Benzer şekilde, zekâtın hangi mallardan, ne miktarda ve ne zaman verilmesi gerektiği hususları da Resûlullah tarafından tafsilatlı

⁶⁷ el-Bakara 2/165.

⁶⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 9b. Diğer örnekler için bkz. el-Bakara 2/81 (4b), el-Bakara 2/85 (5a), el-Bakara 2/106 (6b), el-Bakara 2/240 (14b), el-Bakara 2/259 (15b).

⁶⁹ Ebû Amr Osmân b. Said b. Osmân ed-Dânî, *et-Teyssîr fi'l-kırâ'âtî's-seb'* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l Arabiyye, 1984), 77.

⁷⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 211.

⁷¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

⁷² el-Bakara 2/110.

biçimde açıklanmıştır. Böylece mücmel nitelikteki bu ilahi buyruklar, Hz. Peygamber'in beyanıyla pratik bir içeriğe kavuşmuştur.⁷³

2.2.10. Kasasü'l-Kur'ân

Kur'ân'ı Kerîm'de peygamberler ve evvelki milletlerin kıssaları anlatılmaktadır. İshâk b. Ali de tefsirinde bu kıssalara yer vermektedir. İshâk b. Ali'nin Kur'ân'daki kıssalara yaklaşımı genel itibarıyla tefsirinin yapısına uygun olarak özetleyici niteliktedir. Bununla birlikte, bazı kıssalarda detaylı açıklamalara da yer verdiği görülmektedir. Müfessir, kıssalara dair yorumlarında genellikle herhangi bir kaynak zikretmemekte; açıklamalarına "قَصَّتْ ذَلِكَ" ve "قَصَّتْ ذَلِكَ" gibi ifadelerle giriş yapmaktadır. Kur'ânî kıssaların anlamlandırılmasında önemli bir yer tutan bu anlatımlar, onun kıssa tefsirine dair yaklaşımının anlaşılmasında dikkate değer örnekler sunmaktadır.

Bakara sûresi 65. âyet

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ

"Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, "Aşağılık maymunlar olun" demiştik."⁷⁴

İshâk b. Ali, اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ ifadesinin tefsirinde "قَصَّتْ" lafzını kullanarak Cumartesi yasağını ihlal eden Yahudilerle ilgili kıssaya özet biçimde değinmektedir. Buna göre Allah Teâlâ, Yahudilere Cumartesi gününün kutsiyetine binaen balık avını yasaklamış; ancak balıkların bugünde bolca görünmesi üzerine onlar bu yasağı dolaylı yollarla aşmışlardır. Nehrin üzerine ağ bırakıp balıkları Cumartesi günü yakalamakla birlikte, onları ertesi gün toplamışlardır. Bu hileli tutum sebebiyle Allah, onları maymun suretine çevirmiştir.⁷⁵

Müfessir, bu kıssayı kaynak göstermeksizin ve tefsirinin genel yapısına uygun biçimde özlü olarak aktarmaktadır. Devamındaki âyette ise bu cezanın hem çağdaşlarına hem de sonradan gelenlere ibret olması amacı taşıdığı ifade edilmektedir. Tefsirin der kenarında (kenara veya alta yazılmış yazı, not, esas metne göre çıkma) cezanın tüm suça iştirak edenlere uygulandığı belirtilmektedir.⁷⁶ Bu çerçevede, İshâk b. Ali'nin kıssa aktarımı Kur'ân kıssalarının düşündürme ve ibret verme işlevini yansıtan bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.11. Vücûh-Nezâir

Vücûh kavramı, "bir kelimenin Kur'ân'ı Kerîm'de farklı anlamlarda kullanılması" şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁷ Nezâir ise terim olarak "Kur'ân'daki farklı kelimelerin aynı anlamı ifade etmesi" olarak tanımlanmaktadır.⁷⁸ İshâk b. Ali tefsirinde bu konuya özlü bir şekilde değinmektedir. Müellifin bu konuya dair yaklaşımı ayetlerde geçen kelimelere verdiği anlamlar üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla günümüzdeki tefsir usûlü kaynaklarında zikredilen tanımlar dikkate alınarak müellifin, bu konuya dair yorumlarını inceleyeceğiz.

Vücûh kavramı bağlamında müfessirin, "hüdâ/هدى" kelimesine Bakara sûresinde geçtiği yerlerde hangi anlamları yüklediğini tespit etmeye çalışacağız.

⁷³ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b. Diğer misaller için bkz. el-Bakara 2/186 (11a), el-Bakara 2/228 (13b).

⁷⁴ el-Bakara 2/65.

⁷⁵ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 4a. Diğer misaller için bkz. el-Bakara 2/72 (4b), Âdem kıssası, el-Bakara 2/30-37 (2b,3a).

⁷⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 4a.

⁷⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 213; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 145.

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 213; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 146.

Bakara sûresi 38. âyet

فَلَمَّا أَهْبَطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

"İnin oradan (cennetten) hepiniz. Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir" dedik."⁷⁹

İshâk b. Ali burada zikredilen هُدًى kelimesine "دليل، بيان، حجج، آيات" (delil, beyan, hüccetler ve âyetler) gibi anlamlar yüklemektedir.⁸⁰

Bakara sûresi 272. âyet

لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا يُنْفِقُكُمْ وَلَا تَنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ

"Onları hidâyete erdirmek sana ait değildir. Fakat Allah, dilediğini hidâyete erdirir. Hayır olarak ne harcarsanız, kendiniz içindir. Zaten siz ancak Allah'ın rızasını kazanmak için harcarsınız. Hayır olarak her ne harcarsanız -hiç hakkınız yenmeden- karşılığı size tastamam ödenir."⁸¹

Müfessir, لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ ifadesinin açıklamasında هُدًى kelimesine iki farklı anlam vermektedir. Birinci anlamın genel olarak "beyan ve delalet" manasına geldiğini beyan etmektedir. İkinci anlamın ise hususî manada "tevfik ve hak için doğru yolu gösterme" anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.⁸²

Müfessirin nezâire dair yorumlarını ise "yağmur" kelimesi üzerinden aktarmaya çalışacağız. Bakara sûresinde "yağmur" manasında kullandığı yerleri örnek olarak sunacağız.

Bakara sûresi 19. âyet

أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَنُقُبٌّ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

"Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır."⁸³

İshâk b. Ali, -أو كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ- âyetini açıklarken, burada geçen -صَيِّبٍ- kelimesini -مطر- yani "yağmur" olarak anlamlandırmaktadır. Bu doğrultuda âyeti, "yağmura yakalanan kimseler gibi" şeklinde tefsir etmekte ve -كأصحاب صَيِّبٍ- ifadesiyle yorumlamaktadır. Müfessirin -صَيِّبٍ- lafzına yüklediği bu anlam, Kur'ân'daki eş anlamlı kelimelerin (nezâir) tahliline örnek teşkil etmektedir. Aynı şekilde -السَّمَاءِ- kelimesine -سحاب- yani "bulut" anlamını vermesi de nezâir kapsamında değerlendirilmesi gereken bir diğer örnektir.⁸⁴ Bu yorumlar, müellifin lafızların bağlama göre taşıdığı anlamları dikkate alarak yaptığı tefsir yaklaşımını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bakara sûresi 265. âyet

وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَيَتَّبِعُوا اللَّهَ وَتَنْبِيئًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلَّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

⁷⁹ el-Bakara 2/38.

⁸⁰ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 3a.

⁸¹ el-Bakara 2/272.

⁸² İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 16b.

⁸³ el-Bakara 2/19.

⁸⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 2a.

"Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir."⁸⁵

İshâk b. Ali, ilgili âyette geçen -وَابِل- kelimesini "damlaları iri olan kuvvetli yağmur" şeklinde yorumlamaktadır. Aynı şekilde, âyetin devamında yer alan -طَل- ifadesini ise "damlası ince, hafif yağmur" anlamında tefsir etmektedir. Müfessirin bu iki farklı kelimeye de yağmur anlamı vermesi, Kur'ân'daki eş anlamlı kelimelerin (nezâir) yorumuna dair dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.⁸⁶ Bu yaklaşım, lafızlar arasındaki nüanslara dikkat ederek anlam çeşitliliğini ortaya koyma bakımından önemlidir.

Sonuç

Bu çalışma, İshâk b. Ali b. el-Hasen tarafından kaleme alınan ve literatürde henüz yeterince tanıtılmamış olan *Hulâsatü't-tefâsîr* adlı tefsiri, Bakara sûresi ekseninde Kur'ân ilimleri bağlamında sistematik biçimde ele almayı hedeflemiştir. Yapılan analizler neticesinde, müellifin klasik tefsir geleneği içerisinde özgün bir konuma sahip olduğu ve Kur'ân ilimlerine dair meseleleri derinlikli fakat sade bir anlatımla işlediği tespit edilmiştir. Eser, içerdiği dilsel, nahvî, semantik ve metinsel açıklamalarla, yalnızca âyet tefsiri yapan bir kaynak olmanın ötesine geçerek, Kur'ân ilimlerinin uygulamalı bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müfessirin kıraat farklılıklarına temas etmesi, bazı âyetlerin nâsih-mensûh ilişkisini açıklaması ve özellikle nüzûl sebeplerine dayalı yorumlar geliştirmesi; onun tefsirini sadece kelime veya cümle çözümlemeleriyle sınırlamadığını, âyetlerin iniş bağlamını da dikkate aldığını göstermektedir. Ayrıca hurûf-ı mukattaa, müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, vücûh-nezâir, emsâlü'l-Kur'ân, mübhemât ve mücmel-mübeyyen gibi birçok Kur'ân ilmi başlığına dair örnekler üzerinden yorumlar yapılmış olması, müellifin sistemli ve disiplinler arası bir yaklaşım benimsediğine işaret etmektedir.

Müellifin dikkat çeken bir diğer yönü, yorumlarında kısa ve özlü anlatımı tercih etmesi, ancak gerektiğinde açıklayıcı ifadelerle anlamı güçlendirmesidir. Bu yönüyle eser, hem akademik çevreler hem de klasik tefsire ilgi duyan araştırmacılar için anlaşılır ve işlevsel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Özellikle müşkil âyetlerin çözümünde kullandığı mukadder sorulara cevap yöntemi, klasik tefsir geleneğindeki metodolojik yaklaşıma uygun bir zihin işleyişini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte müellifin, genellikle herhangi bir kaynak belirtmeden kıssa ve rivayetlere yer vermesi; eserin yöntem açısından klasik bağını korusa da modern akademik beklentiler açısından sınırlı bir referans sistemine dayandığını göstermektedir. Bu durum, onun eserini daha çok öğretici, toparlayıcı ve özetleyici bir mahiyetle kaleme aldığını düşündürmektedir.

Kur'ân kıssalarına yönelik açıklamalarında, didaktik yönü öne çıkaran ve ibret alma eksenli bir anlam kurma çabası dikkat çekmektedir. Ayrıca garîb kelimelere verdiği tanımlar, anlamı kapalı ifadeleri sadeleştirerek açıklaması, müellifin okuyucunun metni kavramasını önceleyen bir tefsir anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak *Hulâsatü't-tefâsîr*, Kur'ân ilimlerinin klasik dönemde nasıl uygulandığını göstermesi bakımından önemli bir örnektir. İshâk b. Ali'nin bu eseri, geleneksel ilim tasnifini dikkate alarak, Kur'ân metninin çok boyutlu bir şekilde

⁸⁵ el-Bakara 2/265.

⁸⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 16a.

yorumlanabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, eserin farklı sûreler özelinde de benzer yöntemle incelenmesi, klasik tefsir literatürüne daha kapsamlı katkılar sağlayacaktır. Ayrıca eserin tenkitli neşri, ilmî tahkiki ve karşılaştırmalı analizlere konu edilmesi, günümüzde Kur'ân ilimlerinin anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik akademik çalışmalara zemin hazırlayacaktır.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 19. Basım, 2010.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1997.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdulhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Birişik, Abdulhamit - Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî. "Mübhemâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 31. Baskı., 2018.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1984.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Duman, M. Zeki - Altundağ, Mustafa. "Hurûf-ı Mukattaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/401-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/293-297. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Dâru'l Hicr, , 1422.
- Günay, İlhami. "Hülâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 35/2 (2024), 288-308. <https://doi.org/10.62862/isar.2023-98835>
- Günay, İlhami. "Tefsir Mirasından Yeni Bir Eser: Tek Nüsha Hulâsatü't-tefâsîr'in Muhteva ve Metot". *Journal of Turkish Studies* 13 (01 Ocak 2018), 85-102. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13187>
- Güngör, Emre. *İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-tefâsîr İsimli Eserinin Rivayet ve Dirayet Açısından İncelenmesi*. Erişim 10 Mayıs 2025.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri. *Lisânül-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halil İtânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 6. Basım, 2010.
- İshâk b. Ali b. Hasen. *Hulâsatü't-tefâsîr*. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1039, 163 vr. : 23 st.; 290x200-220x140 mm.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdevnî - İbrahim Etfeyiş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384.
- Muhammed Fuad Abdülbaki. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996.

- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. ed. Yûsuf Ali Bedîvî. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 2018.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısrî. 4 Cilt. Hey'etü'l-Mısriyye, 1974.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986.
- Zerkeşî, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah. *el-Burhân Fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısrî. 4 Cilt. Beyrut: Darü İhyâ-i Kütüb-i'l-Arabiyye, ts. Erişim 21 Temmuz 2024
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 1976.

Kur'ân ve Göç Olgusu

Mustafa ÖZYİĞİT

Yüksek Lisans, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı, Burdur/Türkiye, mustafaozyigit056@gmail.com

Songül DOĞAN

Yüksek Lisans, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı, Burdur/Türkiye, namaz3839@gmail.com

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 19.05.2025

Kabul Tarihi: 12.07.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Mustafa Özyiğit – Songül Doğan | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Göç, tarihin her döneminde farklı sebeplerle yaşanmış bir olgudur. Kur'ân-ı Kerîm, bu olguyu dinî, ahlâkî ve sosyolojik yönleriyle ele alır. Müminlerin zulüm karşısında yaşadığı baskılar, Kur'ân'da hem bireysel hem de toplumsal düzeyde değerlendirilir. Bu yönüyle Kur'ân, göçü sadece bir yer değiştirme süreci olarak değil, inanç uğruna verilen bir mücadele olarak tanımlar. Ayetlerde geçen "hicret" ve "ihraç" kavramları, göçün anlam derinliğini ortaya koyar. Bu kavramlar, göçün gönüllü olduğu kadar aynı zamanda, zorlayıcı şartların sonucu olduğunu gösterir. İnançlarını korumak isteyen bireyler, çoğu zaman yaşadıkları topraklardan çıkarılmıştır. Bu durum, Kur'ân'da birçok kıssa aracılığıyla ifade edilir. Çalışmada, göçe zorlayan sebepler Kur'ân'daki kavramsal yapı üzerinden incelenmiştir. İnanç özgürlüğünün engellenmesi, zulüm, baskı gibi nedenler ön plana çıkmıştır. Özellikle Hz. Peygamber'in tebliğ süreciyle birlikte başlayan baskılar, zorunlu hicreti beraberinde getirmiştir. Kur'ân, bu süreci imanla, sabırla ve dayanışmayla ilişkilendirir. Göç edenlerin karşılaştığı zorluklar, ayetlerde hem dünyevî hem uhrevî mükâfatlarla anlamlandırılır. Kur'ân'da "ihraç" ve "hicret" kavramlarının yer aldığı birçok ayet temel alınarak, göçün dinî ve manevî boyutu kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Bu ayetlerde yalnızca göçün sebepleri değil, aynı zamanda göç sonrasında ortaya çıkan toplumsal ve kültürel dönüşümlere de özellikle dikkat çekilmiştir. Kur'ân, hicreti sıradan bir zorunluluk ya da kaçış olarak değil, iman temelli bilinçli bir yeniden başlama ve diriliş süreci olarak yorumlamaktadır. Göç, sadece bireysel bir mecburiyet ya da zorunluluk olmanın ötesinde, aynı zamanda yeni bir toplumsal düzenin, birlikteliğin ve insanın başlangıcı olarak görülmektedir. Konuyla ilgili mevcut araştırmaların büyük çoğunluğu, göç olgusunu daha çok sosyolojik ve tarihsel perspektifler üzerinden ele alırken, Kur'ân eksenli derinlemesine yaklaşımlar oldukça sınırlı kalmıştır. Bu makalede, söz konusu alandaki bu boşluk giderilmeye çalışılarak, Kur'ân'da yer alan anlatımlar esas alınmış ve kavramsal boyutunun yanı sıra tefsiri perspektiflerle de kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Hicret, Göç, İhraç.

Atıf Bilgisi:

Özyiğit, Mustafa - Doğan, Songül. "Kur'ân ve Göç Olgusu". *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 22-35.

The Qur'an and Migration

Mustafa ÖZYİĞİT

Master's Degree, University of Burdur Mehmet Akif Ersoy, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Burdur/Türkiye, mustafaozyigit056@gmail.com

Songül DOĞAN

Master's Degree, University of Burdur Mehmet Akif Ersoy, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Burdur/Türkiye, namaz3839@gmail.com

Research Article

History

Received: 19.05.2025

Accepted: 12.07.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Mustafa Özyiğit – Songül Doğan | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

Migration is a phenomenon that has been experienced for different reasons in every period of history. The Qur'an deals with this phenomenon in its religious, moral and sociological aspects. The oppression of believers in the face of persecution is evaluated in the Qur'an at both individual and social levels. In this respect, the Qur'an defines migration not only as a process of relocation but also as a struggle for faith. The concepts of "hijra" and "expulsion" in the verses reveal the depth of meaning of migration. These concepts indicate that migration is not only voluntary but also the result of compelling circumstances. Individuals who wanted to protect their beliefs were often expelled from the lands they lived in. This situation is expressed through many parables in the Qur'an. In this study, the reasons that force migration are analyzed through the conceptual structure in the Qur'an. Reasons such as the prevention of freedom of belief, persecution and oppression have come to the fore. Especially the oppression that started with the Prophet's process of notification brought along the compulsory migration. The Qur'an associates this process with faith, patience and solidarity. The difficulties faced by the emigrants are interpreted in verses with both worldly and ethereal rewards. Based on the many verses in the Qur'an in which the concepts of "expulsion" and "hijra" appear, the religious and spiritual dimension of migration has been analyzed comprehensively. In these verses, not only the causes of migration but also the social and cultural transformations that occur after migration are emphasized. The Qur'an interprets migration not as an ordinary necessity or escape, but as a conscious faith-based process of resumption and resurrection. Migration is seen not only as an individual obligation or necessity, but also as the beginning of a new social order, unity and construction. While the vast majority of existing research on the subject deals with the phenomenon of migration from sociological and historical perspectives, in-depth Qur'anic approaches have remained quite limited. In this article, an attempt is made to fill this gap in the field, based on the narratives in the Qur'an, and a comprehensive evaluation is made with exegetical perspectives as well as its conceptual dimension.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Hijrah, Migration, Expulsion.

Cite as

Özyiğit, Mustafa - Doğan, Songül. "The Qur'an and Migration". *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 22-35.

Kur’ân ve Göç Olgusu

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca, çeşitli sosyo-ekonomik, siyasi ve çevresel sebeplerle bireyler ve topluluklar yaşadıkları mekânları terk ederek yeni hayat alanlarına yönelmişlerdir. Bu hareketlilik, zaman zaman doğal afetler, savaşlar ve ekonomik krizler gibi zorunlu nedenlerle gerçekleşirken; kimi zaman ise daha iyi yaşam koşulları arayışının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak göç, salt fiziki bir yer değiştirme olmanın ötesinde, kültürel, sosyal ve dinî boyutları bulunan çok katmanlı ve dinamik bir olgudur. İslam tarihi ve özellikle Kur’ân perspektifi çerçevesinde incelendiğinde göç, sadece mekânsal bir hareketlilik değil, inanç uğruna gösterilen fedakârlık, direniş ve yeni bir toplumsal düzen kurma çabalarıyla yakından ilişkili anlamlı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur’ân’da göç, özellikle “hicret” ve “ihraç” kavramlarıyla ele alınmakta olup, peygamberlerin ve müminlerin yaşadıkları baskılar karşısında bir çıkış yolu olarak değerlendirilmiştir.¹ Bu bağlamda göç, sadece fiziksel bir hareketlilik değil, aynı zamanda inanç ve medeniyet açısından önemli sonuçlar doğuran bir süreçtir.

Kur’ân’da göç olgusu, farklı bağlamlarda ele alınmaktadır. Hz. Âdem ve Havva’nın cennetten yeryüzüne indirilişi, Hz. İbrâhim’in Nemrut’un zulmünden kaçıışı, Hz. Mûsâ ve kavminin Firavun’un baskılarından kurtuluşu gibi örnekler, Kur’ân’da göçün tarihî ve sosyolojik boyutuna işaret eden temel anlatılardır. Bununla birlikte, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabının Mekke’den Medine’ye hicreti, İslam tarihindeki en önemli göç hadiselerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu olay, sadece bireysel bir kaçış değil, aynı zamanda İslam toplumunun yeni bir düzen kurma sürecinin başlangıcıdır. Hicret, Müslümanlar için bir dönüm noktası olmuş, hicretle birlikte Medine’de İslam devletinin temelleri atılmış ve toplumsal yapının yeniden şekillenmesine zemin hazırlanmıştır.

Kur’ân’da göç kavramı, yalnızca tarihsel bir vakıa olarak değerlendirilmemelidir. Kur’ân, zorluk ve baskı ortamında yaşayan müminler için hicreti, hem meşru bir hak hem de inançlarını özgürce yaşayabilecekleri yeni bir başlangıcın yolu olarak sunmaktadır. Özellikle Nahl sûresi 41. âyette, *“Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, onları dünyada güzel bir şekilde yerleştireceğiz...”*² buyurulması göçün gereklilik arz ettiğini göstermektedir. Aynı şekilde, Nisâ sûresi 97. âyette, *“Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: ‘Ne işte idiniz!’ dediler. Bunlar: ‘Biz yeryüzünde çaresizdik’ diye cevap verdiler. Melekler de: ‘Allah’ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!’ dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir.”*³ buyurulmaktadır. Bu ayetler, göçün sadece bir mekân değişikliği değil, aynı zamanda Allah’a yöneliş ve inanç mücadelesinin bir parçası olduğunu göstermektedir.

Kur’ân’da göç olgusu, iman ve sabır ile doğrudan ilişkilidir. Müslümanların zulüm karşısında direnç göstermeleri esastır; ancak inançlarını yaşama imkânı ortadan kalktığına, bu şartları geride bırakıp inançlarını koruyabilecekleri bir yere gitmeleri Kur’ân tarafından bir imkân olarak ortaya konulmuştur. Enfâl sûresi 72. ayette, *“İman edip de hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp yardım edenler var ya, işte onların bir kısmı diğer bir kısmının dostlarıdır.”* buyurularak, hicret edenler ile iman edenlerin kardeş olduğu belirtilmektedir. Aynı

¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-Türâs, ts.), 17/207.

² Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), en-Nahl 16/41.

³ en-Nisâ 4/97.

zamanda Müslümanlar arasında bir dayanışma ve birlik ruhu oluşturduğu vurgulanmaktadır.⁴ Bu bağlamda göç, yalnızca zorluklardan kaçış değil, aynı zamanda yeni bir toplum inşa etmenin bir aracı olarak da değerlendirilmektedir.

Kur'an'da otuzdan fazla âyette göç ve hicret olgusuna işaret edilmektedir.⁵ Bu âyetlerde göç edenlerin Allah katındaki dereceleri, sabırlarının mükâfatlandırılacağı ve onların dünya hayatında da desteklenecekleri belirtilmektedir.⁶ Müslümanların göç etmeleri gerektiğinde, Allah'ın yeryüzünün geniş olduğunu ve iman edenlerin her zaman bir çıkış yolu bulacağını ifade eden ayetler bulunmaktadır.⁷ Bu da gösteriyor ki, Kur'an bağlamında göç, iman edenler için bir çıkış yolu ve aynı zamanda bir imtihan vesilesidir.

Çalışmada öncelikle hicret kavramının terminolojik ve kavramsal çerçevesi ele alınacak, ardından İslam tarihi bağlamında hicretin işlevi ve anlamı analiz edilecektir. Literatür taraması yöntemiyle, İslam tarihi kaynakları ve çağdaş akademik çalışmalar incelenecek, hicret olgusunun İslami ilimler açısından taşıdığı önem üzerinde durulacaktır. Ayrıca hicretin, İslam toplumları üzerindeki sosyal, ekonomik ve siyasi etkileri tahlil edilerek, günümüz dünyasında hicretin hangi bağlamlarda ele alındığına dair değerlendirmeler yapılacaktır.

Bu araştırma, hicretin İslam tarihi ve Müslüman toplumlar üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde analiz ederek, hicretin neden önemli olduğu sorusuna yanıt aramaktadır. Hicretin sadece bir göç hareketi değil, aynı zamanda İslam'ın temel değerlerinden biri olduğu gerçeği göz önüne alınarak, Müslüman bireyler ve toplumlar açısından hicretin işlevi ve anlamı detaylı bir şekilde incelenecektir.

Bu çalışma, göç olgusunun Kur'anî metinlerdeki çok katmanlı ve bağlamsal biçimde ele alındığını ortaya koymakta; hicreti yalnızca tarihsel bir olay ya da bireysel bir zorunluluk değil, aynı zamanda dinî bir sorumluluk ve toplumsal yeniden inşa süreci olarak değerlendirmektedir. Göçün iman, sabır ve toplumsal dayanışma gibi temel İslami değerlerle kurduğu ilişki derinlemesine analiz edilmekte; bu yönüyle çalışma, sadece tarihsel verilerle yetinmeyip Kur'an'daki temsillerin kavramsal ve tefsirî çözümlemesini de kapsamaktadır. Mehmet Emin Sarıkaya'nın "Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç" adlı makalesinde göç olgusu daha çok sosyolojik ve beşerî yönleriyle ele alınırken, Ahmet Sait Sıcak'ın "Kur'an'da 'İhraç' Kavramı Özelinde Göç Olgusu" başlıklı çalışması kavram merkezli bir yaklaşım sunmaktadır. Bu araştırma ise söz konusu literatürden farklı olarak, hem "hicret" hem de "ihraç" kavramlarını birlikte değerlendirerek Kur'an bağlamında göçün anlam boyutlarını tefsirî yöntemle incelemekte ve göçün Müslüman kimliğinin inşasındaki rolünü sistematik bir yaklaşımla ortaya koymaktadır. Böylece, hicretin tarihsel arka planının ötesine geçilerek, çağdaş İslami düşüncede ve pratikte taşıdığı anlam katmanları kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir.

1. Kur'an'da Göç Olgusu: Hicret ve İhraç

Kur'an'da birçok peygamber ve ümmetin yaşadığı göç tecrübelerine yer verilmekte;⁸ bu tecrübe İslami düşüncesinde genellikle hicret kavramı çerçevesinde ele

⁴ el-Enfâl 8/72.

⁵ el-Bakara 2/18; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/34, 89, 97-100; el-Enfâl 8/ 72-73-74-75; et-Tevbe 9/19-20, 100, 117; en-Nahl 16/41, 110; Meryem 19/46; el-Enbiyâ 21/71; el-Hac 22/58, 59; en-Nûr 24/22; el-Furkân 25/30; el-Ankebût 29/26; el-Ahzâb 33/50; el-Haşr 59/9; el-Mümtehhine 60/10; el-Müzzemmil 73/10; el-Müddessir 74/5.

⁶ et-Tevbe 9/100; el-Enfâl 8/26, 74-75; en-Nahl 16/41, 110; el-Hac 22/58; el-Haşr 59/8.

⁷ ez-Zümer 39/10; en-Nisâ 4/97.

⁸ el-A'râf 7/82; el-Enfâl 8/72; et-Tevbe 9/20; el-Hicr 15/65; Tâhâ 20/77; eş-Şuarâ 26/52, 117-120; el-Kasas 28/21-22; el-Ankebût 29/26; Ahzemî Sâmiûn Cezûlî, *el-Hicretu fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, Şeriketü'r-Riyâd, 1417/1996), 173-180.

alınmaktadır. Ancak, incelendiğinde Kur’ân’da “ihraç” kavramının, hicretle kıyaslandığında daha fazla tekrar edildiği görülmektedir. Kelime olarak, “hecr” (hicrân) kökünden türeyen “hicret”, sözlükte “terk etmek, ayrılmak veya ilgisini kesmek” anlamlarına gelirken, daha çok bir yerin terk edilip başka bir yere göç edilmesi anlamında kullanılmaktadır.⁹ Hicret, genellikle İslâm toprakları dışından İslâm beldelerine yapılan göçü ifade eder. Bu bağlamda özellikle, gayrimüslim topraklardan (dârülharp) yapılan göçler kastedilir. Terim, en çok da Hz. Peygamber’in ve Mekke’li Müslümanların Medine’ye gerçekleştirdiği hicret ile özdeşleşmiştir. Burada göç edenlere “muhâcir”, Medineli Müslümanlara ise “ensâr” unvanı verilmiştir.¹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de “hecera” (هجرة) kökünün 31 kez geçtiği görülmektedir. Bu kelime, özellikle yedi ayette “*terk etmek, vazgeçmek ve boykot etmek*” anlamlarında kullanılmıştır.¹¹ Ayrıca, vatandan çıkarılma olgusunu ifade eden “harece” (خرج) kökü, Kur’ân’da 51 defa yer almakta ve bu bağlamda toplamda 57 kullanım örneği bulunmaktadır.¹² Aynı şekilde, “ihraç” (إخراج) mastarı altı ayette karşımıza çıkmakta olup, bunların dört tanesi benzer bir anlamı ifade etmek için kullanılmaktadır. Sonuç olarak, “harece” kökü, 50 ayette 51 kez, vatandan çıkmak ya da çıkartılmak anlamında kullanılmaktadır.¹³

Bu veriler, hem dilsel hem de kavramsal açıdan, “ihraç” ve “hicret” kavramlarının Kur’ân’daki anlam genişliklerini ve tekrarlanan kullanımlarını ortaya koymaktadır. Hicret, sadece bir yer değişikliği değil, inanç ve toplum yapısındaki dönüşümü simgelerken, ihraç kavramı daha çok bir zorlama sonucu vatandan çıkışı ifade eden durumları tanımlamaktadır.¹⁴ Her iki kavram da İslami metinlerde hem bireysel hem de toplumsal boyutlarda önemli bir yer tutar, zira göç ve zorla çıkarılma süreçleri, Müslümanların karşılaştıkları baskılara ve zulme karşı verdikleri cevapları içermektedir. Bu kullanımlar, Kur’ân’da göçün ve zorunlu çıkarılmanın sadece coğrafi bir hareketlilikle ilgili değil, aynı zamanda insanlık onuru ve inanç uğruna yapılan bir mücadeleyle de doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Hicret kavramının yerine kullanılan terimler Kur’ân’da ifade edilmektedir. Lakin çalışmanın sınırlılıklarını aştığı için bu kavramlara burada değinmeyeceğiz.¹⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de, hicret eden müminlerin göç etmeye zorlanmalarının çeşitli sebepleri dile getirilmiştir. Bu sebepler arasında, Allah’a ve Resûlü’ne yardım etme arzusuyla yurtlarından zorla çıkarılmaları,¹⁶ zulme uğramaları, inançlarını terk etmeye

⁹ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 256; Ebü’l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbü’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnan Dâvûdî (Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1412), 833; Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâr Sadr, 1414/1994), 5/250.

¹⁰ Ahmet Önkâl, “Hicret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/458.

¹¹ en-Nisâ 4/34; el-En’âm 6/68; Meryem 19/46; el-Mü’minûn 23/67; el-Furkan 25/30; el-Müzzemmil 73/10; el-Müddessir 74/5.

¹² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’ânî’l-Kerîm bi-hâşiyeti’l-mushafü’s-şerîf*, (Kahire: Dârü’l-Hadis, 1991), 289.

¹³ el-A’râf 7/13, 18; Yûsuf 12/31; el-Hicr 15/34; el-Kasas 28/20; Sâd 38/77; en-Nisâ 4/66.

¹⁴ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseyinî ez-Zebîdî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs* (Beyrut: Dârü’l-Hidâye, 1306), 5/509-510; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 5/250.

¹⁵ Hicret kavramının yerine kullanılan terimler için bk. Ahmet Sait Sıcak - Necmettin Çalışkan, “Kur’ân’da ‘İhraç’ Kavramı Özeline Göç Olgusu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 488-489.

¹⁶ el-Haşr 59/8.

zorlanmaları¹⁷ ve işkenceye tabi tutulmaları yer almaktadır.¹⁸ Ayrıca, Firavun'un Hz. Mûsâ ve kavmine yönelik erkek çocuklarını öldürme,¹⁹ kadınları ise hayatta bırakma tehdidi; Hz. İbrâhîm ve müminler için ölüm ve ateşe atılma tehditleri;²⁰ Hz. Lut'un toplumunun sapkınlıkları karşısında ailesinin güvenliğinden endişelenmesi²¹ ve Ashâb-ı Kehf'in toplumları tarafından ölümle tehdit edilmesi²² gibi örnekler, zorunlu göçün gerekçeleri arasında gösterilebilir. Tüm bu durumlar, bireylerin yaşam hakları ve özgürlüklerine yönelik ciddi tehditlerin mevcudiyetini ortaya koyarak zorunlu göçü haklı kılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, inkâr eden toplumların peygamberlere karşı benzer bir tutum sergiledikleri ve çoğu zaman onları vatanlarından çıkarmak için tehditte bulundukları ifade edilmektedir. Özellikle İbrâhîm sûresinde, Allah'ın "*Kâfir olanlar peygamberlerine dediler ki: 'Elbette sizi ya yurdumuzdan çıkaracağız, ya da mutlaka dinimize döneceksiniz!' Rableri de onlara: 'Zalimleri mutlaka helâk edeceğiz!' diye vahyetti.*"²³ şeklindeki buyruğu, bu olgunun bir örneğini sunmaktadır. Bu âyet, iki önemli ilkeyi vurgulamaktadır. İlk olarak, her peygamber, bulunduğu toplumdaki çıkarılmak istenmiş; ikinci olarak ise, peygamberleri vatanlarından uzaklaştırmaya çalışan toplumlar, sonunda helak olmuşlardır. Bu durum, Kur'ân'ın diğer âyetlerinde de benzer biçimde ifade edilerek, tarihsel bir kural haline gelmiştir.²⁴ Bu bağlamda, peygamberlere karşı sergilenen bu zulüm, tarihsel bir döngü olarak, inkâr edenlerin kendi sonlarını hazırlamıştır.

Kur'ân, Mekke'den Medine'ye yapılan hicretin ardından gerçekleşen önemli bir toplumsal bütünleşmeye dikkat çekmektedir.²⁵ Bu süreç, özellikle ifade ettiğimiz İsrailoğulları örneğinin tersine bir gelişim göstermektedir. Medine'de, Abdullah b. Ubeyy denilen şahsın siyasi lider olarak öne çıkması ve kabileler arası bir uzlaşıyla yönetimin başına getirilmesi beklenmekteydi ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicretiyle bu beklenti sonuçsuz kalmıştır. Bu gelişme, Abdullah b. Ubeyy ve çevresindeki bazı kişiler için büyük bir ekonomik ve siyasi kayıp anlamına gelmiştir. Bu şahıslar, çıkarlarını kayb ettikleri için Müslümanların Medine'ye yerleşmesini asla kabullenememişlerdir. Onlar Hz. Peygamberin getirdiği vahye karşı duruş sergileyerek, Müslümanların yayılmasını engellemek ve onların toplumsal olarak güç kazanmasını önlemek amacıyla hicreti olumsuz yönde etkilemeye çalışmışlardır.²⁶ Bu tavır, vahyin toplumsal hayata yön verme çabasına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış; Müslümanların yurtlarından çıkarılmasına ve dinî kimliklerini muhafaza edebilecekleri yeni bir zemine hicret etmelerine sebep olan baskıcı sürecin bir tezahürü olmuştur.²⁷

Kur'ân'da yer alan göç kıssaları, peygamberlerin toplumlarında karşılaştıkları inanç özgürlüğü, baskı, zulüm, şiddet, haksızlıklara karşı insan hakları, adâlet ve dürüstlük gibi evrensel değerlerin savunucusu olduklarını göstermektedir. Peygamberlere inanan ve onların mesajını kabul eden bir topluluk oluşmuş olsa da, bu kişiler genellikle toplumsal

¹⁷ en-Nisâ 4/89.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/195.

¹⁹ el-A'râf 7/127; İbrâhîm 14/6.

²⁰ el-Ankebût 29/24-26.

²¹ Hûd 11/81.

²² el-Kehf 18/20.

²³ İbrâhîm 14/13.

²⁴ Sıcak - Çalışkan, "Kur'ân'da 'İhraç' Kavramı Özelinde Göç Olgusu", 491-492.

²⁵ el-Münâfikûn 63/8.

²⁶ Ebu'l-Â'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 6/323-325.

²⁷ Bayram Ayhan, "Kur'an Bağlamında Bir Göçün Analizi", *Geçmişten Günümüze Göç*, ed. Osman Köse (Samsun, 2017), 2/1443-1444.

açıdan büyük bir güç ve etki alanı oluşturmamışlardır.²⁸ Bu sebeple, peygamberler ve onların mesajını kabul eden azınlıklar, inançlarını özgürce yaşamak ve ibadetlerini yerine getirebilmek için başka coğrafyalara göç etmek zorunda kalmışlardır. İnançlarına karşı direnç gösteren inkârcı toplumlar ise, çeşitli felaketlerle helâk olmuşlardır. Yüce Allah'ın helâk ettiği kavimlerin seçtikleri yaşam tarzı ve ahlâkî çöküntüleri, bu toplumların varlıklarını sürdürmelerini sosyolojik açıdan imkânsız kılacak şekilde,²⁹ hem bireysel hem de toplumsal düzenin bozulmasına yol açmıştır.³⁰ Şimdi de zorunlu göçe sebebiyet veren gerekçelerden kısaca bahsedelim.

1.1. İnanç Uğruna Zulme ve Baskıya Uğrama

Kur'ân-ı Kerîm, bireylerin inançları sebebiyle karşılaştığı zulüm, baskı ve dışlanma biçimlerini birçok kıssada ortaya koyarak iman ve sabır ekseninde bir direniş modeli inşa eder.³¹ İman, sadece bireysel bir tercih değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzlemlerde karşılığı olan bir tutumdur.³² Bu özelliği nedeniyle tarih boyunca birçok inançlı birey ve topluluk, sırf "Allah'a ve Resûlüne yardım etme" arzusuyla zulme uğramış, inançlarından vazgeçmeye zorlanmış, işkencelere maruz kalmış ve yurtlarını terk etmek durumunda kalmıştır. Bu durum Kur'ân'da hem bir imtihan vesilesi hem de ilâhî yardımın tecelli ettiği bir süreç olarak sunulur.³³

İslâm tarihinde, Hz. Peygamber'in Mekke dönemindeki tebliğ süreci, inanç uğruna zulme uğramanın en temel örneklerindendir. İlk Müslümanların çoğu, iman ettikleri andan itibaren sosyal dışlanmaya, ekonomik boykota, fiziki şiddete ve hakaretlere maruz kalmıştır. Bunlar arasında en bilinen örneklerden biri olan Sümeyye bint Hubbât (ö. 615/?) sırf iman ettiği için müşrikler tarafından ağır işkencelere uğratılmış ve şehit edilmiştir.³⁴ Kur'ân, bu tür örnekleri soyut olarak değil, birebir yaşanmış olaylar üzerinden aktarmakta ve müminlerin karşılaştığı zorlukları sabırla aşmalarını teşvik etmektedir.

Zulmün temelinde genellikle inanç sisteminin getirdiği hakikat iddiası ve bu iddianın mevcut düzeni tehdit etmesi yatar. Özellikle Mekke toplumunda putperest düzenin devamını sağlayan siyasi ve ekonomik elitler, İslâm'ın tevhid çağrısını kendi otoriteleri açısından bir tehdit olarak görmüşlerdir.³⁵ Bu bağlamda Kur'ân, Mekke'de iman edenlerin maruz kaldığı baskıyı şu şekilde dile getirir: *"Onlar, sadece Rabbimiz Allah'tır dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar."*³⁶ Bu ayet, iman ile baskı arasındaki doğrudan ilişkiyi açıkça ortaya koyar. Aynı zamanda Allah'ın zulme uğrayanları yalnız bırakmayacağını ve onları yeryüzünde yeniden iktidar sahibi kılacağını vaat eder.

Kur'ân'da bu baskılara karşı gösterilen sabır, ilâhî mükâfatın bir ön şartı olarak sunulur. Nitekim şu ayet, iman sebebiyle göç edenlerin ve zulme uğrayanların durumuna

²⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâslum (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 6/373.

²⁹ Mahmut Topuz, *İlâhî Dinlerde Hicret* (İzmir: Çağlayan Yayınları, 1996), 22-23.

³⁰ Mehmet Kubat, "Kur'ân'â Göre Göçü Tetikleyen Ana Unsurlar", *İslam ve Yorum VI* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 1/20-21.

³¹ el-Kehf 18/10; el-Mümtehhine 60/4; el-Burûc 85/10; en-Nahl 16/41, 125-126;

³² Kürşat Yılmaz, "Üniversite Öğrencilerinin Dini Yönelimleri ile Bireysel Değerleri Arasındaki İlişki", *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute* 16/29 (2013), 133.

³³ el-Hac 22/39-40; el-Bakara 2/214; A'râf 7/88-89; en-Nahl 16/41.

³⁴ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Segâ (Mısır: Şeriketü Mektebetü, ts.), 1/320.

³⁵ William Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca* (Oxford: Clarendon Press, 1953), 106-107.

³⁶ el-Hac 22/40.

dikkat çeker: *“Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenleri, dünyada güzel bir şekilde yerleştireceğiz. Ahiretteki mükâfat ise daha büyüktür.”*³⁷ Bu ayette hem dünya hem de ahiret boyutuyla bir telafi sürecine işaret edilir. Zulüm, burada sadece bir acı ya da haksızlık değil, sabredenler için yücelişin bir merhalesidir.

Zulüm sadece bireysel şiddet olarak değil, kimi zaman sistematik devlet politikaları aracılığıyla da uygulanmıştır. Firavun'un Hz. Mûsâ ve kavmine yönelik uygulamaları, inanç sebebiyle yürütülen siyasi baskının tipik bir örneğidir. Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilir: *“Firavun yeryüzünde büyüklük tasladı... Onlardan bir topluluğu zayıflatıyor, erkek çocuklarını öldürüyor, kadınlarını sağ bırakıyordu.”*³⁸ Bu ayet, baskının sadece inanç zemininde kalmadığını, aynı zamanda biyolojik ve toplumsal bir kırımı hedeflediğini gösterir. Erkek çocukların öldürülmesi, soyun devamını engelleme; kadınların sağ bırakılması ise asimilasyon amacı taşımaktadır.

Ashâb-ı Kehf kıssasında da gençlerin inançları nedeniyle ölümle tehdit edildikleri ve bu tehditten kaçmak için mağaraya sığındıkları görülür. *“Rablerine iman etmiş birkaç gençti onlar. Biz de onların hidayetini artırdık.”*³⁹ âyeti, gençlerin zulme rağmen inançlarını terk etmemelerini yüceltir. Bu kıssa, Kur'an'ın zulüm karşısında direniş gösteren bireyleri nasıl idealize ettiğini göstermektedir.

Hz. İbrâhîm'in kavmi tarafından ateşe atılmakla tehdit edilmesi de inanç sebebiyle uygulanan baskı biçimlerinden biridir. Onun putperest inanç sistemine karşı tevhid mücadelesi, kavmi tarafından tehdit, dışlanma ve ölüm cezasıyla karşılanmıştır. *“Eğer bir şey yapacaksanız onu yakın, böylece tanrılarınıza yardım etmiş olursunuz.”*⁴⁰ şeklindeki ayet, dinsel tahakkümün ne denli radikal boyutlara ulaşabileceğini göstermektedir.

Kur'an-ı Kerîm, inanç uğruna yaşanan zulüm örneklerini yalnızca tarihî hadiseler olarak aktarmaktan öte, bu anlatımlar üzerinden zorunlu göçün dinî ve ahlâkî temellerini de ortaya koyar. İnanan bireylerin inançları sebebiyle maruz kaldıkları baskı, dışlanma, işkence ve toplumsal tehditler, onları çoğu zaman yaşadıkları yerleri terk etmeye zorlamıştır. Bu yönüyle Kur'an, zorunlu göçü sadece fizikî bir yer değişikliği olarak değil, imanla şekillenen direnişin bir uzantısı ve ilâhî yardımın tecellisine açılan bir kapı olarak sunar. Zira *“İnsanlar, sadece 'iman ettik' demeleriyle sınanmayacaklarını mı sandılar?”*⁴¹ âyeti, bu sınavın evrensel niteliğine dikkat çeker.

Kur'an, inanç uğruna zulme uğrayanları hem yüceltmekte hem de örnek şahsiyetler olarak sunmaktadır. İnanc, Kur'anî düzlemde pasif bir iç bağlılık değil, aktif bir direniş, sabır ve gerektiğinde güçle neticelenen bir hakikat bilincidir. Zulüm karşısında gösterilen her direniş, ilâhî adaletin tecelli edeceği bir sürecin başlangıcı olarak değerlendirilir.⁴² Bu bağlamda Kur'an'daki zulüm anlatıları, sadece tarihsel örneklem değil; aynı zamanda çağdaş dünyada da hakikat uğruna bedel ödemeye hazır bireyler için ahlaki ve varoluşsal bir pusuladır.

1.2. Toplumsal Dışlanma ve Hayat Hakkına Yönelik Tehditler

Bireyin içinde yaşadığı sosyal çevreden ayrılmaya zorlanması, zorunlu göçün başlıca sebeplerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu durumda ise aile bağları zedelenir. Ticari ilişkiler kesintiye uğrar. Kamu alanından dışlanma başlar. Mümin, toplum içinde

³⁷ en-Nahl 16/41.

³⁸ el-Kasas 28/4.

³⁹ el-Kehf 18/13.

⁴⁰ el-Enbiyâ 21/68.

⁴¹ el-Ankebût 29/2.

⁴² Ali Şeriatî - Cafer Şehidi, *Doğumdan Hicrete Hicretten Vefata Siret* (İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991), 70.

yalnızlaştırılır. Bu durum, bireyin itibarsızlaştırılmasına yol açar. İnanan kişi, kendi yurdunda yabancılaşır. Kur’ân, bu süreci zulmün başlangıcı olarak nitelendirir. Fiziki baskılar devreye girer. İşkence, tehdit ve can güvenliğine yönelik saldırılar artar. İnançlarını korumakta ısrar edenler, doğrudan hedef alınırlar.⁴³ “Onlar sadece ‘Rabbimiz Allah’tır’ dedikleri için yurtlarından çıkarıldılar”⁴⁴ âyeti, bu gerçeği açıkça ortaya koyar. İncanın tek gerekçe olarak yeterli görülmesi, baskının boyutunu gösterir.

Baskı ve zulmün artmasından sonra göç kaçınılmaz hâle gelir. Kişi, dinini yaşayabileceği bir ortama ulaşmak ister. Yaşam alanı daralan mümin için hicret, sadece tercih değil; bir zorunluluktur. Kur’an, bu zorunluluğu ilahi bir sorumluluk olarak tanımlar. Nitekim “Melekler, nefislerine zulmedenlerin canlarını alırken onlara, ‘Ne isteydiniz?’ derler. Onlar, ‘Biz yeryüzünde güçsüz bırakılmış kimselerdik’ derler. Melekler, ‘Allah’ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!’ derler...”⁴⁵ âyeti, bu durumu net şekilde ortaya koyar.

Kur’ân, hicreti pasif bir kaçış olarak tanımlamaz. Aksine, bilinçli bir direniş biçimi olarak takdim eder. Zulme karşı başvurulabilecek son yol olarak gösterir.⁴⁶ Hicret edenler, sadece canlarını kurtarmaz. Aynı zamanda imanlarını ve kimliklerini koruma mücadelesi verir. Bu yönüyle hicret, inanç ve aksiyonun kesişim noktasında durur.

Kur’ân’ı Kerîm hicreti Müslümanlara tavsiye ve hatta emrederken, Allah’ın bağışlamasını ve mükâfatını hak edenlerin, gerçek mümin vasfı kazananların, Allah’ın rızasına erenlerin hicret edenler olduğunu söyler.⁴⁷ Kişilerin rasyonel tercihler sonucu göçe yöneldiği düşünüldüğünde Allah’ın bu vaatleri, inanan bir insan için oldukça istenilesi bir hâl almaktadır. Bu da yapılacak olan göçün psiko-sosyal olarak zemininin hazırlanmasını sağlayacaktır.

Toplumsal dışlanma, bireyin sosyal kimliğini zedeler. Yaşanan baskılar, yalnızca fiziksel değil; aynı zamanda zihinsel bir kuşatmadır. Süreç uzadıkça kişi, kimliğini ya kaybetmek ya da göç etmek zorunda kalır. Kur’an, bu ikileme düşen mümine yol gösterir. Göç, bu anlamda hem korunma hem yeniden inşa sürecidir.⁴⁸ Kur’an, göç edenlerin uğradığı mağduriyetleri hafifletmez. Ancak onların bu fedakârlık karşısında Allah katındaki değerlerini yüceltir. Bu noktada Kur’an, hicret edenlere yönelik güçlü vaatlerde bulunur. Hicret edenlerin Allah katındaki değeri, onların gösterdiği sadakat ve fedakârlıkla doğru orantılıdır. Bu ifadeler, göçün yalnızca dışsal zorlamalarla değil, aynı zamanda içsel bir bilinç ve ilahi çağrı ile desteklendiğini gösterir. Dolayısıyla hicret, hem dışsal bir zorunluluk hem de içsel bir yönelişin ortak kesişimidir.⁴⁹

Kur’ân-ı Kerîm’de hicretin öncesinde yaşanan toplumsal dışlanma, yalnızca bireysel bir mağduriyetin değil; aynı zamanda kolektif bir imtihanın parçası olarak ele alınır.⁵⁰ İncancı muhafaza etmeye çalışan birey, hem sosyal baskıya hem de fiziki tehditlere maruz kalır. Bu süreçte hicret, bir kurtuluş aracı olmanın ötesinde; iman, sadakat ve

⁴³ Abdussamet Varlı, “Hicretin Kur’anî Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2024), 258.

⁴⁴ el-Hac 22/40.

⁴⁵ en-Nisâ 4/97.

⁴⁶ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr* (Tunus: Dârü’t-Tûnisiyye, 1984), 5/122-124.

⁴⁷ el-Enfâl 8/74.

⁴⁸ Şeriatî - Şehidi, *Doğumdan Hicrete Hicretten Vefata Siret*, 65.

⁴⁹ Mehmet Emin Sarıkaya, “Zorunlu Göç Bağlamında Kur’an’da Göç”, *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 243.

⁵⁰ el-Bakara 2/214.

teslimiyetin bir tezahürü olarak şekillenir.⁵¹ Dolayısıyla zorunlu göç, Kur'an'da yalnızca bir sonuç değil, aynı zamanda imanla yoğrulmuş bir tercih olarak anlam kazanır. Bu yönüyle Kur'ân, dışlanmışların ve tehdit altındaki hayatların kurtuluş yolu olmayı sürdürmektedir.

2. İnanç Uğruna Göç: Kur'ân'da Hicret ve Toplumsal Etkileri

Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye gerçekleştirdiği hicret, önceki peygamberlerin tebliğ süreçlerinde karşılaştıkları ortak kaderin bir yansımasıdır. Nitekim Hira mağarasında aldığı ilk vahyin ardından, yaşadığı tecrübenin mahiyetini kavrayabilmek amacıyla eşi Hiz. Hatice ile birlikte Varaka b. Nevfel'i ziyaret ettiğinde, Varaka kendisinin beklenen peygamber olduğunu belirtmiş ve önceki peygamberlerin de benzer şekilde düşmanlıkla karşılaşarak yurtlarından çıkarıldıklarını ifade etmiştir.⁵² Bu durum, Hiz. Peygamber'in (s.a.v.), tevhid mücadelesinin doğal bir sonucu olarak göç etmenin kaçınılmaz bir olgu olduğunu idrak etmesine vesile olmuştur. Hiz. Peygamber (s.a.v.) açıktan tebliğe başlamasıyla beraber müşriklerin Müslümanlara olan baskı ve şiddetleri artmıştı. Müslümanların bu baskı ve şiddet sonucunda göç etmeleri kaçınılmaz olmuştur.⁵³

Mekke müşrikleri, Müslümanlara yönelik baskı ve işkencelerini sürdürmekte kararlıydılar. Zulmün dayanılmaz bir hâl alması nedeniyle ilk Müslümanlar, ibadetlerini özgürce yerine getirme imkânından mahrum bırakılmışlardı.⁵⁴ Sahâbenin maruz kaldığı bu ağır zulüm karşısında büyük üzüntü duyan ve fiilen engel olma imkânı bulamayan Allah Rasûlü (s.a.v.), inançlarını muhafaza edebilmeleri adına bazı Müslümanlara, adâletli bir yönetici olarak tanınan ve halkına zulmetmeyen Habeşistan hükümdarı Necâşî'nin⁵⁵ himayesine sığınmaları için izin vermiştir. İlk muhacirler, Necâşî tarafından iyi karşılanmış ve bunun sonucunda yetmiştenden fazla Müslümanın katılımıyla ikinci bir hicret dalgası gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler karşısında endişeye kapılan Kureyş liderleri, Müslümanların iadesi için Habeşistan'a bir heyet göndermiş, ancak Necâşî, tarafları dinledikten sonra Kureyşlilerin talebini reddetmiştir. Habeşistan'a sığınan Müslümanlar, burada dinlerini özgürce yaşayabilmiş ve ibadetlerini herhangi bir baskı olmaksızın yerine getirebilmişlerdir.⁵⁶ Göç, doğası gereği meşakkatli bir süreç olsa da Habeşistan hicreti, sadece bir sığınma hareketi olmanın ötesinde, İslam'ın daha geniş bir coğrafyada tanınmasına ve yayılmasına vesile olan önemli bir hadise olarak tarihe geçmiştir.⁵⁷

Kur'ân-ı Kerîm, Hiz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbının vatanlarından çıkarılma gerekçelerine öncelikli olarak vurgu yapmaktadır. Onlar, yalnızca Allah'a ve Resûlü'ne iman etmeleri sebebiyle haksız yere yurtlarından sürgün edilmiş, tehdit ve zulme maruz bırakılmışlardır. Bu bağlamda, Kur'ân onların sırf "*Rabbimiz Allah'tır*."⁵⁸ demeleri nedeniyle yurtlarından çıkarıldıklarını bildirmektedir.⁵⁹ Eğer onlar, tebliğe muhatap

⁵¹ Fatih Kurt, "Hicretin Sosyo-Kültürel Teolojisi'nin İtikadi Alana Yansımaları", *Ekev Akademi Dergisi* 27/93 (2023), 157.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-Müsned es-Sahîh-i el-Muhtasar*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasır (Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Bed'u'l-Vahy" 1.

⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Dâr'u es-Sâgî, 1422/2001), 1/119.

⁵⁴ İrfan Yücel, *Peygamberimizin Hayatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 54.

⁵⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târihu'l umem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut, ts.), 2/222.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ* (Beyrut, ts.), 4/34-35; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, çev. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 63-66; Önkâl, "Hicret", 17/459.

⁵⁷ Kubat, "Kur'ân'a Göre Göçü Tetikleyen Ana Unsurlar", 1/19.

⁵⁸ el-Hac 22/40.

⁵⁹ el-Hac 22/40.

olmalarına rağmen inkârı tercih etselerdi, benzer bir sürgünle karşı karşıya kalmaları muhtemeldi. Bu hakikat, Kur’ân’da şu şekilde ifade edilmektedir: “*Ehl-i kitaptan inkâr edenleri, ilk sürgünde yurtlarından çıkaran O’dur.*”⁶⁰ Bu âyet, yaşanan sıkıntıların kaçınılmaz olduğunu, asıl önemli olanın ise bu sıkıntıların hangi sebeple yaşanmış olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kur’ân’da karşılaşılan zorlukların birer imtihan vesilesi olduğu açıkça vurgulanmaktadır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de fedakârlığın imanı güçlendirdiği ve kişinin samimiyetini ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede, Allah’ın emirleri doğrultusunda vatanından ayrılmayı göze alabilmek, samimiyetin ve sadakatin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Kur’ân’da hicret, bir imtihan ve arınma süreci olarak ele alınmakta ve şöyle buyrulmaktadır: “*Eğer onlara, kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın, diye emretmiş olsaydık, içlerinden pek azı müstesna, bunu yapmazlardı. Eğer kendilerine verilen öğüdü yerine getirselerdi, onlar için hem daha hayırlı hem de (imanlarını) daha pekiştirici olurdu.*”⁶¹ Bu âyet, vatanından ayrılmanın insan için ne denli büyük bir fedakârlık olduğunu ortaya koymaktadır. Zira bireyin doğup büyüdüğü topraklardan, ailesinden ve toplumundan uzaklaşması, psikolojik ve sosyolojik açıdan son derece zorlayıcı bir durum olup,⁶² neredeyse ölümle eş değer bir sınav olarak değerlendirilmiştir.⁶³

Tarihsel veriler ışığında değerlendirildiğinde, Mekke’den başlayan zorunlu göç sürecinin, büyük bir İslam medeniyetinin temelini teşkil ettiği söylenebilir. Hicret, sadece bir yer değişikliği olmanın ötesinde, İslam’ın korunması, yayılması ve temel ilkelerinin kurumsallaşması açısından hayati bir dönüm noktasıdır.⁶⁴ Ayrıca, zorunlu göçe maruz kalan toplumlarda daha sistemli bir yönetim anlayışı geliştirme ve bir lider etrafında organize olma eğiliminin ortaya çıkabileceği daha önce vurgulanmıştır. Bu bağlamda Hicret, nedenleri ve sonuçları bakımından zorunlu göç kavramı etrafında şekillenen teorik yaklaşımlarla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Bununla birlikte, zorunlu göç yalnızca bireyler ve gruplar açısından değil, toplumların dönüşümü ve yeniden inşası bakımından da önemli sonuçlar doğurmaktadır.⁶⁵ Tarihsel süreç incelendiğinde, zorunlu göçlerin genellikle sosyal, kültürel ve siyasal yapılanmalarda köklü değişimlere yol açtığı görülmektedir. Göç eden topluluklar, gittikleri bölgelerde yeni sosyokültürel etkileşimlere açık hâle gelerek farklı gelenekler, yönetim modelleri ve ekonomik sistemlerle tanışma imkânı bulurlar. Bu durum, hem göç edenler hem de ev sahibi toplum açısından karşılıklı öğrenme sürecini beraberinde getirerek kültürel zenginleşmeye ve toplumsal gelişime katkı sağlamaktadır. Özellikle Hicret hadisesi, Müslümanların Medine’de yeni bir toplumsal yapı kurmaları ve bu yapı içinde siyasi, hukuki ve ekonomik sistemlerini oluşturabilmeleri açısından dikkate değerdir. Dolayısıyla zorunlu göç, her ne kadar meşakkatli bir süreç olsa da toplumların yeniden yapılanmasını, kimliklerini güçlendirmelerini ve tarih sahnesinde yeni bir medeniyet inşa etmelerini sağlayan dinamik bir unsur olarak değerlendirilebilir.

⁶⁰ el-Haşr 59/2.

⁶¹ en-Nisâ 4/66.

⁶² Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâ’it-Türâsi’l-Arabî, 1420/1999), 15/515; Emad Yakup Hamatto, *İhrâc mine’d-diyâ fi davî’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Gazze: Câmiatu’l-İslamiyye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004), 33.

⁶³ Sıcak - Çalışkan, “Kur’ân’da ‘İhraç’ Kavramı Özelinde Göç Olgusu”, 507.

⁶⁴ Sarıkaya, “Zorunlu Göç Bağlamında Kur’an’da Göç”, 248.

⁶⁵ İbrahim Yıldız, *Kur’ân’da Sebîlullah Kavramı* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 258-266.

Sonuç

Bu çalışma, Kur'ân perspektifinde göç ve hicret kavramlarını ele alarak, bu olgunun tarihsel, sosyolojik ve teolojik boyutlarını analiz etmiştir. Göç, insanlık tarihi boyunca bireylerin ve toplulukların hayatında önemli bir yer tutmuş, özellikle inanç temelinde gerçekleşen hicretler, sadece fiziksel bir yer değişimi değil, aynı zamanda medeniyetlerin inşasında belirleyici bir unsur olmuştur. Kur'ân bağlamında hicret, zulümden kurtuluş ve inanç uğruna fedakârlık göstermenin bir tezahürü olarak sunulmuş, bireysel ve toplumsal dönüşümlere yol açan bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabının Mekke'den Medine'ye hicreti, sadece bir kaçış değil, aynı zamanda İslam toplumunun temel dinamiklerinin oluştuğu bir kırılma noktasıdır.

Hicret, bireysel boyutta imanî bir sınav ve fedakârlık iken, toplumsal düzeyde yeni bir yönetim modelinin, sosyal dayanışmanın ve adâlet ilkesine dayalı bir yapının inşasına zemin hazırlamıştır. Tarih boyunca göç eden topluluklar, gittikleri bölgelerde yeni etkileşimler kurarak kültürel, ekonomik ve siyasi açılardan önemli değişimlere sebep olmuşlardır. Medine'de hicret eden Müslümanların Ensar ile kurduğu dayanışma ağı, göçün sadece zorluklar barındıran bir süreç olmadığını, aynı zamanda toplumların yeniden inşa edilmesinde güçlü bir araç olabileceğini göstermektedir.

Hicretin Kur'ân'daki anlam dünyasının yalnızca tarihsel bağlamda değil, günümüz zorunlu göç tecrübeleriyle birlikte düşünülmesinin gerekliliği dikkat çekmektedir. İslami ilimler ve sosyal bilimler bağlamında hicretin, çağdaş göç hareketleri ile nasıl ilişkilendirilebileceği üzerine daha derinlemesine çalışmalar yapılması gerekmektedir. Özellikle inanç temelli göçlerin bireyler ve toplumlar üzerindeki etkileri, göç sonrası kimlik inşası ve entegrasyon süreçleri gibi konular, gelecekteki araştırmalara ışık tutabilecek önemli başlıklar olarak öne çıkmaktadır.

Göç eden bireylere yönelik toplumsal sorumlulukların ve insani değerlerin Kur'ân perspektifinde nasıl ele alındığı hususu, günümüz dünyasında göç politikaları açısından da dikkate değer bir meseledir. Kur'ân'da muhacirlerin korunması, onlara destek olunması ve özellikle kadınlar ile çocukların himaye edilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Nitekim yetimler ve kadınlar gibi hassas grupların göç süreçlerinde en kırılgan kesimler olduğu gerçeği göz önüne alındığında, İslami ilkeler doğrultusunda bu kesimlere yönelik politikaların geliştirilmesi, sadece inanç açısından değil, toplumsal adâlet açısından da bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Allah'ın emirleri doğrultusunda, zorunlu göçmenlerin korunması, onlara insanca muamele edilmesi ve haklarının gözetilmesi, sadece bireysel bir yükümlülük değil, aynı zamanda toplumsal bir sorumluluktur.

Sonuç olarak, hicret, sadece geçmişte yaşanmış bir olgu değil, günümüz dünyasında da yankılarını sürdüren, inanç, toplum ve medeniyet inşası açısından derin etkileri bulunan bir kavramdır. Kur'ân perspektifinde hicretin ele alınışı, göçün bireysel ve toplumsal boyutlarına dair önemli ilkeler sunmakta ve bu bağlamda günümüz zorunlu göç meseleleri için ahlaki ve hukuki çerçeveler önermektedir. Gelecekte yapılacak çalışmaların, hicretin tarihsel, teolojik ve sosyolojik boyutlarını daha geniş bir perspektifte ele alarak, günümüz göç hareketleriyle ilişkilendirilmesi önemli bir katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm bi-hâşiyeti'l-mushafü's-şerîf. Kahire: Dârü'l-Hadis, 3. Basım, 1991.
- Ayhan, Bayram. "Kur'an Bağlamında Bir Göçün Analizi". Geçmişten Günümüze Göç. ed. Osman Köse. 2/1437-1448. Samsun, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmi'u'l-Müsned es-Sahîh-i el-Muhtasar. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasır. Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cevâd Ali. el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kıble'l-İslâm. 20 Cilt. Dâr'u es-Sâgi, 4. Basım, 1422/2001.
- Cezûlî, Ahzemî Sâmiûn. el-Hicretu fî'l-Kur'âni'l-Kerîm. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, Şeriketü'r-Riyâd, 1417/1996.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. et-Ta'rîfât. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye,, ts.
- Hamatto, Emad Yakup. İhrâc mine'd-diyâ fî davi'l-Kur'âni'l- Kerîm. Gazze: Câmiatu'l-İslamiyye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. et-Tahrîr ve't-Tenvîr. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. Sîretü'n-Nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ. çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî. es-Sîretü'n-Nebeviyye. thk. Mustafa Segâ. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebetü, 2. Basım, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensâri er-Rüveyfî. Lisânü'l-Arab. 10 Cilt. Beyrut: Dâr Sadr, 3. Basım, 1414/1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. et-Tabakâtü'l-Kübrâ. Beyrut, ts.
- İsfahânî, Ebü'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. el-Müfredât fî ğarîbü'l-Kur'ân. thk. Safvân Adnan Dâvûdî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1412.
- Karaman, Hayrettin vd. Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâlî. Ankara: TDV Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Kubat, Mehmet. "Kur'ân'â Göre Göçü Tetikleyen Ana Unsurlar". İslam ve Yorum VI. 1/4-30. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2022.
- Kurt, Fatih. "Hicretin Sosyo-Kültürel Teolojisi'nin İtikadi Alana Yansımaları". Ekev Akademi Dergisi 27/93 (2023), 151-163.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. Te'vîlâtü Ehli's-sünne. thk. Mecdî Bâslum. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mevdûdî, Ebu'l-Â'lâ. Tefhîmu'l-Kur'ân. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Önkal, Ahmet. "Hicret". TDV İslâm Ansiklopedisi. 17/458-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin. Mefâtîhu'l-gayb. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Sarıkaya, Mehmet Emin. "Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç". Journal of Analytic Divinity 2/1 (2018), 235-252.
- Sıcak, Ahmet Sait - Çalışkan, Necmettin. "Kur'ân'da 'İhraç' Kavramı Özelinde Göç Olgusu". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/9 (2018), 483-514.
- Şeriatî, Ali - Şehidi, Cafer. Doğumdan Hicrete Hicretten Vefata Siret. İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân. 24 Cilt. Mekke: Dârü't-Terbiye ve't-Türâs, ts.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. Târihu'l Umem ve'l-Mülûk. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut, ts.
- Topuz, Mahmut. İlâhi Dinlerde Hicret. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1996.
- Varlı, Abdussamet. "Hicretin Kur'anî Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme". İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 13/1 (2024), 255-274.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.1210729>
- Watt, William Montgomery. Muhammad at Mecca. Oxford: Clarendon Press, 1953.
- Yıldız, İbrahim. Kur'ân'da Sebîlullah Kavramı. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Kürşat. "Üniversite Öğrencilerinin Dini Yönelimleri ile Bireysel Değerleri Arasındaki İlişki". Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute 16/29 (2013), 129-146.
- Yücel, İrfan. Peygamberimizin Hayatı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî. Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l Hidâye, 1306.

Elmalılı'nın Mûcize ve Bilimsellik Anlayışı Çerçevesinde Hz. İsa'nın Doğumu Meselesine Yaklaşımı

Şemsettin GÜHER

Yüksek Lisans, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı, Burdur/Türkiye, semsettin.guher@gmail.com

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 04.06.2025
Kabul Tarihi: 06.08.2025
Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Şemsettin Güher |
Creative Commons
Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC)
International License

Öz

Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden olan Muhammed Hamdi Yazır, dinî ve beşerî ilimlerde mümtaz bir yere sahiptir. Çok yönlü bir âlim olan Elmalılı, bu birikimiyle devrinin önde gelen ilim ve fikir adamlarından biri olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde ilmî ve siyasî faaliyetlerde bulunan Elmalılı, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte meclis tarafından kendisine teklif edilen tefsir yazma işini belli şartlarla kabul etmiş, *Hak Dini Kur'ân Dili* eserini yazmıştır. Akıl-nakil dengesine hassasiyet gösteren Elmalılı, âyetleri açıklarken ilmî izahlara da yer vermiştir. Bu yaklaşımı mûcizeleri açıklarken de görmek mümkündür. O, mûcizelerin akılla izah edilemeyeceğini, iman edilmesi gereken bir husus olduğunu savunurken; diğer taraftan mûcizelere bilimsellik açısından yaklaşması, tefsirinin ilmî yönüne işaret etmektedir. Kur'ân'daki mucizeleri açıklarken ilim ışığında izah etmesi bunun en açık örneğidir. Hz. Meryem'in mûcize olarak Hz. İsa'ya hamile kalışına ilmî olarak izah getiren Elmalılı bu mûcizeye farklı bir bakış açısı getirmiştir. Müslüman ve Hristiyanların arasında ciddi tartışmalara sebep olan bu mesele Elmalılı tefsirinde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Hz. İsa'nın doğum hâdisesi iman-ilim çerçevesinde hassasiyetle işlenmiştir. Elmalılı, Hristiyanlığın aksine Kur'ân'ın akıl ve ilme önem verdiğini ortaya koymaya çalışmış, Hz. İsa hakkındaki yanlış düşüncelere cevap vermiştir. Hristiyanların teslis inancındaki akıl dışı yorumların mantıksız olduğunu söylemiş, beşerî vasıfların Allah'a izafe edilemeyeceği vurgusunu yapmıştır. Elmalılı'nın felsefe ve mantık ilminden ciddi şekilde faydalandığı görülmektedir. Elmalılı Kur'ân âyetlerini akıl-mantık çerçevesinde incelemiş, bunlardan bilimsel çıkarımlarda bulunmuştur. O, Hristiyanların, Hz. İsa'nın doğumuna yükledikleri ilah düşüncesine karşı, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'in yaratılışına dikkat çekerek, Hristiyanların ilah anlayışındaki çıkmazlara Kur'ân'dan deliller getirmiştir. Elmalılı Hristiyan inancındaki ilah anlayışının İslâm'daki tevhit inancına uymadığını, tartışmaya sebep olan teslis inancının temelsiz ve akıl dışı olduğunu ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İsa, Meryem, Mûcize, İlim.

Atıf Bilgisi:

Güher, Şemsettin. "Elmalılı'nın Mucize ve Bilimsellik Anlayışı Çerçevesinde Hz. İsa'nın Doğumu Meselesine Yaklaşımı". *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 36-54.

Elmalılı's Approach to the Birth of Hz. İsa within the Framework of Miracle and Scientific Understanding

Şemsettin GÜHER

Master's Degree, University of Burdur Mehmet Akif Ersoy, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Burdur/Türkiye, semsettin.guher@gmail.com

Research Article

History

Received: 04.06.2025

Accepted: 06.08.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Şemsettin Güher |
Creative Commons
Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC)
International License

Abstract

Muhammad Hamdi Yazır, one of the scholars of the late Ottoman period, has a distinguished place in religious and human sciences. Elmalılı, a versatile scholar, became one of the leading scholars and intellectuals of his time with this-- knowledge. Elmalılı, who was involved in scientific and political activities in the late Ottoman period, accepted the task of writing a commentary offered to him by the parliament with the establishment of the Republic, under certain conditions, and wrote the work Hak Dinî Kur'ân Dili. Elmalılı, who was sensitive to the balance of reason and transmission, also included scientific explanations while explaining the verses. It is possible to see this approach in his explanation of miracles. While he argued that miracles cannot be explained by reason, but are a matter that must be believed; on the other hand, his scientific explanation of miracles shows the sagacity of his commentary. Elmalılı, who explained the miracle of Hz. Maryam's pregnancy with Hz. İsa as a miracle, brought a different perspective to this miracle. This issue, which caused serious debates between Muslims and Christians, was discussed in detail in Elmalılı's commentary. He tried to show that, unlike Christianity, the Quran gave importance to reason and science, and responded to the wrong ideas about Hz.. İsa. He emphasized that the irrational interpretations in the Christian belief in the trinity were illogical and that human qualities could not be attributed to Allah. Elmalılı examined the verses of the Quran within the framework of reason and logic, and made scientific inferences from them. Against the idea of god that Christians attributed to the birth of Hz.. İsa, he drew attention to the creation of Hz.. Adam, the first human and the first prophet, and brought evidence from the Quran to the impasses in Christians' understanding of god. Elmalılı argues that the understanding of god in the Christian belief does not comply with the belief in monotheism in Islam, and that the belief in the trinity, which caused the debate, is baseless and irrational.

Keywords: Tafsir, Jesus, Mary, Miracle Science.

Cite as

Güher, Şemsettin. "Elmalılı's Approach to the Birth of Hz. İsa within the Framework of Miracle and Scientific Understanding". *Mersin Theology Journal* 1/1 (Eylül 2025), 36-54.

Elmalılı'nın Mûcize ve Bilimsellik Anlayışı Çerçevesinde Hz. Îsâ'nın Doğumu Meselesine Yaklaşımı

Giriş

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (öl. 1942) Osmanlı'nın son devrinde yetişmiş önemli bir âlimdir. Eğitimini medrese usulüne göre tahsil alan Elmalılı, Osmanlı döneminde ilmî ve siyâsî faaliyetlerde bulunmuş, bu yönüyle devrin mühim olaylarının canlı şahidi olmuştur. Kendisini çok yönlü yetiştiren Yazır; felsefe, edebiyat, hüsn-i hat, şiir gibi birçok alanda eser telif etmiştir. İlmî birikimini sonraki döneminde verimli bir şekilde kullanmıştır. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte yeni bir tefsir yazılması ihtiyacı duyulmuş, bu çalışma Elmalılı'ya teklif edilmiştir. Elmalılı kendisine verilen bu görevi bazı şartlar dâhilinde kabul edeceğini söylemiş ve bu şartlara uygun bir tefsir çalışması yapmıştır. Yazdığı tefsire *Hak Dinî Kur'ân Dili* ismini vermiştir.¹

Elmalılı tefsir anlayışını dar kalıplara hapsetmemiş, günün şartlarına göre Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışmış ilmî verilerden de istifade etmiştir. Bunda etkili olan batıdan gelen materyalist felsefedir. İslâm dünyasının maddî ilimlerde geri kalması, evrenin yaratılışı ile ilgili sorulara akli ikna edecek cevaplar verememesidir. Tefsir tarihinde Kur'ân'ın ilmî tefsirini yapan müfessirler görülmektedir.² Bu alanda sistematik çalışma yapanlardan ilki Gazzâlî'dir.³ (öl. 1111). Ondan sonra Fahrettin Râzî (öl. 1209) ilmî tefsiri daha sistemli hale getirmiştir.⁴ Onlardan sonra gelen; Ebü'l-Fadl el-Mürsî (öl. 1257), Süyûtî (öl. 1505), Kâtip Çelebi (öl. 1657), Erzurumlu İbrahim Hakkı (öl. 1772) gibi isimler ilmî tefsiri savunmuşlardır.⁵ Cumhuriyet dönemi müfessirlerinin de tekrar ilmî tefsire yöneldikleri görülmektedir. Bunların arasında Muhammed Hamdi Yazır, Süleyman Ateş, Celal Kırca gibi isimler ön plana çıkmaktadır.⁶ Aynı düşünceden hareketle Elmalılı tefsirinin mukaddimesinde, tefsirinin diğer tefsirlerden farkının zamanın ilim ve fenlerinden faydalandığını belirtmesidir.⁷ Elmalılı ilim noktasında Kur'ân'ın hazinelerinden faydalanılması gerektiğini savunur. "*Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*."⁸ âyeti ilmî tefsire dayanak olmuştur. Elmalılı Kur'ân'da ilimlere açık veya gizli bir şekilde işaret olduğunu açıklar.⁹ Bundan kasıt ilimlerin sistematik bir şekilde sunulması değil, ilmin elde edilmesi için insan aklının kullanmasını istemektir.

Elmalılı'nın tefsirinde rivâyet, dirâyet metodu dengeli bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Elmalılı, Kur'ân'daki muhkem, müteşâbih âyetlerin tefsirini ilmî dirâyetle

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/58.

² Juliaan Gijsbert Jansen, *Kur'ân'a Bilimsel Filolojik Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahman Açar (Ankara: Fecr Yayınevi 1993), 75.

³ Celal Kırca, *Kur'ân'ı Kerim ve Modern İlimler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 55.

⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 230.

⁵ Kırca, *Kur'ân'ı Kerim ve Modern İlimler*, 55; Aslan Karaoğlu, *Kur'ân'ı Anlamada Bilimsel Yönelişe Toplu Bir Bakış, Rota Eğitimi ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2017), 367-391; Şehmuz Demir, "Kur'ân'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım" *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar, Kurân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları*: 2, İstanbul, 2010, 415-423; Süleyman Gezer, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2009), 24; Cüneyt Eren, "Bilimsel Tefsir Metodolojisi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji Meselesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 560.

⁶ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 232.

⁷ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1/19.

⁸ *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-En'âm 6/38.

⁹ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 3/1921.

tevil edilebileceğini söyler. Kur'ân'daki mûcizeleri açıklarken müteşâbih âyetler bağlamında açıklanmasının isabetli olduğunu savunur. Elmalılı mûcizeleri yorumlarken geleneksel tefsir yöntemine bağlı kalmakla beraber, ilmî açıklamalardan da geri durmamıştır. Peygamberlerle ilgili mûcizeleri açıklarken, çoğu zaman bu mûcizelere iman edilmesi gerektiğini ileri sürmüş; bazı mûcizelere de akılla izah getirmeye çalışmıştır. Kevnî âyetleri tefsir ederken bu âyetlere ilmî deliller getirmiştir. *“Rûzgârları da aşıl原因 olarak gönderip yukarıdan su indirerek sizi onunla suladık.”*¹⁰ Elmalılı rûzgârların bitkileri aşıl原因ının, ilmî olarak açık bir şekilde bilindiğini ifade etmektedir.¹¹ Kur'ân'ın indiğı tarihte bu mûcizenin ispatının mümkün olmayacağını; ancak ilmî gelişmeler neticesinde bunların doğruluğunun günümüzde ortaya çıkığını zikretmektedir. Elmalılı bazı mûcizeleri açıklarken de bunların iman edilmesi gereken mûcizeler olduğunu söylemiştir ki hissî ve gaybî mûcizeleri bu zâviyede değerlendirmiştir. Bir kadının Mekke müşriklerine mektup götürmesi olayının vahiyyle Hz. Peygamber'e haber verilmesinin,¹² isrâ ve mi'râc hâdisesinin ilmî verilerle izah edilemeyeceğini söyleyen Elmalılı, bu mûcizeleri akılla tevil etmeden iman edilmesi gerektiğini savunur.¹³

Elmalılı mûcizeleri ayrı ayrı tefsir etmeye çalışmış, gaybî, hissî mûcizeleri tevil etmeden iman edilmesi gerektiğini söylerken; kevnî ve aklî mûcizelere ilmî deliller getirmiştir. Allah'ın mûcizeleri insanlara birer ibret, gücünü kudretini gösteren alametler olarak gönderdiğini belirtir. Allah bir şeyin olmasını murat ettiğı zaman O'nu sınırlayacak veya engelleyecek bir güç yoktur. *“Bir şeyi dilediğı zaman, O'nun emri o şeye ancak “Ol” demektir. O da hemen oluverir.”*¹⁴ Yaratmadaki düzen ve intizam Allah'ın güzel isimlerinin tecellisi olarak karşımıza çıkar ve burada akıl sahiplerine ibret almaları öğütlenir. Tesadüfe, düzensizliğe hiçbir surette yer olmadığını nazara vererek Allah'ın sınırsız ilmine ve kudretine dikkat çeker.

Mucizeler beşer üstü olaylar olması, bunlara iman edilmesi gereken bir husustur. Elmalılı, bu durumda bir Müslümanın kayıtsız şartsız iman etmesinin gerektiğini vurgular. Hz. İsa'nın mucize eseri olarak dünyaya gelmesi hem Müslümanları hem Hristiyanları ilgilendirmektedir. Bu yüzden Hz. İsa'nın olağan dışı doğumu Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında ciddi münakaşalara sebep olmuş birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Hz. İsa'nın doğumuna yapılan yorumlar teslis anlayışına karşı tevhit inancını savunma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Yazır bu meseleyi hem mûcize, hem ilim bağlamında ele alarak konuya farklı bakış açısı getirmiştir. Makalede Elmalılı'nın Hz. İsa'nın doğumunu ele alırken nasıl bir bakış açısı sunduğı, Hz. İsa'nın doğumu üzerinden Hristiyanların teslis inancındaki yanlışların sebebi, çıkmaza düştükleri ilah-beşer arasındaki bir peygamberin, diğer peygamberlerden farkının olmadığı ortaya koymaya çalışılmıştır. Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem'in iffeti, yüksek ahlâkı, bir beşer gibi yaşaması, onun da Allah'ın kulu olduğu, Allah'ın hususi lütfuna mazhar olduğu ilim mûcize bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır.

Elmalılı'nın tefsiri üzerine birçok kitap ve makale yazılmış; yüksek lisans, doktora çalışmaları yapılmış; çok sayıda sempozyum, panel ve seminerler düzenlenmiştir.¹⁵ Meâl olarak Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'ân'ı Kerim Meâli'nden istifade edilmiştir.

¹⁰ el-Hicr 15/22.

¹¹ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 5/ 224, 225.

¹² Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 7/557.

¹³ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 5/313, 314.

¹⁴ Yâsîn 36/82.

¹⁵ Rifat Yıldız, *“Elmalılı Hamdi Yazır'ın Nüzül Sebepleri Değerlendirmesi”*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006, 122-126; Duran Tugay, *“Elmalılı Tefsirinin Kırâat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”*, Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010,

1. Hz. İsa

Kur'an'a göre Hz. İsa Allah tarafından gönderilen beş "ülül'-azm" peygamberlerden biridir. On beş sûrede doksan beş âyette ismi geçmektedir. Kur'an'da farklı isimlerle de anılmakta olup, doğumunun müjdelenmesi, peygamberliği konu edilmektedir.¹⁶ Kur'an'da Hz. İsa'nın isimleri: "Müeyyed, rûhullah, kelime, vecih, sâlih, resûl, mübeşşir, münebbi, mûsâddık, âyet, merfû, temizlenmiş, göz aydınlığı, abd, nebî, mübarek, ilim veya âlem, rahmet"¹⁷ olarak geçer. Yeni Ahitte ve Hristiyan kaynaklarında ise "Mesih,¹⁸ rab,¹⁹ kurtarıcı,²⁰ Tanrı'nın oğlu,²¹ Tanrı'nın kulu,²² Tanrı'nın sözü,²³ peygamber,²⁴ Nâsıralı İsa,²⁵ Tanrı'nın kuzusu,²⁶ kral,²⁷ Yusuf oğlu²⁸ ve Davut oğlu"²⁹ gibi isimlerle zikredilmektedir. Yahudi kaynaklarında Hz. İsa ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.³⁰

Kur'an'da Hz. İsa; Âli İmrân, Mâide, Meryem sûrelerinde daha sık bahsedilmektedir. Hz. İsa'nın babasız olarak doğması,³¹ beşikteyken insanlarla konuşması,³² çamurdan kuş yapıp ona üfleyerek canlandırması, körü alacalıyı iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, evlerde saklanan ve yenilen içilenleri bildiğini söylemesi onun gösterdiği, başlıca mucizelerdendir. Bu mucizeler Hz. İsa'nın Yahudi toplumuna bir uyarıcı olarak gelmesidir. Hz. İsa Yahudilerin dinini doğrulayıcı, ağır şeriatlarını hafifletiren bir peygamberdir.³³ Allah tarafından mucizelerle geldiğini söyleyen Hz. İsa Yahudileri kendisine imana, Allah'a ibadete davet etmiştir.³⁴ Hz. İsa Yahudilerin inkârını görünce Allah yolunda benim yardımcılarım kim! deyince Havârilere ona biziz diyerek iman etiler. Allah Hz. İsa'ya hitaben: Ey İsa! Senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime

110, 111; Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 2; Nesimi Yazıcı, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 31, 32; A. Cüneyd Köksal ve Murat Kaya bu makaleleri derleyerek yayımlamışlardır. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din Felsefe Siyaset Hukuk* (İstanbul: Klasik, 2013); Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003); T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Yıl: 2, c. 14, 1341 s. 29 (Mehmet Bulut, "İlk Cumhuriyet Meclisinde Dinî Yayıncılık Hakkında Tarihi Karar", *Diyanet Üç Aylık İlmî Dergi*, 28/1 (1992), 28, 141-142'den naklen); İshak Özgel, Elmalılı Hamdi Yazır ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10/19-20 (2012), 327-362.

16 Ömer Faruk Harman, "İsa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/469.

17 Harman, "İsa", 22/469.

18 *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Mat. 16/15-16; Luk. 2/12; Yu. 3/28-36.

19 Luk. 2/12; Flp. 2/9-11.

20 Mat. 1/1; Luk. 1/69-71.

21 Mat. 3/13-16; 3/17.

22 Mat. 6/24; Luka 1/38; 16/13.

23 Yu. 1/1.

24 Mat. 12/17, 18; 13/57.

25 Mar. 1/24.

26 Yu. 1/29; 1/36.

27 Mat. 27/12; 27/29; 27/37.

28 Luk. 3/23; 4/22.

29 Mat. 1/1.

30 Ali Erbaş, *Hristiyanlıkta İbadet*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, Bayrak Matbaası, 2003), 30, 31.

31 Âl-i İmrân 3/47.

32 Âl-i İmrân 3/46.

33 Âl-i İmrân 3/49, 50.

34 Âl-i İmrân 3/51.

yükselteceğim. İnkâr edenlere karşı, seni temizleyeceğim. Sana inananları, seni inkâr edenlere üstün tutacağım.³⁵

Yine Kur'an'da Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğurup Yahudi kavmine gelip onlarla konuşmaması, onun yerine beşikte bebek olan Hz. İsa'nın konuşmasıdır. Hz. İsa kendisinin Allah tarafından gönderilen bir peygamber olduğunu, Allah'ın kendisine ahlâki üstünlükler verdiğini, annesine saygılı olduğunu, bir zorba olmadığını³⁶ söyleyerek onlara mûcize göstermiştir. Kur'an'da Hristiyanların Hz. İsa hakkında aşırıya gitmemelerini şu şekilde ifade eder. "Ey Kitap ehli! Dininizde taşkınlık etmeyin. Allah hakkında ancak gerçeği söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesih, Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve kendinden bir ruhtur. Allah'a ve peygamberlerine inanın, "üçtür" demeyin, vazgeçin, bu hayrınızadır. Allah ancak bir tek Tanrı'dır, çocuğu olmaktan münezzehtir, göklerde olanlar da yerde olanlar da O'nundur. Vekil olarak Allah yeter. Mesih de gökte melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim O'na kulluktan çekinir ve büyüklük taslarsa, bilsin ki, O, hepsini huzuruna toplayacaktır."³⁷

Hz. İsa Kur'an'da çoğu zaman Hz. Meryem'le beraber zikredilir. Meryem'i de oğlunu da âlemlere birer delil yaptık,³⁸ şeklindeki ifade, onların yüksek bir makama sahip olduklarını göstermektedir. Hz. İsa'nın mûcizevî bir şekilde dünyaya gelişi Yahudileri inkâra sevk etmiştir.³⁹ Onların bu tavrına karşı Kur'an, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın üstün özelliklerinden bahseder. Hristiyanların Hz. İsa'yı aşırı yücelterek ona ilahlık atfetmelerine karşı Kur'an onlara; İsa'nın yaşamı Meryem'in yaşamı Allah'ın elindedir. İsa'ya Allah demeyin. Kim İsa Allah'tır derse kâfir olur.⁴⁰ Allah üçüncüsüdür diyen kâfir oldu. Hâlbuki Allah'tan başka ilah yoktur. Kur'an'da Hz. İsa'dan önce de peygamberlerin geldiğini, bir peygamberin ilah olamayacağını kesin olarak belirtir. Kur'an'ın belirttiği gibi Hz. İsa'nın bir beşer olduğu, onu bir kadının doğurduğu, onların da insanlar gibi yiyip içtiklerini sıradan insanlar gibi⁴¹ yaşamalarıdır. Hz. İsa'nın Kur'an'da Tevrat'ı doğrulayıcı, kendinden sonra gelecek olan Ahmed isminde bir peygamberi müjdeleyici olarak geldiği belirtilmiştir.⁴² Yine bu bağlamda Hz. İsa'nın bir peygamber olduğuna, onun hiçbir şekilde ilah formunda olmayacağına, bir beşer gibi yaşadığına, bir beşerden doğduğuna, vurgu yapılmaktadır. Kur'an'ın bu yaklaşımı Hristiyanlara verilen en güzel cevaptır. Ayrıca Kur'an Yahudilerin Hz. İsa'nın Peygamberliğini inkâr ederek, annesine ve kendisine iftira atmalarına karşı Hz. İsa'nın ve Hz. Meryem'in ahlâki üstünlüklerini ön plana çıkartmaktadır.

2. Hz. Meryem

Kur'an'da Meryem'den Yahudilerin seçkin ailelerinden İmrân'ın kızı Meryem olarak bahsedilir. Hz. Meryem'in soyu Hz. Mûsa'ya dayanmaktadır.⁴³ Yeni Ahitte on dokuz yerde ismi geçen Meryem'in farklı özelliklerinden bahsedilmektedir.⁴⁴ İmrân'ın karısı Hanne'nin uzun zaman çocuğu olmaz. Hanne bir çocuğu olması için Allah'a dua eder.

³⁵ Âl-i İmrân 3/52-55.

³⁶ Meryem 19/29-32.

³⁷ en-Nîsâ 4/171, 172.

³⁸ el-Enbiyâ 21/91.

³⁹ İbrahim Yıldız, "Hristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması: Kur'an'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi", *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]* 65 (2018), 305-324.

⁴⁰ el-Mâide 5/17.

⁴¹ el-Mâide 5/73-75.

⁴² es-Saff 61/6.

⁴³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Kahire: Dâru'l-Hicr, 1969), 3/235-244.

⁴⁴ Süleyman Sayar, Prof. Dr. Günay Tümer'e Göre "Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Hz. Meryem", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (1998), 405.

İmrân'ın hanımı hamile kalınca çocuğu mabede adayacağını söyler ve bunun Allah tarafından kabul olmasını ister.⁴⁵ Yahudi inancına göre çocukların Allah'a ibadet maksadıyla mabede adanması bir gelenektir ve İmrân'ın karısı da böyle bir niyazda bulundu. İslâm kaynaklarının verilerine göre çocuğa annesinin isim vermesi ve babasından bahsedilmemesi İmrân'ın Meryem doğmadan önce vefat ettiğini düşündürmektedir.⁴⁶

Hanne doğum yapınca çocuğun kız olduğunun gördü ve bu durum karşısında şaşırıp ve dedi ki: "Kız erkek gibi değildir." Oysa Allah, onun ne olduğunu iyi bilir.⁴⁷ Hanne'nin "erkek çocuk doğurmadım" diye hayıflanması, Allah'ın murâdını bilmediğine işaret eder. Oysa ona verilen kız evladının çok üstün bir mertebeye sahip olacağı ima edilmiştir.⁴⁸ Doğan çocuğa Meryem isminin verilme sebebi; Hz. Hârûn ve Hz. Mûsâ'nın annelerinin bu ismi taşıyor olmasıdır. Bu sebepten dolayı Yahudilerin bu isme çok hürmet ettikleri öne sürülmüştür. Meryem'in mânası "Allah'a çok kulluk eden,"⁴⁹ Rabbinin hizmetinde olan⁵⁰ anlamlarına gelmektedir. Hanne onun adını koyduktan sonra "Onu ve soyunu kovulmuş şeytandan senin korumana bırakıyorum"⁵¹ diye dua etmesi onu ve neslinin iffetini ve namusunu koruyan biri olmasını istemiştir. Allah Hanne'nin duasını kabul etti ve Meryem'i kadınlara üstün kıldı. Hz. Meryem'in mabede adanışı alışılmışın dışında bir hâdise idi. O'nun mabede adanışı hahamlar tarafından kabul gördü. Hz. Meryem'in himayesi için din adamları birbirleriyle yarıştılar.⁵² Çekilen kurada Meryem'in himayesi Zekeriyâ'ya verildi. Zekeriyâ'nın hanımı aynı zamanda Meryem'in kuzeni idi.⁵³

Zekeriyâ, Meryem'le ilgilenirken, mabette ona ayrılan bölüme ihtiyaçlarını gidermek için geldiğinde olağanüstü hallerle karşılaştı ve bu durumu sorduğunda O, bunun Allah katından olduğunu söyledi.⁵⁴ Meryem'in maddî-manevî ihtiyaçlarını gideren Zekeriyâ onunla çok güzel ilgilendi, iffetli bir kadın olmasında büyük rol oynadı. Meryem'in bu durumu ileride büyük bir peygambere anne olacağına işaret eder.⁵⁵ Meryem'in bulunduğu ortam onun maddî ve manevî gelişimine katkı sağlamış ve bu yönüyle Meryem'in ruh, beden sağlığı bakımından özenle yetiştirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁶

Hz. Meryem Kur'ân'da çok övülen kadınların başında gelir. Takvası, iffeti, üstün meziyeti ile insanlara örnek olarak gösterilir. Hz. Meryem'in kötülüklerden uzak durması, kendisini ibadete vermesi, Allah'a olan sevgisi ve bağlılığı ön planda olan bir kadındır. Bundan dolayı kendisine "betül" ismi verilmiştir. Hz. Meryem maddî ve manevî güzellikleri şahsında bulunduran mümtaz bir insandır. Hz. Meryem'in doğumundan yetişkin bir kız olmasına kadar manevî terbiyesi mabedin gözetiminde gerçekleşmiştir. Melekler Hz. Meryem'e şöyle seslendiler: "Ey Meryem! Allah, seni seçti, seni tertemiz yaptı ve seni dünya kadınlarına üstün kıldı. Ey Meryem! Rabbin'e divan dur, secde et ve rukû

⁴⁵ Âl-i İmrân 3/35.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hambel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 2 (No: 233); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camî's-Sahih*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Tefsir", 3 (No: 31).

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/36.

⁴⁸ Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 1/548.

⁴⁹ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1947), 1/186.

⁵⁰ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1992), 1/372.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/36.

⁵² Âl-i İmrân 3/44.

⁵³ Muhammed Atâurrahîm, *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1985), 31.

⁵⁴ Âl-i İmrân 3/37.

⁵⁵ Muhammed Cemâlüddîn Muhammed Saîd b. Kâsım, *Tefsîru Kasımî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 4/836.

⁵⁶ Muhammed, Reşit Rızâ, *Fetevâ, İmam Muhammed Reşit Rızâ* (Beyrut: y.y., 1970), 3/292.

edenlerle beraber rûkû et.”⁵⁷ Hz. Meryem'in Allah tarafından seçilmesi, dünya kadınlarına üstün kılınması, Allah tarafından özel bir şekilde rızıklandırılması, meleklerin onunla konuşması, himaye ve terbiyesinin bir peygamber olan Hz. Zekeriya tarafından gerçekleşmesi ona verilen nimetlerdendir. Meryem'in kendisine Allah tarafından verilecek olan çocuğun büyük bir insan olacağı, isminin İsa Mesih olduğu, dünya ve âhirette de çok itibarlı ve Allah'a yakın birisi⁵⁸ olacağı müjdelenmiştir. Bu durum karşısında çok şaşırarak Meryem kendisine bir beşerin dokunmadığı ve bu şekilde nasıl hamile kalacağını söylemesi üzerine Allah, ona her şeye gücünün yeteceğini ve buna ol! demesinin yeterli olacağını⁵⁹ söyledi. Hz. İsa'nın mûcizevi doğumu, onun olağanüstü meziyetlere sahip olması, bebekken konuşması, birçok mûcize göstermesi,⁶⁰ Yahudiler tarafından atılan iftiralara karşı Hz. Meryem'i rahatlatmıştır.

Hz. Meryem'in Kur'ân'da övülmesi onun makamının çok yüksek olduğunu göstermektedir. Onun Allah'a teslimiyeti imanının ve ahlâkının üstünlüğünü gösterir. Rûkû edenlerle birlikte rûkû et!⁶¹ Hz. Meryem'in mabette erkeklerle beraber bir perde arkasında toplu ibadete katıldığından bahsedilmektedir.⁶²

3. Hz. Meryem'in Hamile Kalışı ve Hz. İsa'nın Doğumu

İffet ve hayâsı ile ön plana çıkan Hz. Meryem, İsrailoğulları'nın en seçkin ailelerinden İmrân ailesine mensuptur. Kendisi küçük yaşından itibaren mâbede hizmetçi olarak verilmiştir. Hz. Meryem'in babası kendisi doğmadan önce vefat ettiği için bakım, gözetim ve himayesi için münakaşa çıkar, bu tartışmanın giderilmesi için kura yöntemine başvurulur ve bunun sonucunda çekilen kurada bakım ve himayesini Hz. Zekeriyyâ üstlenir.⁶³ Bu durum Kur'ân'da şöyle bahsedilmektedir. *(Ey Muhammed!) Bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Meryem'i kim himayesine alıp koruyacak diye kalemelerini (kura için) atarlarken sen yanlarında değildin. (Bu konuda) tartışırken de yanlarında değildin.*⁶⁴

Hz. Meryem'in bakımını üstlenen Hz. Zekeriyyâ onu ergenlik yaşına gelince mâbette bir odaya yerleştirdi. Hz. Meryem burada hüsnü kabul gördü ve Allah'ın hususi iltifatına mazhar oldu. Hz. Meryem'in mabette en güzel şekilde yetişmesi için Hz. Zekeriyyâ onula ilgilendi. Hz. Meryem üstün ahlâkıyla seçkin bir insan oldu. Hz. Zekeriyyâ Meryem'in yanına girdiğinde, farklı yiyecekler bulunca bunun nereden geldiğini sordu, o da Allah katından olduğunu söyledi. Melekler Meryem'in Allah tarafından seçildiğini, kadınlara üstün kılındığını ve Allah'a rûkû-secde etmesini söylediler.⁶⁵ Hz. Meryem'den Allah'a ibadet ve şükretmesinin istenmesi, kendisine verilecek olan evlâdın gelecekte peygamber olması şerefindendir.

Hz. Zekeriyyâ iyice yaşlanıp Hz. Meryem'e bakamayacak duruma gelince ona bakacak birini araştırır ve yeniden kura çekilir, bu kura Meryem'in amcasının oğlu Yusuf'a çıkar, himaye işini Yusuf üstlenir.⁶⁶ Hz. Meryem'e bir gün Cebrâil gelerek ona bir erkek çocuğu olacağını müjdelar. *“Allah, bir de iffetini sapasağlam koruyan ve bizim de kendisine ruhumuzdan üflediğimiz, Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını doğrulayan İmrân kızı*

⁵⁷ Âl-i İmrân 3/42, 43.

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/45.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/47.

⁶⁰ Âl-i İmrân 3/46.

⁶¹ Âl-i İmrân 3/43.

⁶² Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1097, 1098.

⁶³ Taberî, *Cami'u'l-beyan*, 3/ 241, 244, 246.

⁶⁴ Âl-i İmrân 3/44.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/37.

⁶⁶ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *Arâisü'l-mecâlis* (Beyrut: y.y., 1985), 285.

Meryem'i de (inanana) örnek gösterdi. O itaat edenlerdendi."⁶⁷ Hz. Meryem'in doğumu yaklaşıncı Kudüs'e altı mil uzaklıkta Beytüllahm'e gittiği veya Yusuf'un onu Mısır'a götürdüğü nakledilir.⁶⁸

Hz. Meryem'in doğum sancıları başlayınca bir hurma ağacının altına sığındı ve bu halinden temize çıkamayacağını düşünerek "keşke ölseydim" deyince, Allah onu teselli etti ve yakınındaki su kaynağından içmesini, taze hurmadan yemesini, insanlarla karşılaşınca onlarla konuşmayıp, susmayı tercih etmesini söyledi.⁶⁹ Çocuğuyla kavminin yanına gelen Hz. Meryem'e kavmi: "Ey Hârûn'un kız kardeşi! Senin baban kötü bir kimse değildi, annen de iffetsiz değildi" diyerek onun çok çirkin bir iş yaptığını ve bunu kendisine yakıştıramadıklarını söyleyince, o da çocuğu işaret ederek onunla konuşmalarını istedi.⁷⁰ Burada Hârûn'un kız kardeşi diyerek Hz. Meryem'in soyunun Hz. Hârûn'a dayandığına ve dolayısıyla böyle şerefli bir ailenin bunu yapmasının imkânsız olduğuna vurgu yapılmıştır.⁷¹

Yahudilerin Hz. İsa'ya zarar vereceğini, hatta onu öldüreceklerini Allah Hz. Meryem'e ilham etti. O da orayı terk etti.⁷² Hz. Meryem amcasının oğlu olan Yusuf'un yardımıyla Mısır'a yerleşti. Bu durum Kur'an'da şöyle geçmektedir: "*Meryem oğlu İsa'yı ve annesini büyük bir mucize kıldık ve her ikisini de oturmaya elverişli, akarsulu yüksek bir yere yerleştirdik.*"⁷³ Hz. Meryem ve Hz. İsa on iki yıl Mısır'da kaldılar. Mısır halkı Hz. İsa'nın olağanüstü halinden korkmaya başlayınca Hz. Meryem'e oğlunu Şam'a götürmesi ilham edildi.⁷⁴ Hz. Meryem ve Hz. İsa Şam'ın Cebel-i Halil bölgesine yerleştiler.⁷⁵ Hz. İsa 30 yaşına kadar burada kaldı ve kendisine burada vahiy geldi. Böylece İncil'i tebliğe başladı.

4. Elmalılı'ya Göre Hz. İsa'nın Yaratılışı

Hz. İsa'nın doğumu Yahudi toplumu tarafından çok yadırganmış ve şüpheyle karşılanmıştı. Bu durum karşısında çıkan münakaşalara Kur'an bizzat cevap vererek onları susturmuştur. Hz. İsa'nın doğumu aslında Yahudilere bir imtihan olmuş, onlar bu imtihana gereken teslimiyeti gösteremeyerek, Hz. İsa'nın getirdiği mucizeleri inkâr etmişlerdir. Hristiyanlar ise Hz. İsa'yı aşırı yüceltmelerinden dolayı Allah'ın zat ve sıfatına uygun olmayan yanlışla düştüler. Hz. İsa peygamber olmakla birlikte bir beşer ve Allah'ın kuludur. Hz. İsa'nın peygamber olması, birçok mucize göstermesi, onu ilah seviyesine çıkarmaz. Kur'an'da: "*Şüphesiz Allah katında yaratılış bakımından İsa'nın durumu Âdem'in durumu gibidir, onu topraktan yarattı sonra ona ol dedi o da hemen oluverdi.*"⁷⁶ Bu âyet Necran'dan gelen Hristiyan heyetin Hz. Peygamber'e Hz. İsa'nın mahiyeti hakkında sorular sormaları neticesinde inmiştir. Tartışmada Hristiyanların bir kısmı "Hz. İsa Allah'ın oğludur" derken, bir kısmı da "üçüncüsü" dediler. Bunun neticesinde Hz. Peygamber heyete bu âyeti okuyarak onların yanlış inançlarına cevap vermiştir.⁷⁷

⁶⁷ et-Tahrim 66/12.

⁶⁸ Taberî, *Cami'u'l-beyân*, 16/64, 65.

⁶⁹ Meryem 19/23, 24.

⁷⁰ Meryem 30/26, 27, 28, 29.

⁷¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1996), 2/613.

⁷² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazıl, (Kahire: y.y., 1960), 2/19.

⁷³ el-Mü'minûn 23/50.

⁷⁴ Taberî, *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 2/21.

⁷⁵ Abdullah b. Müslim b. Kuteyb'e, *el-Maarif*, nşr. Servet Ukkâşe, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1961), 25; Sâlebî, *Âra'isü'l-mecâlis*, 390.

⁷⁶ Âl-i İmrân 3/59.

⁷⁷ Mustafa Fayda, "Mübâhele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/425.

Yukarıdaki âyetin ifadesi ile Hz. İsa'ya atfedilen vasıfların yanlış olduğu ve Hz. Âdem'in de babasız dünyaya geldiğini nazara verilerek Hristiyanların Hz. İsa hakkındaki iddialarının geçersiz olduğu anlatılmaktadır.

Elmalılı bu âyeti izah ederken Hz. Âdem'in yaratılışının bir anda olmadığını ve belli aşamalardan geçtiğini söyler. Bu aşamanın başlangıcı maddî mânada Âdem'in cesedinin şekillenmesi ve sonra buna Allah'ın ruhundan üflemesiyle insan şekline geldiğini ifade eder. Bu gelişmelerin hayâtı hayvanîden hayâtı insâniyeye bir evrede mi; yoksa birçok aşamada mı geçtiğini ilmî olarak açıklamak zordur. Bu yaklaşım sadece bir varsayımdır.⁷⁸ Elmalılı Allah'ın yaratmadaki tedriciliğinin kabul edilebilirliğini; fakat bunu ilmî verilere dökerek açıklamanın yanlış olduğunu savunmuştur. Bu âyetin tefsirinde Kur'an'ın hükmünün esas olduğunu vurgular. "Âdem'in hilkatı ilk insan ve beşer olması ve ondan evvel nebat ve hayvan varsa da insan bulunmaması, insanın bir "kün!" ile tekevvün etmesidir."⁷⁹ Burada Âdem'in yaratılışı beşerin ilk başlangıcı olması ve Allah'ın "ol!" demesidir. Farz edelim ki Âdem bir hayvandan doğmuş veya bir bitkiden doğmuş olsun, bu da Allah'ın "kün!" emrinden başka bir şey değildir.⁸⁰ Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi Elmalılı mûcizeyi kabul ettiğini ve bunu Allah'ın hiçbir sebebe bağlı kalmadan yarattığını söyler. Razî de Hz. Âdem'in babasız dünyaya geldiğinden hareketle Hz. İsa'nın da babasız doğmasını kabul eder.⁸¹

Kevnî mucizelerin yaratılması hiçbir sebebe bağlı kalmadan Allah'ın "ol!" emriyle yaratılmasıdır. Bitki, hayvan, insanın yaratılışında herhangi bir vasıta yoktur. Bunlar tamamen Allah'ın yaratma gücüyle olmuştur. Âdem'den sonrasında ise yaratılış kanunu belli kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Yaratılışın başlangıcı Allah'ın kudretine verilmediği zaman sebepler zinciri ortaya çıkar, bu da maddenin ezeliyetini zorunlu kılar. Böyle bir düşünce Allah'ın ezeli ve ebedi oluşuna zıt bir düşüncedir. Âdem'in yaratılışı insanlığın ilki olmasıdır. Onun yaratılması diğer insanların yaratılmasına benzememektedir. Âdem'in yaratılışı ile ilgili farklı teorilerin olabileceğini söyleyen Elmalılı bunların Kur'an'ın hükmünün yanında pek bir şey ifade etmediğini anlatmaktadır. Elmalılı'nın verdiği cevap evrim teorisini savunanlara karşı da bir mesajdır. Bu yönüyle Allah hikmeti gereği yarattığı mahlûku belli aşamalarda halk eder. Kudreti gereği "kün!" emretmesi neticesinde Allah, hiçbir sebebe bağlı kalmadan istediği şeyi yaratır.⁸²

Elmalılı Hz. İsa'nın doğumunun Hz. Âdem'inki gibi olduğunu açıklar. Hz. İsa'nın doğumu yaratılış mûcizesi olarak ilk değildir. Buna en güzel örnek Hz. Âdem'in yaratılışıdır. Âdem ne Allah'tır ne de Allah'ın oğludur. Allah (cc) insanın babası değil; hâlık ve rabbidir. İsa ise Meryem'in oğludur; yani bir beşerdir. Allah'ın yaratması karşısında bu iddiaları ileri sürmek, İncil ve Tevrat'ı inkâr mânasına gelir. Hz. İsa'nın peygamber olması, mûcizevî bir şekilde doğması, onu hiçbir şekilde ilah konumuna çıkartmaz. Hz. Meryem ve İsa'yı bu şekilde vasıflandırmak Allah'a yapılan büyük bir iftiradır. Ehl-i kitabın kabul ettiği Hz. Âdem'in yaratılışına nasıl inanılıyorsa, Hz. İsa'nın da bu şekilde yaratıldığına ikna olmanın ötesinde kesin iman etmek gerekir.⁸³

Hz. Meryem'in hamile kalması, herhangi bir evlilik olmadan gerçekleşmiştir. Bu durum kâinatta câri olan kanunlara aykırı bir hâdisedir. Allah'ın sadece gözle görülen

⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1118.

⁷⁹ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1118.

⁸⁰ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1118.

⁸¹ Muhammed b. Ömer b. Er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 8/48.

⁸² Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1119.

⁸³ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1120.

kanunlara göre yaratmasını düşünmek, câri kanunlar dışında yaratmaya gücünün yetmeyeceği mânasını akla getirir ki, bu düşünce iman etmeyi gerektiren teslimiyete zıt bir düşüncedir. Hristiyanların düştükleri hata, Hz. İsa'nın herhangi bir vasıta olmaksızın dünyaya gelişine aşırı mânalar yükleyerek ilahlaştırmalarıdır.⁸⁴ Elmalılı bunu sapkınlık ve inkâr olarak görür. Bu hususta tefrit eden Yahudilerin ise bu mucizeyi inkâr etmekle kendi inançlarını yalanladıklarını söyler. Yahudiler de Hz. Âdem'in babasız olarak doğduğunu kabul ederler. Elmalılı'ya göre Tevrat inancının gereği Âdem babasız olarak yaratılmıştır ve bir peygamberdir. Aynı şekilde İsa da babasız olarak doğmuştur ve peygamberdir. İsa'yı ve risâletini inkâr etmenin, Âdem'in babasız yaratılmasından bahseden Tevrat'ı ve Allah'ı inkâr etmek⁸⁵ olduğunu söyler. Hz. İsa ve Hz. Âdem'in yaratılış şeklinin, normal insanların yaratılışından farklı olmasını da şu şekilde açıklar: Allah'ın yaratmadaki kanunları farklıdır. Bu kanunların gerçekleşmesinde Allah'ın iradesi esastır. Burada ilk akla gelen düzenli bir şekilde gerçekleşen kanunlardır. Bu kanunların genel geçerliliği herkes tarafından kabul edilmektedir. İkinci olarak kesin bir kurala bağlı olmadan, çok nadir olarak meydana gelen kanunlar vardır ki, bunlar sabit bir kurala ve zamana bağlı olmaksızın meydana gelir. Elmalılı, Allah'ın yaratmadaki kanunlarının ilkinin muhkem, ikincisini müteşâbih âyet kapsamında değerlendirir. Muhkem âyetler akıl ve duyularla herkes tarafından kabul edilmesi ve mânalarının açık olmasıdır. Müteşâbih âyetler ise, akıl ve duyularla anlaşılmamaktadır. Bu âyetlere şüphe edilmeksizin iman edilmesi gerekir. Müteşâbih âyetlerin zâhir mânasına bakıp anlamak çok zordur. Bu âyetlere delalet eden açık bir karine bulunmadıkça izah etmek doğru olmaz.⁸⁶ Müteşâbih âyetlere yapılan zoraki teviller yanlış mâna vermeye sebep olur ki aldatmak ve aldanmak mümkündür.⁸⁷ İlimde rusûhu olanlar bu nadir olayları inkâr etmez, olduğu gibi kabul edip iman ederler.⁸⁸ Bu âyetlerin ilmî dirâyetle izahı yoksa zoraki teviline gidilmez. İlimde derinleşenler tevil ile izah edilecek durumları izah etmeye çalışırlar. İlimle izah edemedikleri yerleri inkâr etmezler, "bu da böyledir" deyip susarlar. Kendi anlayışlarına göre te'vil etmezler.⁸⁹ Kur'an'da: "O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek mânasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar."⁹⁰ âyeti bu meseleye ışık tutmaktadır.

Elmalılı Hz. İsa'nın yaratılışını bu âyetin ışığında değerlendirmeye çalışmıştır. Akliselim sahibi olan kişilerin bu âyet karşısında alması gereken tavır budur. Bunun haricindeki yorumlar nefsin ve hevanın arzusuna uyup Kur'an'ı yanlış yorumlamaktır. Hz. İsa'nın Allah'ın kelâmı olması ve onun mucizevî bir şekilde annesine Ruh'u'l-kudüs tarafından hamile kalması meselesi ise Kur'an'ın bahsettiği müteşâbih âyetlerdendir.

Bir mucize olarak doğumu gerçekleşen Hz. İsa'nın durumu, Yahudiler tarafından kabullenilmesi, zor bir olgu olarak görüldü. Bu mucizeyi inkâra kalkıştılar ve Hz. Meryem'e iftira atmak istediler. Buna karşılık Kur'an'da Hz. İsa'nın beşikte onlarla konuşması, Allah'ın onu güzel bir ahlâk ile terbiye etmesi, yaşadığı sürece namaz ve zekât emrini yerine getirerek ibadette bulunması, annesine hürmet eden bir evlat olmasından

⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1120.

⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1121.

⁸⁶ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1121.

⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1121.

⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1122.

⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1122.

⁹⁰ Âl-i İmrân 3/7.

bahsedilir.⁹¹ Hz. İsa ısrarla kendisini Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu vurgular ve kendisine inananları Allah'a ibadet etmeye çağırır. ⁹² İsa'nın durumu Hristiyanlar arasında ihtilafa sebep olmuş, bir kısmı onu Allah'ın kulu ve elçisi olarak kabul ederken, bir kısmı da Allah'ın oğlu demiştir.⁹³

Elmalılı, Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalışını, dünyaya gelişini, bebekliğini ve çocukluğunu müteşâbih âyet kısmından kabul edip, Kur'an'ın işaret ettiği mûcize olarak kabul eder. "Messi beşer olmaksızın Meryem'den İsa'nın tevellüdü adi tecrübelerle zıt olduğu için inkâr etmeye kimsenin hakkı yoktur."⁹⁴ Bu hâdise İsrailoğulları'nın gözünün önünde cereyan etmiş, bizzat onların şahit oldukları bir gerçektir. Bu mûcizeyi gören Yahudilerin kimisi bunu inkâr etmiş, kimisi de iman edip kabul etmişlerdir.⁹⁵ Bu doğum hâdisesi müteşâbih iken İsrailoğulları'nın gözünün önünde cereyan etmesi ile bu mûcize muhkem bir hal almıştır.⁹⁶ Bu durum karşısında Elmalılı şöyle bir mantık çıkarımına girmiştir: Hz. İsa bir insandır. İsa Meryem'den tevellüt etmiştir; bu halde muhkemdir. Çevresindekilerin şahadetiyle de Hz. İsa'nın doğumu bir beşer gibidir. Alenî bir şekilde meydana gelen doğum hâdisesi açık bir delildir. İnkârı mümkün değildir. İsa anasından doğmuş bir çocuktur ve insandır.⁹⁷ Bu yönüyle müteşâbih olan bir hâdise muhkemlik kazanmıştır.

Hz. Meryem'e herhangi bir beşerin dokunmadan hamile kalması normal şartlarda imkânsız bir hâdisedir. Ancak bu tür vakıaların Allah'ın kudretinin gereği herhangi bir kanuna bağlı olmadan şaz, garip, münferit bir hâdise olması müteşâbih bir vakadır.⁹⁸ İsrailoğulları tarafından Hz. Meryem'in masum ve vicdanı temiz, iffetli bir kadın olması, onun şahsının ahlak dışı ithamlardan uzak olduğu, bilinen bir hâdisedir. Bu yönüyle Hz. Meryem'in masum ve namuslu olduğuna bulunduğu toplum şahittir.⁹⁹ Aynı şekilde Hz. Zekeriyyâ'nın yaşlı ve kısır karısının beşerî kanunların hilafına hamile kalışı, Hz. Meryem'in mûcizevî hamileliğini teyit eden bir mûcizedir.¹⁰⁰ Hz. İsa insan teması olmadan mûcizevî bir şekilde Hz. Meryem'den doğmuştur. Bu yönüyle müteşâbih bir kelime-i haktır. Hz. İsa'nın doğumu, akıl sahiplerine teklif edilmiştir. Hz. İsa: "Şüphesiz Allah benim de Rabbim, sizin de rabbinizdir. Öyleyse (yalnız) O'na kulluk edin. Bu, dosdoğru bir yoldur."¹⁰¹ Hz. İsa'nın kendine inananlara verdiği mesajın şu olduğu anlaşılmaktadır: Kendi müntesiplerini bir olan Allah'a iman etmeye davet etmektedir.

Hz. Meryem'in iffeti ve temizliği yaşadığı toplum tarafından kesin olarak bilinen bir gerçektir. Hz. Meryem'in olağan dışı hamile kalışı, Allah tarafından verilen bir mucizedir. Hz. Meryem buna aklıyla vicdanıyla inanmasıdır.¹⁰² Hz. Meryem'in İsa'ya hamile kalışı ve İsa'nın doğumu müteşâbih bir hâdise iken, akıl erbabının müteşâbih hususunda şahsî ve hissî tevillerinin bir kıymeti olamaz. Hz. İsa'nın yaratılışının, Hz. Âdem'in yaratılışı gibi olması, ikisinin de Allah'ın cârî kanunlarının dışında yaratılmış olmasının gerçeğidir. Hz. İsa'nın yaratılışı bir insan tasavvurunu nazara verir. İnsanlığın atası ilk insan Hz. Âdemdir. Âdem'in yaratılışı Âdem'den sonra gelenlerin yaratılışı gibi değildir. Âdem topraktan ve

⁹¹ Meryem 19/31, 32.

⁹² Meryem 19/36.

⁹³ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984), 16/106.

⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1120.

⁹⁵ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1122.

⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1122.

⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1122.

⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1123.

⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1123.

¹⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1124.

¹⁰¹ Meryem 19/36.

¹⁰² Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/124.

toprağın farklı hallerinden yaratılmıştır. Âdem'in yaratılışını kabul edip de Hz. İsmâ'nın yaratılışını garip bulup, "böyle insan olmaz" demek doğru olmaz. Hz. İsmâ'nın yaratılışındaki mucizeyi anlamayıp Allah'ın kudretini sınırlamak bir tutarsızlıktır.¹⁰³ İnsanın mebd-i hilkati madde itibarıyla toprak iken ruhla birleşmesi sonucu mükemmel bir yaratılışa misaldir. Bu büyük mucizeyi göz ardı edip tabiata havale etmek, cehalete düşmek, büyük bir tezattır. Mükemmel yaratılışı kör, sağır, dilsiz, hiçbir iradeye imkânı olmayan tabiata havale etmek, tam bir cehalettir. Eşyanın yaratılışında hiçbir kabiliyeti olmayan tabiatın şuurlu bir varlık gibi tasavvuru, ona hilkati ve ilk yaratılışı izafe etmek, akıl dışı bir düşüncedir. Yaratılıştaki mucizenin sadece maddî tarafına bakıp, onun ruhî ve manevî yönünü göz ardı etmek, mantıklı bir düşünceden uzaktır.

Elmalılı Hz. Âdem'in yaratılışı ile Hz. İsmâ'nın yaratılışının birbirine benzer olduğunu ve bu benzerliği hem delil hem netice olarak izah etmektedir. Yaratma kanunu iki çeşittir. Birincisi Allah'ın hikmeti gereği yarattığı mahlûku âdetullah kanunlarına göre yaratılmasıdır ki bu kanun genel geçer bir kanundur. Yaratılış için geçerli olan kanunların bir araya gelmesiyle, yaratılışın gerçekleşmesidir. Bu yaratılış mantıken kesin olarak netice verir. İnsanların yaratılışı bir ana ve baba vesilesiyle olur ki bu Allah'ın umumi ve câri kanunudur. Her insan Allah'ın mahlûkudur. İkincisi: Yaratılış kanunu umumi değil; Allah'ın hususi yaratma tasarrufuyla olur ki bu kanun nadirdir veya birkaç tane misâli olabilir. Hz. Âdem ve Hz. İsmâ'nın yaratılışı bu istisna kanuna tabidir. Hz. İsmâ'nın niçin bir babası yok diye düşünmek, Allah'ın bu kanununu görmezden gelmektir. Hz. İsmâ bir insandır, Allah'ın yarattığı mahlûktur. Bu hâdiseye bu şekilde bakıldığı zaman yanlış bir düşünceye mahal yoktur. Kur'ân'ın emrettiği şekilde düşünüldüğü zaman bu yaratılışta bir yanlışlık olamaz. İnsan bilmediği, idrakinin aciz kaldığı yerde Kur'ân'ın düsturuna sarıldığı zaman, inancının gereğini yerine getirmiş olur ve Allah'a teslimiyetini ortaya koyar. Bu iman sayesinde yanlış yola sapmaz.¹⁰⁴

5. Elmalılı'ya Göre Hz. İsmâ'nın Yaratılışının İlmî İzahı

Elmalılı, Hz. Meryem'in hamile kalışının kalıtsal olarak kuşaktan kuşağa aktarılan biyolojik bir olgu olabileceğini açıklar. Hz. Âdem'in ilk insan olup, babasız doğması ile tüm insanlığın genlerini taşıdığını, bunun çok nadir olarak alt genlere aktarılabilceğini ifade eder. Canlıların tek dişiden veya erkekli dişili yumurtaların döllenmesi ile iki çeşit çoğaldığını söyler. Müfessir; Hz. Meryem'in Hz. Âdem'den gelen genlerini taşıması neticesinde bir erkek olmadan hamile kalabileceğini ifade eder. Burada yaratılışta istisnaların olduğunu göz ardı etmemek lazım gelir. Hüsnâ olarak doğan kişi çok nadir olmakla birlikte böyle durumlar da vardır. Burada Hz. Meryem'in çift cinsiyetli olduğu mânasına gelmez. O kadındır. Erkeklik dişilik genleri, netice olarak Allah'ın kanunudur ve onun haricinde düşünülemez. Bu tohumlar insanın yaratılışının başlangıcıdır. "*O dökülen meniden ibaret az bir su değil miydi?*"¹⁰⁵ Meni tohum olarak birçok yumurtayı barındırır. Döllenenden yumurtadan canlı meydana gelir. Canlının oluşu, hayvanî kanundan ziyade nebatî (bitki) hayat sahibi bir tohum kabul edilir.¹⁰⁶

Tabiat ilminin nazariyesine göre dünya güneşten kopmuş bir sıvı ateş parçası iken, mantıken dünyadaki maddelerde nebatî, hayvanî tohumların bulunması mümkün gözükmemektedir. Nebatî ve hayvanî tohumların sonradan yaratıldığı bir hakikattir. Yeryüzünde canlıların hayatlarını devam ettirebilmeleri tesadüfî bir hadise değildir. Kâinatta bilinçli bir müdahalenin olduğu kesin olarak bilinmektedir. Canlıların hayatının

¹⁰³ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1125.

¹⁰⁴ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1126.

¹⁰⁵ el-Kiyâmet 75/37.

¹⁰⁶ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1127.

devam edebilmesi için mükemmel bir ortama ihtiyaç vardır. Bu durum hayat sahibi olan tüm varlıklar için geçerlidir. Hz. Meryem'in rahminde böyle bir yumurtanın bulunmasını uzak görüp, bir erkeğin vesilesiyle (telkihi) döllenmesi nasıl olur da zaruri olarak görülür? "Âlimler Hz. Meryem'in olağan dışı doğurmasını ilim, fen, beşerî izahla yapılacağını iddia ederler."¹⁰⁷ Hz. İsa'nın yaratılışının mûcizeliğini kavrayamayan ilim erbabı, ilim adına onların hakkında ileri-geri nasıl konuşabiliyor? İlim erbabının idrak edemediği Hz. Meryem'in hamile kalışındaki maddî sebeplerdir. Hâlbuki insan sadece maddeden ibaret değildir. İnsan maddî ve mânevî yönüyle donanımlı bir yapıya sahiptir. Zihnindeki bir kelimenin veya mâna-yı mücerredin, manevîyattan maddîyata, ruhaniyetten cismaniyete bir sebebiyeti vardır. Nefisteki bir şuurun bir hayale, hayalin harekete geçebileceğini görüyoruz. Vücuttaki bu düşünce, hareket isteğinin beyinde algılanması, iradeye dönüşmesi, iradenin hareketle sonuçlanmasıdır. Vücûd ruh ve cisim olarak birbiriyle münasebettar olup, beraber hareket etmesi insanın maddî, manevî âlemini içine almaktadır.¹⁰⁸ İnsanın maddî hareket kabiliyetleri ruhanî yönünü belirlemektedir. Yazılan bir şiir, düşünce ruh âleminde şekillendikten sonra şiire dönüşmektedir. Yazılan şiire sadece harf olarak bakmak bir kıymet ifade etmezken, mâna olarak bakıldığında çok derin his ve düşünceleri ihata eder.

Hz. Meryem melekler tarafından müjdelenmiştir: "*Hani melekler: "Ey Meryem! Allah seni seçti, seni temiz yaptı ve seni dünya kadınlarına üstün kıldı!"*"¹⁰⁹ Hz. Meryem'in seçilmesi ve üstün kılınması ve bir kelime ile müjdelenmesi,¹¹⁰ Yahudilerin iftirasına karşı onun iffetli olması,¹¹¹ Allah'ın mûcize olarak Hz. İsa'yı Hz. Meryem'in rahmine telkih etmesidir. Hz. Âdem'den gelen genlerin Hz. Meryem'de görülmesi ve bunun şehvanî bir şekilde değil, rahmanî olarak tezahür etmesidir. Bunların tevil edilmesinde bir sakınca yoktur; lakin inkâr ve akıldan uzak görmeye verilen bir cevaptır.¹¹² Elmalılı burada Hz. Meryem'in hamile kalışını ilmî olarak izah etmeye çalışmıştır.

İnsanın ilk yaratılışının topraktan olması, Allah'ın "kûn!" emrinin bir mucibi ise, Hz. İsa'nın da bir mûcize olarak yaratılması bu şekildedir. Burada sebepten ziyade; müsebbebe nazar edilmelidir. Sebepler çok basit olurken, müsebbebin gücüyle ondan mûcizeler çıkmaktadır.¹¹³ Buradaki mesaj tüm muhataplardan ziyade Hristiyanlar'a karşı verilen bir hükümdür. Beşer ile ilah arasındaki farkın tam anlaşılması için Allah'ı tüm sıfatlarıyla tanımak gerekmektedir. Allah ile insanı, hâlık ile mahlûku, amir ile memuru, hâkim ile mahkûmu ayırt etmek gerekir. Kelime (mûcize) Hz. İsa'da varsa da Hz. Âdem'de de yok demek değildir. İsa'ya her ne cihetten bakılırsa bakılsın benzeri, misli, şeriki vardır; fakat Allah'ın hiçbir misli yoktur.¹¹⁴

"İsa ve Âdem ikisi de topraktan mahlûk, ikisi de bir emirle memurdur. Âdem kelimesi Allah'ın aynı veya oğlu olmak mümtene bulunduğu gibi İsa kelimesi de öyledir. Kelimeler çok Allah ise birdir. Allah kelimelerde fani değil kayyumdur. Lakin kelimeler Allah'ta fanidir. Kelimelerle Allah teksir edilmemeli, Allah ile kelimeler tevhit olunmalıdır. Kelimeler birer dall birer alamet, birer âyettirler. Bütün bunların yegâne medlulleri Allah'tır. İsa da Âdem

¹⁰⁷ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1127.

¹⁰⁸ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1128.

¹⁰⁹ Âl-i İmrân 3/42.

¹¹⁰ Âl-i İmrân 3/45.

¹¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1947), 1/189.

¹¹² Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1128.

¹¹³ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1128.

¹¹⁴ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/1129.

gibi Allah'tan gelmiş Allah'a ref olunmuştur. Ruhu İsa vefat etmediyse vefat edecektir. Baki ancak Allah'tır."¹¹⁵

Hz. İsa'nın yaşamı diğer insanlardan farklı değildi. Buna rağmen Hz. İsa'nın babasız olarak doğmasını Hristiyanlar bir mucize olarak görmemişlerdir. Onların bu düşüncesi Allah'ın gücünü, kudretini sınırlayan bir durumdur. Hristiyanlar Allah'a evlat isnat etmekle O'na şirk koşmuşlardır. Hz. İsa'nın beşer olmasına rağmen, bir mucize eseri olarak dünyaya gelmesi Allah'ın kudretini gösterir; fakat Hz. İsa'yı hiçbir zaman ilah seviyesine çıkartmaz. Hristiyanlar ise Hz. İsa'yı yüceltirken Allah'a acizlik ve beşerî vasıflarla iftira atmaktadırlar.

Elmalılı Hz. İsa'nın doğumunu çok yönlü olarak ele almış, bu mevzuza açıklık getirmek için farklı delillere başvurmuştur. Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalışını, doğumunu, mucizeler göstermesini muhkem müteşâbih âyetler çerçevesinde incelemiş, mucizelerin müteşâbih âyet olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur; ancak bu mucizenin aleniyet kazanması ile muhkem olduğunu savunmuştur. Konu bütünlüğü açısından bakıldığında ortada bir tezat olduğu gözükmemektedir. Mucizeler olağan dışı hâdiseler olarak kabul edildiğinde buna muhkem demesi bir tezat teşkil etmektedir. Hz. Meryem'in herhangi bir vasıta olmadan hamile kalışının, Hz. Âdem'den tevarüs eden genlerle olabileceğini, bu genlerin Hz. Meryem'de hususi olarak evlat doğuracak duruma geldiğini ifade etmektedir. Bu yaklaşımı pozitif bilimle açıklamaya çalışmıştır. Onu bu düşünceye iten sebep akılcılık ve felsefî akımların etkisinde kalma olasılığıdır. Kur'an'a yöneltilen ilmî tenkitlere cevap vermeye çalışmasıdır. Elmalılı, Kur'an'ın mucizelerini açıklarken bunlara iman edilmesi gerektiğini de savunarak bir tezat içine düşmektedir. Aynı çelişki Reşid Rızâ'da (öl. 1935) görülmektedir.¹¹⁶ O da Hz. İsa'nın doğumuna ilmî delil getirmeye çalışmaktadır. Hz. İsa'nın doğumu diğer insanların doğumuna benzememektedir. Kur'an'da da bu nazara verilmektedir. Mucizeler hiçbir sebebe bağlı kalmadan Allah'ın "ol" demesiyle hemen olmaktadır. Mucizede maddî sebebe ihtiyaç bulunmamaktadır. Mucize Allah'ın hikmet isminden ziyade kudret isminin tecellisidir. Bu meseleye ilmî olarak bakmak Meryem sûresinin 19/17-21 âyetleriyle çelişir. Elmalılı peygamberlerle ilgili hissî mucizeleri açıklarken ilmî izaha girmemiş, olduğu gibi kabul etmiştir. Hz. Yakup'un Hz. Yusuf'u kuyuya attıklarında onun kokusunu alamayıp da Mısır'dan yola çıkan gömleğin kokusunu alması bir mucizedir. Bu mesele akılla izah edilemediği gibi inkârı da mümkün değildir,¹¹⁷ demıştır.

Elmalılı Hz. Meryem'in hamile kalışına vicdanî bir delil de getirmiştir. Ruhun Allah'ın emrinde bir kanun olduğunu ve bu kanunun insanın maddi ve manevi gelişimine herhangi bir vasıta olmadan tesir ettiğini açıklar. Mânevî hâdiselerin maddî hâdiselere dönüşeceğini iddia eder. Bir emri lafzi vicdanı uyandırır, bu uyanıklık şiddetine göre bütün vücudu kaplar. Hz. Meryem'in de böyle bir şey yaşaması mümkündür. Bu emir Hz. Meryem'in kalbinden rahmine tesir ederek İsa'nın doğumuna dönüşür. Bunun şehvanî bir hisle değil, rahmanî bir hisle olduğunu düşünmek gerekir.¹¹⁸ Mucizeler her ne kadar soyut olaylar olduğu bilinse de bunun akıl ve vicdanla tasdik edilmesi gereken bir durum olması kanaatini savunmaktadır. Elmalılı'nın mucizelere böyle bir izah getirmesi, mucize gerçeğini çok yönlü açıklama çabasıyla kaynaklanmaktadır.

¹¹⁵ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1129.

¹¹⁶ Reşit Rıza, *İmam Muhammed Reşit Rızâ*, 3/308.

¹¹⁷ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 4/2919.

¹¹⁸ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/1128.

6. Hz. İsa ve Rûhulkudûs

Hz. İsa'nın yaratılışı ile ilgili Kur'an'da Rûhulkudûs ifadesi geçmektedir. Rûhulkudûs'ün geçtiği âyetler: Bakara 2/287, 253; Mâide 5/110; Nahl 16/102; Meryem 19/17; Enbiyâ 21/91; Şuarâ 42/9; Saat 38/72; Zümer 39/42; Mü'min 40/15; Tahrim 66/12'dir.

Rûhulkudûs'ün mahiyeti hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından tartışılan bir konudur. Kur'an'da geçen ifadeler ışığında bazı âyetlerde direkt Cebrâil'e işaret vardır. Hz. İsa ve Hz. Meryem'in birçok mûcize ile desteklenmesi Allah'ın himayesi ve gözetiminde olması, birçok nimetle rızıklandırılmaları Kur'an'da da geçmektedir. *"Onları Rûhulkudûs (Cebrâil) ile destekledik."*¹¹⁹ *"Ey Muhammed! De ki: "Rûhulkudûs (Cebrâil), inananların inançlarını sağlamlaştırmak, Müslümanlara doğru yolu göstermek ve onlara bir müjde olmak üzere Kur'an'ı Rabbinden hak olarak indirdi."*¹²⁰ Elmalılı da bu hususta Rûhulkudûs'ü Cebrâil olarak kabul etmiştir.

Elmalılı Rûhulkudûs'ü açıklarken diğer müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir. Fevkalade temiz, pak, taharet, nezahet, bereket, temiz ruh olarak tarif edilmiştir. Allah'ın kuddûs ism-i âzamı Kur'an'ın diğer adıdır. İbn Abbas (öl. 68/687-688), Dahhâk (öl. 105/723), Katâde (öl. 117/735), Süddî (öl. 127/745), Rebî (öl. 180/796) gibi müfessirler de Rûhulkudûs'e Cebrâil demişlerdir.¹²¹

Rûhulkudûs hakkında İslâm âlimlerinin hemfikir oldukları görülmektedir ve bu Cebrail'dir. Cebrail tüm peygamberlere gelmiştir. "Ehli kitap arasındaki tartışmada Rûhulkudûs'ün sadece Hz. İsa'ya gelip diğer peygamberlere gelmediği anlaşılmaz mı?" Sorusuna söyle cevap verebiliriz: Rûhulkudûs'ün her peygambere geliş şekli farklıdır. Cebrâil'in Hz. Mûsâ'ya geliş şekliyle Hz. İsa'ya geliş şekli aynı değildir. "Rûhulkudûs'ün Hz. İsa'ya tahsisi niçindir?" Sorusu akla gelir ki buradaki hususiyet şudur; Hz. Meryem'e Hz. İsa'nın doğumunu müjdeleyen Rûhulkudûs'tür. Hz. İsa onun üflemesiyle (nefhi ile) terbiye ve teyidiyle büyümüş ve o nereye gittiye o da oraya gitmiştir. Nitekim Meryem suresinde: *"Biz ona Cebrâil'i göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde göründü."*¹²² Kur'an'daki ifadeyle bu Rûhulkudûs Cebrâil'dir.¹²³ Yahudiler Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın temiz şahsiyetlerine dil uzatıp ağır ithamlarda bulunmalarına karşı Yahudilere verilen bir cevaptır. Rûhulkudûs ifadesi ile bu iki insanın temizlikleri ve makamlarının çok büyük olduğuna işaret edilir. Hz. İsa Rûhulkudûs ile müeyyettir; ancak bunun Hz. İsa ile sınırlı olduğunu söylemek doğru değildir. İsrailoğulları'nın Hz. İsa'nın peygamberliğini ve mûcizeliğini inkâr etmelerindeki sebep inatlarıdır. Hz. İsa'dan önce birçok peygamber gelmiştir. Yahudilere gelen her yeni peygamberi kabul etmekte inat etmişlerdir.¹²⁴

Elmalılı Rûhulkudûs'ü Hristiyanların yanlış olarak yorumlamalarına karşı; Kur'an'da Rûhulkudûs'ün Cebrâil olduğunu söyler. Hristiyanlar ise Rûhulkudûs'ü Tanrı'nın sözü, nefesi, varlığın ve her şeyin yaratılışının temelinde hayati kuvvet olarak kabul etmişlerdir.¹²⁵ İncil'e göre Tanrı ruhtur.¹²⁶ İsa yeryüzündeki faaliyeti boyunca hep kutsal ruhla desteklenmiştir.¹²⁷ İlahi kelâmın bedenlenmesi ile Tanrı oğlu Mesih

¹¹⁹ el-Bakara 2/87, 253; el-Maide 5/117.

¹²⁰ en-Nahl 16/102.

¹²¹ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 1/413.

¹²² Meryem 19/17.

¹²³ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 1/413.

¹²⁴ Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 1/413.

¹²⁵ Çık. 31/3; Hâk. 3/10.

¹²⁶ Yu. 4/24.

¹²⁷ Luk. 4/14, 18.

olmuştur.¹²⁸ Hristiyan inancına göre Kutsal ruh teslisin üçüncü unsuru olması dolayısıyla Tanrı'dır.¹²⁹ İslâmiyet'te Rûhulkudûs tüm peygamberlere vahiy getirmesi hasebiyle Cebrâil olarak kabul edilirken Hristiyanlık'ta ise Tanrı'nın kendisidir.

Sonuç

Kur'ân'da geçen âyetlere müfessirlerin yaklaşımları farklılık arz etmektedir. Bilim mucize bağlamında âyetlerin tefsirine getirilen yorumlar konuyu farklı zeminlere çekmektedir. Son iki yüz yılda yapılan tefsirlerde bu daha açık gözükmemektedir. Elmalılı da bu akımdan etkilenerek âyetlere bilim ışığında açıklama getirmeye çalışmış ve mucizeleri de ilmî olarak açıklama yoluna gitmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır Hz. İsa'nın yaratılışına yaklaşımında Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşlerine katılmakla beraber, kendi dirâyet yönünü ortaya koymuştur. Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalışını biyoloji ilmiyle açıklamaya çalışmış, genlerin bunda büyük rol oynadığını söylemiştir. Ayrıca vicdan deliliyle de izah etmeye çalışmıştır.

Elmalılı, Hz. İsa'nın yaratılışı ile Hz. Âdem'in yaratılışının Kur'ân'ın ifadesiyle aynı olduğunu söyler. Bundan hareketle Hz. Âdem'den gelen genlerle Hz. Meryem'in de Hz. İsa'ya hamile kalabileceğini söylemektedir. Bunu üst soya çekme olarak açıklamaktadır. Elmalılı'nın böyle bir açıklama yapması, mucizelere kayıtsız şartsız iman edilmesi gerçeğine ters düşmektedir. Hz. Meryem'in hamile kalışını vicdanî delil olarak açıklaması da bir tezattır. Hz. İsa'nın doğum olayı açık bir mucize olmasıdır. Bu mucize felsefî, ilmî delil aramadan iman edilmesi gereken bir husustur. Elmalılı'nın böyle bir izaha ihtiyaç duyması Kur'ân'ın tefsir-tevil sınırlarını zorlamaktadır. Bu anlayış Elmalılı'nın mucizeye yaklaşımını da sorgulamaktadır. Peygamberlere verilen mucizeleri kayıtsız şartsız kabul eden Elmalılı, Hz. Meryem'in beşerî temas olmadan hamile kalmasına ilmî izah getirmektedir. Bu yönüyle kendine de ters düşmektedir. Elmalılı'nın böyle bir açıklamaya gitmesi felsefî ve maddî ilimlerin tesiri altında kaldığını göstermektedir. Bu iddialar Hristiyanlara verilen cevap mahiyetindedir. Elmalılı Hristiyanların Hz. İsa'nın doğumundaki mucizeyi anlamadıklarını, Allah'ın ruhundan üflemesi olayının Cebrail vasıtasıyla olmayıp, bizzat Allah tarafından olduğunu iddia ederek şirke düştüklerini söylemektedir. Yahudilerin yaklaşımı ise Hristiyanların aksine; Hz. İsa ve Hz. Meryem'i ahlaksızlıkla itham etme şeklindedir. Kur'ân'da Hz. Meryem ve İsa'nın üstün meziyetlerinden bahsederek onların Allah'ın samimi kulları olduklarını söyler. Elmalılı Hz. İsa ve Hz. Meryem'in beşerî yönlerine vurgu yaparak onlara ilahlık izafe edilemeyeceğini ifade eder. Allah'ın Hz. Meryem ve İsa'yı Rûhulkudûs ile teyit etmesi, onların Allah'ın gözetiminde ve himayesinde olduklarını vurgular. Hz. İsa'nın mucize olarak Cebrail vasıtası ile anne rahmine düşmesi, dünyaya gelmesi, bebekken insanlarla konuşması, İsrailoğullarına gösterilen bir delildir. Hz. İsa nübüvvetinde de birçok mucizeyi göstermiştir. Ağır hastaları iyileştirmesi, körlerin gözlerini açması, ölüleri diriltilip onlarla konuşması, gökten kendisine sofranın indirilmesi gibi birçok mucizeye mazhar olmuştur.

Hz. İsa, hayatıyla ve mucizeleriyle Hristiyanların ve Yahudilerin ona karşı yanlış düşüncelerine cevap vermektedir. Müfessir Hz. İsa'yı Yahudilerin aşırı kötümelerine; Hristiyanların aşırı yüceltmelerine karşı, İslâm'ın mutedil yaklaşımını ortaya koymuştur. Kur'ân Hz. İsa'yı Allah'ın yarattığı bir beşer ve kul olarak kabul etmekte ve onun Allah katında yüce bir makama sahip olduğunu söylemektedir. Elmalılı Hz. İsa'nın doğumunun Allah'ın bir mucizesi olduğunu tefsirinde ayrıntılarıyla izah etmektedir. Hz. İsa'ya ilahlık

¹²⁸ Mat. 3/16; Mar. 1/10, 11.

¹²⁹ Ömer Faruk Harman, "Rûhulkudûs" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/216.

izafe etmenin Allah'ın zatına ve sıfatına uygun olmadığını açıklar. Kur'an'ın Hz. İsa'nın yaratılışına yaklaşımı ise, bu hâdisenin Allah'ın kanunlarından bir kanun olduğu, bunun belli şartlara bağlı olmadan Allah'ın hususi kudretiyle yaratıldığı şeklindedir. Elmalılı Allah'ın bu hususi yaratma kanununun müteşâbih âyet kısmından olduğunu açıklar. Bu âyetlerin akılla izah edilemeyeceğini ve inkârının mucip olmadığını söylemiştir. Ancak Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalmasını genetik olarak açıklaması mûcize gerçeğine ters düşmektedir. Bu yönüyle modernizmi meşrulaştıracak bir yaklaşımda bulunmuştur. Böyle bir açıklama Kur'an'ı akıl sınırlarına hapseden, bilimselliği, deneyciliği ön plana çıkaran eksik bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Bilimle mûcizeyi karşılaştırmak Elmalılı'nın mûcize anlayışı ile uyuşmamaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybanî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Atâurrahîm, Muhammed. *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsâ*. İstanbul: İnsan Yayınları, Acar Matbaacılık, 1985.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammad b. İsmail. *el-Cami's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dinî Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı*. trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- Erbaş, Ali. *Hristiyanlıkta İbadet*. Ayışığı Kitapları, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2003.
- Fayda, Mustafa. "Mübâhele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/425. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Harman, Faruk Harman. "İsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/469. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. "Rûhulkudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/216. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. *el-Maarif*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1935.
- Jansen, Gijsbert Julaan. *Kur'ân'a Bilimsel Filolojik Pratik Yaklaşımlar*. çev. Halil Rahman Açar, Ankara: Fecr Yayınevi, 1993.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kasımî, Muhammed Cemâluddîn Muhammed Saîd. *Tefsîru Kasımî*. nşr. M.F. Abdülbakî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.
- Kırca, Celal. *Kur'ân'ı Kerim ve Modern İlimler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Kitabı Mukaddes*: İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2006.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Fahrettin. *Mefatihü'l-gayb*. Beyrut: Daru'l- kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- Reşît Rızâ, Muhammed. *Fetevâ. İmam Muhammed Reşît Rızâ*. Beyrut: y.y., 1970.
- Sâlebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *Âraisül-mecalis, Kısasü'l-enbiya*. Kahire: y.y., 1301.
- Sayar, Süleyman. Prof Dr. Günay Tümer'e Göre "Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Hz. Meryem", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 405.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşadü'l-fuhûl*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1992.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân*. Kahire: Dâru Hicr, 1321.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarih*. Kahire: y.y., 1960.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11/58. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, İbrahim. "Hristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması: Kur'ân'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi". *The Journal of Academic Social Science Studies* 65 (2018), 305-324.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l fi vucûhi't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1947.

Ali b. Mustafa el-Erbîlî'nin Sûratu'n-Nasr Tefsiri: Tahkik ve Değerlendirme

Eyyüp TUNCER

Doç. Dr., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı, Gaziantep/Türkiye, eyyup.tuncer@gibtu.edu.tr

Zafer ONUR

Öğr. Gör., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, Gaziantep/Türkiye
zafer.onur@gibtu.edu.tr

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 10.06.2025
Kabul Tarihi: 09.07.2025
Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Eyyüp Tuncer – Zafer Onur | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf Bilgisi:

Tuncer, Eyyüp - Onur, Zafer. "Ali b. Mustafa el-Erbîlî'nin Sûratu'n-Nasr Tefsiri: Tahkik ve Değerlendirme". *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 55-80.

Öz

Bu çalışma, Osmanlı dönemi âlimlerinden Ali b. Mustafa el-Erbîlî'ye ait olan ve günümüze yalnızca el yazması nüshası ulaşan Nasr Sûresi tefsirini bilimsel bir bakış açısıyla incelemektedir. el-Erbîlî, Osmanlı ilim geleneğinin özgün temsilcilerinden biri olup, klasik tefsir metodolojisi ile birlikte dilbilim, belâgat ve kelâm ilimlerini eserinde başarıyla bir araya getirmiştir. Söz konusu tefsirde, özellikle nusret (yardım) ve feth (fetih) kavramlarının Allah'a nispeti, bu iki kavram arasındaki belâgat ve anlam farkları ile peygamberlerin ismeti ve Hz. Muhammed'e özgü istiğfar kavramının teolojik boyutları ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. el-Erbîlî, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'i ve Bedreddin ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı başta olmak üzere klasik tefsir kaynaklarından sistemli şekilde faydalanmış; surenin dilsel, yapısal ve anlamsal katmanlarını çok yönlü bir analizle ortaya koymuştur. El yazması niteliğindeki bu eserde, nahiv ve sarf incelemeleri ile birlikte belâgat ve semantik açıdan derin çözümlemeler dikkat çekmektedir. Ayrıca ilahi nusretin ve fethin sürekliliği, maddi fetih ile manevi zafer arasındaki ilişki, klasik tefsir geleneğinin sınırları içinde özgün bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, yalnızca bir nüshası tespit edilen bu el yazması, Osmanlı tefsir mirasının henüz gün yüzüne çıkmamış ve bilimsel olarak yeterince değerlendirilmemiş bir örneği olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle eser, kısa surelerin çok katmanlı yapısının ve Osmanlı el yazması tefsir geleneğinin bilim dünyasına kazandırılması açısından önemli bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca, tefsir ve belâgat araştırmalarına yeni metodolojik perspektifler sunmakta ve Osmanlı ilmî mirasının günümüz araştırmalarında hak ettiği yeri bulması gerekliliğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tefsir Geleneği, El Yazması, Belâgat, Nasr Suresi, Klasik Kaynaklar, el-Erbîlî.

Tafsir of Surah al-Nasr by ‘Alī b. Muṣṭafā al-Arbīlī: Editing and Criticism

Eyyüp TUNCER

Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University of Islamic Science and Technology, Faculty of Theology, Department of Fundamental Islamic Sciences, Department of Tafsir, Gaziantep/Türkiye, eyyup.tuncer@gibtu.edu.tr

Zafer ONUR

Lecturer, Gaziantep University of Islamic Science and Technology, School of Foreign Languages, Gaziantep/Türkiye, zafer.onur@gibtu.edu.tr

Research Article

History

Received: 10.06.2025

Accepted: 09.07.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Eyyüp Tuncer – Zafer Onur | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

This study offers a scholarly analysis of the exegesis/tafsir of Şurāh an-Naşr composed by the Ottoman scholar ‘Alī b. Muṣṭafā al-Arbīlī, whose work survives solely in a unique manuscript copy. al-Arbīlī, an eminent representative of the Ottoman scholarly tradition in the twelfth Islamic century, brings together classical tafsir methodology with linguistic, rhetorical, and theological disciplines in his work. In this manuscript, he meticulously explores issues such as the attribution of victory (nuṣrah) and conquest (faṭḥ) to God, the rhetorical and semantic distinctions between these concepts, the doctrine of prophetic impeccability (prevention of error; ‘iṣma), and the theological dimensions of the Prophet Muhammad’s unique form of seeking forgiveness/merciful prayer (istighfār). Drawing systematically on foundational classical sources particularly Fakhr al-Dīn al-Rāzī’s *Mafātīḥ al-ghayb* and Badr al-Dīn al-Zarkashī’s *al-Burhān*. al-Arbīlī presents a multi-layered analysis of an-Naşr, considering its linguistic, structural, and semantic aspects in depth. The manuscript stands out for its thorough examinations of syntax and morphology, alongside its nuanced rhetorical and semantic insights. Furthermore, the tafsir addresses the continuity of divine victory and conquest and critically investigates the relationship between material conquests and spiritual triumphs, all within the framework of classical exegesis. Ultimately, this single extant manuscript represents a yet-unexplored example of the Ottoman tafsir tradition, offering unique content and the potential to enrich both Qur’anic exegesis and rhetorical studies. Its rediscovery and scholarly examination contribute significantly to our understanding of the multi-dimensional interpretation of short surahs and underscore the importance of incorporating Ottoman manuscript heritage into contemporary academic research. Additionally, the work introduces new methodological perspectives for tafsir and rhetorical analysis, highlighting the need for Ottoman scholarly legacy to gain proper recognition in modern academic discourse.

Keywords: Ottoman Tafsir Tradition, Manuscript, Rhetoric, Surah al-Nasr, Classical Sources, al-Arbīlī.

Cite as

Tuncer, Eyyüp - Onur, Zafer. “Tafsir of Surah al-Nasr by ‘Alī b. Muṣṭafā al-Arbīlī: Editing and Criticism”. *Mersin Theology Journal* 1/1 (Eylül 2025), 55-80.

تحقيق و دراسة تفسير سورة النصر للعلامة علي بن مصطفى الأربيلي

الخلاصة

تتناول هذه الدراسة بالتحليل العلمي تفسير سورة النصر للعلامة علي بن مصطفى الأربيلي، أحد علماء العهد العثماني، الذي لم يصلنا من تفسيره سوى نسخة مخطوطة وحيدة. وقد عاش الأربيلي في القرن الثاني عشر الهجري، ويُعدّ من أبرز ممثلي التقليد العلمي العثماني، حيث جمع في مؤلفه بين منهجية التفسير القديمة وعلوم اللغة والبلاغة والكلام بصورة متكاملة وناجحة. تناول في هذا التفسير على وجه الخصوص نسبة مفهومي النُصرة والفتح إلى الله تعالى، والفروق البلاغية والدلالية بينهما، إضافة إلى مسألة عصمة الأنبياء والأبعاد اللاهوتية الخاصة بالاستغفار النبوي الذي اختص به النبي محمد ﷺ. وقد اعتمد الأربيلي بصورة منهجية على مصادر التفسير القديمة، وعلى رأسها مفاتيح الغيب لفخر الدين الرازي والبرهان في علوم القرآن لبدر الدين الزركشي، واستطاع من خلال ذلك أن يقدم تحليلاً متعدّد الأبعاد للطبقات اللغوية والبنوية والدلالية في السورة. تتسم هذه النسخة المخطوطة باهتمامها بتحقيقات نحوية وصرفية معمقة، إلى جانب التحليل البلاغي والدلالي الدقيق. كما تبرز في التفسير معالجة مفهوم دوام النصر الإلهي والفتح، وعلاقة الفتح المادي بالنصر الروحي، وكل ذلك ضمن إطار التقاليد التفسيرية القديمة، لكن بمنظور أصيل ومميز وفي المحصلة، يبرز هذا التفسير المخطوط، الذي عُثر منه على نسخة واحدة فقط، بوصفه مثالاً حيّاً لتراث التفسير العثماني الذي لم يُكتشف بعد ولم ينل ما يستحقه من الدراسة العلمية المعاصرة. وبهذا الجانب، يمثّل العمل إضافة مهمة في كشف البنية المتعددة الطبقات للصور القصيرة، وإبراز القيمة العلمية لتراث التفاسير العثمانية المخطوطة أمام المجتمع العلمي. كما يقدّم آفاقاً منهجية جديدة في مجالي البحث التفسيري والبلاغي، ويؤكد ضرورة استعادة مكانة الإرث العلمي العثماني في الدراسات القرآنية والبلاغية الحديثة.

الكلمات المفتاحية: التقليد التفسيري العثماني، المخطوطات، البلاغة، سورة النصر، المصادر القديمة، الأربيلي

مقدمة

تُعَدُّ الدراساتُ التفسيرية من أهم ميادين البحث العلمي في العلوم الإسلامية، إذ تحتل مكانةً محوريةً في فهم النص القرآني وتفكيك دلالاته اللغوية والعقدية والبلاغية. وتمثل المخطوطات التفسيرية، في هذا السياق، مصادر أصيلة تسلط الضوء على ثراء التراث التفسيري وتنوع مناهجه، كما تتيح للباحثين المعاصرين فرصة دراسةنتاجات العلماء الأوائل في صورتها الأصلية غير المحرّفة.

تتناول هذه الدراسة تحقيقاً علمياً وتقييماً نقدياً لتفسير سورة النصر للعلامة علي بن مصطفى الأربيلي (ت. القرن الثاني عشر الهجري)، وهو من المصنفات المخطوطة التي لم تحظ بالاهتمام الكافي في الدراسات الحديثة. وتبرز أهمية هذا التفسير في كونه يجمع بين التحليل اللغوي الدقيق، والاستقراء البلاغي، واستحضار الدلالات العقدية، إلى

جانب استناده إلى مصادر تفسيرية رصينة، من بينها مفاتيح الغيب للرازي والبرهان في علوم القرآن للزركشي، مع إعمال الاجتهاد الشخصي للمؤلف في استكشاف معاني السورة ودلالاتها العميقة.

وتسعى الدراسة، من خلال تحقيق نص التفسير وتحليل منهج المؤلف، إلى إبراز الخصائص الفنية والمعرفية لهذا العمل، وبيان موقعه ضمن حركة التأليف التفسيري في العصر العثماني المتأخر. كما تهدف إلى تسليط الضوء على قيمة المخطوطات التفسيرية في إثراء البحث القرآني وإعادة قراءة النص القرآني في ضوء جهود المفسرين المتقدمين والمتأخرين.

أ. الدراسة

1. ترجمة المؤلف: سيرته الذاتية والعلمية وآثاره

وقد لوحظ أن معظم المراجع التي تناولت ترجمة المؤلف . فيما وقفنا عليه من المصادر . لم تُعْطِ صورة وافية عن حياته العلمية والاجتماعية؛ إذ اقتصر غالباً على إشارات موجزة أو معلومات عامة، دون التطرق إلى تفاصيل دقيقة تتعلق بمولده ونشأته العلمية، أو تحديد تاريخ وفاته، أو بيان مكانته بين علماء عصره، أو التعريف بشيوخه وتلاميذه، فضلاً عن بيان توجهاته العقدية ومشاركته في الحياة الفكرية والاجتماعية في بيئته. ويكشف هذا النقص عن الحاجة الملحة إلى مزيد من البحث والتنقيب في المصادر المخطوطة والمطبوعة، سعياً لاستكمال صورة المؤلف وإبراز إسهاماته العلمية بصورة أكثر شمولاً ودقة.

1.1 اسمه، ونسبته، ولادته، ونشأته، وشيوخه، وتلاميذه، ووفاته

أما اسمه: فهو علي بن مصطفى.

أما نسبته: فهو الأربيلي الأندروني الإستانبولي العثماني، المعروف بالأربيلي.

وأما ولادته، ووفاته: فلم تسعف المراجع بشيء من ذلك. ولكن يبدو من آثاره أنه تُؤيِّ بعد سنة ١١٦٥ /

١٧٥١.

وأما نشأته: لم ترد المصادر المتوفرة على ذكر نشأة الشيخ علي بن مصطفى الأربيلي أو تفاصيل بداية طلبه للعلم. غير أن القرائن التاريخية تشير إلى أنه نشأ في بيئة علمية وتلقى تعليمه على يد نخبة من علماء عصره، حتى نال قسطاً وافراً من العلوم المتداولة في زمانه وأصبح من العلماء البارزين في الأمة الإسلامية. وتفيد المعلومات بأن الشيخ الأربيلي غادر بلده الأصلي واستدعي لاحقاً من قبل الدولة العثمانية لتولي مناصب رفيعة. وقد تولى التدريس في مدرسة أندرون الشهيرة بمدينة إستانبول، ويستفاد من نسبته "الأندروني" أنه قضى فترة طويلة في الدراسة والتدريس بهذه المدرسة، كما قام خلالها بتأليف عدد من المصنفات العلمية.

وأما شيوخه، وتلاميذه: لم ترد في المصادر المتوفرة لترجمة المؤلف أية إشارة إلى أسماء شيوخه أو تلاميذه، كما لم يرد في كتابه نفسه ذكرٌ لأبيٍّ منهم. ومع ذلك، فإن المنطق التاريخي يقتضي أن يكون المؤلف قد تلقى العلم على أيدي عدد من المشايخ، لا سيما وقد تصدّر للتدريس واشتهر بعطاءه العلمي. ومن غير المستبعد أن يكون له عدد غير قليل من التلاميذ الذين تلقوا العلم عنه واستفادوا من معارفه، إذ أن منزلة علمية كهذه غالباً ما ترتبط بسلسلة من العلاقات العلمية المتبادلة بين الشيوخ والتلاميذ.

أما مكانته العلمية: يعدّ المؤلف من العلماء البارزين في مجالات النحو والفقه والتفسير، وقد شغل مناصب علمية رفيعة في الدولة العثمانية، حيث آل إليه منصب التدريس في إستانبول. تميّز بكونه عالماً بارعاً محققاً ومتقناً لعدد من العلوم، من بينها الفقه، والتفسير، والكلام، واللغة، مع اطلاع واسع على مؤلفات العلماء المتقدمين والمتأخرين. وتدل على براعته العلمية ما تضمّنه شرحه لسورة النصر من معارف في علم الكلام، والتصوف، والعربية، والنحو، والبلاغة، فضلاً عن علم الأصول. ويجمع في مؤلفاته بين النظرية والتطبيق، مع دقّة في الترتيب وحسن في الاقتباس، وقوة في الأسلوب ووضوح في العبارة، مما يُسهّل على القارئ متابعة أفكاره واستيعابها.

1.2 آثاره

وأما آثاره: الشيخ علي بن مصطفى الأربيلي على الرغم من تدريسه فإن له عدة تصانيف، وكلها مخطوطة لم يحققها حتى الآن.

من آثاره ما يأتي¹:

١ - ترجمة الفقه الأكبر لأبي حنيفة

أحمد ثالث يكيلر ١٨٠٥ ورقة ٢٥؛ ١١٦٥ هـ بخط المترجم؛ رقم ٢٨١ / ١ ورقة ٣٧؛ ١١٦٥ هـ بخط المترجم؛ ملي كتبخانه رقم ١٨١٣ / ٦ / A ورقة ٧٣ - ٩٠؛ رقم ٤٢٧٤ / ٧ ورقة ١٠٤ - ١٢٨؛ دار الكتب الوطنية بتونس ٩٣٠ / ١ ورقة ٥٩؛

٢ - ترجمة عقائد السنوسية - في الكلام

ملي كتبخانه ١٨١٣ / ١ ورقة ٧، ١١٤٠ هـ؛

٣ - ترجمة وصية الإمام الأعظم أبو حنيفة

¹ فقد ذكر مصدر واحد فقط من آثاره: انظر: علي رضا قره بلوط - أحمد طوران قره بلوط، معجم تاريخ التراث الإسلامي في مكتبات العالم المخطوطات والمطبوعات، (دار العقبة، تركيا، 2001/3/203).

أحمد ثالث يكيلر رقم ١٨٠٥ ورقة ٢٥ - ٣٧؛ ١١٦٥ هـ؛ مَلِّي كَتَبْخَانَه ١ / ٣٢٢١ / A ورقة ٢٨،
١١٧٦ هـ؛ دار الكتب الوطنيّة بتونس ٩٣٠ / ٢ ورقة ٦٣ - ٧٥؛ جامعة القاهرة ٦٨٨٩؛

٤ - ترجمة وشرح قصيدة بدء الأمالي - في الكلام

ملي كَتَبْخَانَه / ٢ A / ١٨١٣ ورقة ٧ - ٣٤، ١١٤٠ هـ

٥ - الغرائب = حاشية على شرح العوامل المائة لعبد القاهر الجرجاني - في النحو

المكتبة القادرية رقم ١٤٣٤ / ٢ ورقة ١٨ - ٣٩؛

٦ - تفسير سورة إذا جاء نصر الله، جامعة إستانبول رقم ٢٢٠٢ ورقة ١٢؛ وهي رسالتنا هذه.

1.3 اسم الرسالة، وتوثيق نسبتها إلى مؤلفه

وأما نسبة الرسالة إلى مؤلفه: فإن هذه الرسالة ثابتة النسبة لمؤلفه، ويدل على ذلك ما ذكر المؤلف في مقدمتها: ((أما بعد فيقول الفقير إلى الله الغني العليّ علي بن مصطفى الأربيلي: إني لما رأيت المتقدمين من الفضلاء والأعيان... خطر إلى خاطري أن أسوق ركابي إثر سناكبهم، وأقتفي بهم في مسالكهم، وأفسر سورة من سور القرآن، لأنال به العزة والأمان، فكنت متفكراً في هذا الأمر العالي، ومعتكفاً على تعيين ما هو أقرب بحالي، ففاجأني التوفيق من الله إلى نحو سورة إذا جاء نصر الله...)). وأيضاً كتب الناسخ في طرة المخطوط ((تفسير إذا جاء نصر الله لعلّي بن مصطفى الأربيلي))

طرة المخطوط:

1.4 وصف النسخة المخطوطة

النسخة المخطوطة التي بين أيدينا من الرسالة (تفسيرُ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ) كُتِبَتْ بخط واضح، ولا نعلم نسخة ثانية للرسالة، وهذه النسخة الفريدة توجد في مكتبة جامعة استانبول، عدد لوحاتها (12) لوحة، وتحتوي كل لوحة منها على سطر محدد، سليمة الأوراق، كُتِبَتْ بخط واضح مقروء.

أولها: "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سبحانك اللهم يا من وفقنا للهداية، إلى سواء السبيل، وأدقنا من حلاوة الأسرار في معاني التنزيل، صلِّ وسلِّم على مَنْ بَشَّرْتَهُ بالنَّصر والفتح الجليل، وأمرْتَهُ بالتَّسبيح والاستغفار؛ ليكون قدوةً للنَّاس و خيرَ دليل، و على آله وأصحابه الذين قرَّ الله عيونهم بمشاهدة جماله الجميل، و شَرَحَ صدورهم بأنوار كماله الجليل. أمابعد فيقول الفقير إلى الله الغني العليّ علي بن مصطفى الأربيلي ... "

ونهايتها: "اعلم أن للعلماء اصطلاحاتٍ ثلاثاً: أولها: أنَّ المكيَّ ما نزل قبل الهجرة، والمدني ما نزل بعدها سواء نزل بالمدينة أم بمكة عام الفتح، أو عام حجة الوداع، أو بسفر من الأسفار. الثاني: أنَّ المكي ما نزل بمكة و لو بعد الهجرة والمدني ما نزل بالمدينة و على هذا يثبت الوسطة فما نزل في الأسفار ليس بمكي و لا مدني. الثالث: أنَّ المكي ما وقع خطاباً لأهل مكة والمدني ما وقع خطاباً لأهل المدينة. تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب. "

توصيف النسخة هي كما يلي:

- المكتبة: مكتبة الآثار القديمة التابعة لجامعة استانبول

- مجموعة: قسم المخطوطات العربية

- الرقم: NEKAY02202

- اسم الرسالة: تفسيرُ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ

- المؤلف: علي بن مصطفى الأربيلي

- عدد الأوراق: 12

- نوع الخط: نسخ

- تاريخ التأليف: غير معروف

- مكان النسخ: غير معروف

• تاريخ النسخ: غير معروف

• الناسخ: غير معروف

1.5 منهجه

يستهل المؤلف علي بن مصطفى الأربيلي مؤلفه بعد البسملة والحمدلة والصلاة بتقديم إطار منهجي عام لدراسته، موضحًا الدوافع العلمية التي انطلق منها في اختيار موضوع البحث وتحديد محاوره الأساسية. يبين المؤلف في هذا السياق أنه تأثر تأثرًا بالغًا بجهود العلماء المتقدمين والمتأخرين في حقل تفسير القرآن الكريم، مشيرًا إلى ما بذلوه من جهود علمية واسعة وما قدموه من طاقات معرفية مكثفة في سبيل الكشف عن أسرار الآيات الإلهية وبيان حكمها البالغة ونكتها اللطيفة. ويؤكد الأربيلي على أن حركة التأليف والتفسير لم تتوقف عند جيل بعينه، بل إنها كانت على الدوام ثمرة تواصل علمي بين السلف والخلف، حيث تعاقبت الأجيال على البحث في دلالات النص القرآني واستجلاء معانيه العميقة، غير أنه يرى في الوقت نفسه أن هناك جوانب دقيقة وثنايا خفية في معاني القرآن الكريم لم تحظَ بعد بما تستحقه من عناية علمية، وأن هذه الجوانب ما تزال بحاجة إلى المزيد من البحث الدقيق والتحليل العميق.

أما عن سبب اختياره لسورة النصر محورًا لتفسيره، فيشير المؤلف إلى أن هذه السورة، رغم قصرها من حيث عدد الألفاظ والكلمات، تفيض بالمعاني الغنية والتفاصيل النفيسة التي تتطلب منهجًا تحليليًا دقيقًا لفهم دلالاتها اللغوية والبلاغية على نحو وافٍ. ويستشهد الأربيلي في هذا المقام بالمقولة الشهيرة للقدماء: كم ترك الأول للآخر، مؤكّدًا بذلك أهمية استكمال جهود العلماء السابقين والانطلاق منها للبحث في المسائل القرآنية التي لم تُستوفَ دراستها بعد، وهو ما يعكس إيمانه الراسخ بأن مسيرة البحث العلمي في القرآن الكريم هي مسيرة تراكمية ومفتوحة أمام الإسهامات الجديدة.

وفيما يتعلق بالمنهجية العلمية التي اعتمدها الأربيلي في تفسيره، يبرز التزامه بالتأمل العميق في النصوص القرآنية، معتمداً على تحليل نصي شامل يستفيد فيه من الأدوات البلاغية واللغوية للكشف عن الرموز الجمالية والأبعاد الأدبية للنص الكريم. وقد ظهرت في مؤلفه تحقيقات دقيقة وتدقيقات علمية متعمقة، عكست قدرة المؤلف على الجمع بين الشمولية والإيجاز في العرض، بحيث يلبي عمله احتياجات الباحثين والمهتمين بالدراسات القرآنية المعاصرة. ويصف المؤلف مسار بحثه بأنه أشبه بعملية غوص علمي في أعماق بحر من المعاني، يسعى من خلالها إلى استخراج الآلي العلمية الكامنة وعرضها في سياق تفسيري متكامل يجمع بين وضوح العبارة وعمق التحليل.

ويختتم الأربيلي عمله بالدعاء أن يوفق الله جهوده وأن يُكتب لهذا العمل القبول، آملاً أن يسهم في تطوير الدراسات المتعلقة بالقرآن الكريم، وأن يقدم إضافة نوعية تواكب احتياجات الساحة العلمية وتسهم في إغناء مسيرة العلم والمعرفة. كما يؤكد على أهمية مواصلة الجهود الفكرية التي أسهمت في تشييد دعائم التراث العلمي للأجيال السابقة، داعياً الباحثين إلى الاستمرار في إثراء الدراسات القرآنية بروح البحث والاستقصاء العلمي.

1.6 مصادره

يظهر من خلال دراسة تفسير المؤلف لسورة النصر أن منهجه في التفسير يتميز بالجمع بين الاحترام العميق لتراث العلماء السابقين والسعي لإبراز اللطائف الدقيقة والمعاني الخفية للنص القرآني. ينطلق المؤلف من قاعدة متينة من تعظيم جهود السلف والخلف في تفسير القرآن، حيث يستند إلى مصادر معروفة وموثوقة في علم التفسير مثل مفاتيح الغيب لفخر الدين الرازي والبرهان في علوم القرآن للبدر الدين الزركشي، مما يعكس التزامه بالاعتماد على التراث العلمي الراسخ.

عند تفسيره للآية الكريمة (وَاسْتَغْفِرْهُ)، تطرق المؤلف إلى مسألة عصمة الأنبياء والاستغفار الذي صدر عن النبي محمد ﷺ، مسلطاً الضوء على مفاهيم دقيقة تتعلق بمقام النبوة والطبيعة الخاصة للاستغفار في حق الأنبياء وقد نقل هذه الآراء من مفاتيح الغيب لفخر الدين الرازي واستعرض الآراء المختلفة حول دلالاته في سياق عصمة الأنبياء وخصوصاً النبي ﷺ. قد أشار المؤلف إلى إمكانية تفسير الاستغفار بأكثر من منظور كما هو مذكور في مفاتيح الغيب الذي يسمى بالتفسير الكبير. استند المؤلف إلى آراء متعددة، متأثراً بما أورده فخر الدين الرازي (ت). (1210/606) في مفاتيح الغيب، حيث تمحورت هذه الآراء حول هذه النقاط:²

الاستغفار كالتسبيح: يرى البعض أن استغفار النبي ﷺ يجري مجرى التسبيح، إذ يصف الله بصفة المغفرة تعبيراً عن عبودية خالصة وليس طلباً لمغفرة ذنب بالمعنى المعتاد والمشهور. التبعيد للاقتداء: أمر الله النبي بالاستغفار ليكون قدوة لأمته، حتى يدرك كل مكلف أنه قد يقع في تقصير في عبادته مهما اجتهد، وبالتالي يلتزم بالاستغفار كعبادة دائمة. ترك الأفضل: إن استغفار النبي ﷺ قد يكون نتيجة ترك الأولى، وهو ما يُعد ذنباً نسبياً في مقام النبوة لأن الأنبياء مطالبون بأعلى درجات الكمال. القصور في شكر النعمة: كل طاعة يؤديها العبد تقصر عن مقابلة إحسان الله ونعمه، مما يدعو إلى الاستغفار لعدم الوفاء بشكر تلك النعمة. التقصير في السير إلى الله: العبد في رحلته الروحية يرى مقاماته السابقة قاصرة كلما تقدم إلى مراتب أعلى، فيستغفر على ذلك التقصير النسبي. ولأن

² فخر الدين الرازي خطيب الري، مفاتيح الغيب، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1420)، 344/32.

السير إلى الله لا نهاية له، فإن الاستغفار أيضًا لا نهاية له. الاستغفار لذنب الأمة: وهو تفسير آخر للآية حيث أمر الله النبي ﷺ بالاستغفار لذنبه وذنوب المؤمنين، كما جاء في قوله تعالى: (وَاسْتَغْفِرْ لِدُنُوبِكِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ).³ ومع اتساع الأمة، يصبح هذا الاستغفار أكثر أهمية وأشد وجوبًا.

يتضح من تفسير المؤلف عند تناوله لمسألة تعريف السور المكية والمدنية أنه استند بشكل كبير إلى ما ورد في البرهان في علوم القرآن للبدر الدين الزركشي (ت. 1394/794)، حيث يعرض المؤلف ثلاثة اصطلاحات لتحديد الفرق بين هذين النوعين من السور. هذه الاصطلاحات تعكس مناهج متعددة في التصنيف وفقًا للسياق الزماني والمكاني ومخاطبي النص القرآني:⁴

التعريف المكاني: المكّي ما نزل في مكة. المدني ما نزل في المدينة. يعتمد هذا التعريف على موقع نزول الآيات بغض النظر عن الفترة الزمنية. التعريف الزمني: المكّي ما نزل قبل الهجرة، حتى وإن نزل بالمدينة. المدني ما نزل بعد الهجرة، حتى وإن نزل بمكة. هذا التعريف يتبنى الهجرة كنقطة فاصلة بين المرحلتين. التعريف بحسب المخاطبين: المكّي: ما وُجّه فيه الخطاب لأهل مكة، ويُحمل على ذلك قول ابن مسعود الذي أشار إلى أن المخاطبة بصيغة (يَا أَيُّهَا النَّاسُ) كانت الغالبة في السور المكية لأن أكثر أهل مكة كانوا كفارًا. المدني: ما وُجّه فيه الخطاب لأهل المدينة، حيث يغلب استعمال (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) بسبب انتشار الإيمان بينهم.⁵

يُظهر هذا الاقتباس بوضوح اعتماد المؤلف على الزركشي في عرض هذه التصنيفات، مما يعكس استفادته من المصادر التراثية الرائدة في علوم القرآن، مع ميله إلى توضيح التنوع في آراء العلماء وتعميق فهم القارئ لخصائص الوحي القرآني في سياقاته المختلفة.

1.7 آراءه الكلامية

المؤلف في هذه الرسالة قد تناول بعض المسائل الكلامية و القضايا الاعتقادية وقد أشير في الفقرة السابقة موقفه في عصمة الأنبياء فمنها: الترجيح بلا مرجح و مسألة خلق أفعال العباد.

يناقش المؤلف دقة النسب اللغوية في القرآن، وخاصة نسبة النصر إلى الله بشكل مباشر دون ذكر الفتح بنفس الأسلوب، وذلك في قوله تعالى: (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ). يطرح المؤلف إشكالاً فلسفيًا ولغويًا يتعلق بإسناد الأفعال إلى الله ويتناول الحلول المحتملة وفق قواعد اللغة والعرف في التعبير القرآني. يشير المؤلف إلى أن ترجيح نسبة

³ سورة محمد 19/47.

⁴ بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي، البرهان في علوم القرآن، المحقق: محمد أبو الفضل إبراهيم (دار إحياء الكتب العربية عيسى البابي الحلبي وشركائه، 1957)، 1/187.

⁵ الزركشي، البرهان في علوم القرآن، 1/187.

النصر إلى الله دون الفتح يبدو ظاهريًا ترجيحًا بلا مرجح لأن جميع الأفعال مخلوقة لله وهو موجدتها، وفقًا لما تقرر في علم الكلام إذا كانت الأفعال تُنسب إلى الله باعتبار إيجادها، فإن كل فعل ينبغي أن يُنسب إلى الله حقيقةً، وإلى غيره مجازًا، وهو ما يراه البعض أمرًا غير دقيق.

يعلل المؤلف نسبة النصر إلى الله بكونه في العرف فعلًا يعزى إلى الله مباشرةً، بينما الفتح قد يعزى إلى البشر. يستند هذا إلى تعريف الحقيقة اللغوية: ما كان الفعل أو معناه حقه أن يُسند إلى الفاعل المعروف به في العرف، بغض النظر عن كونه مخلوقًا لله أو غيره. يفسر المؤلف تقديم النصر باعتباره العلة التي تسبق الفتح؛ فلا يتحقق الفتح إلا بعد تحقق النصر. الفتح يتبع النصر كنتيجة حتمية.

1.8 آراءه التصوفية والتفسيرات الإشارية

في هذه الرسالة التفسيرية، لم يركز المؤلف بشكل كبير على التفسيرات الإشارية الصوفية التي تتناول الأبعاد الرمزية للآيات، وهو ما يميز بعض أعمال التفسير ذات الطابع العرفاني. ومع ذلك، فقد قدم إشارة بلاغية مهمة عند تفسيره لمفهوم الفتح في قوله تعالى: (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ)، حيث ترك المفعول به غير مخصص، مما يفتح المجال لدلالات متعددة وشاملة. منطلقًا من هذه الزاوية قدم المؤلف تقسيمًا واضحًا لمفهوم الفتح، حيث ربطه بمستويين من الدلالات: البعد الحسي والبعد المعنوي. استخدم المؤلف هذه المقاربة لتوسيع نطاق الفهم التقليدي للنص، مما يعكس عمقًا في التحليل البلاغي والروحاني.

الأول هو البعد الحسي للفتح: يعبر عن الفتوحات الملموسة والانتصارات العسكرية، مثل فتح القلاع والأراضي. يمثل هذا النوع من الفتح الإنجازات السياسية والاجتماعية التي تتحقق بالنصر العسكري، وهي سياقات تاريخية ارتبطت بالسيرة النبوية وأحداث الفتوحات الإسلامية الكبرى.

الثاني هو البعد المعنوي: يشير إلى الفتوحات الروحية والمعنوية، مثل الفيوضات الإلهية والكشوف الربانية التي تُمنح لأولياء الله وأحبابه. هذه الفتوحات تشمل التوسع في المعرفة الإلهية، إدراك الحقائق الباطنة، وفتح أبواب الحكمة والبصيرة.

وعنده دلالة عدم تخصيص المفعول به ترك الفتح بدون مفعول به محدد في الآية يُعزز فكرة الشمولية ويبعث ذهن القارئ إلى أن الفتح يشمل كل أنواع الانتصارات، سواء كانت حسية أو معنوية. هذا الأسلوب البلاغي يهدف إلى إبراز عظمة الفتح وعمقه، حيث لا يقتصر على موضع واحد أو نوع واحد من التمكين، بل يتجاوز الحدود المادية إلى آفاق غير مرئية. و يجسد هذا التحليل قدرة المؤلف على الربط بين الفهم الظاهري والباطني للنصوص

القرآنية، مما يُظهر أن الفتح ليس مجرد حدث تاريخي، بل رمز للتحويلات الكبرى في حياة الإنسان، سواء على مستوى الجماعة بالنصر أو الفرد بالفتح الروحي.

1.9 آراءه الصرفية و النحوية و البلاغية في التفسير

في هذه الرسالة، يظهر أن المؤلف قد ركز بشكل أساسي على المسائل النحوية والصرفية والقضايا البلاغية، وهو أمر حيوي لفهم النصوص القرآنية بعمق ودقة. إذ أن التفسير النحوي والصرفي يعملان على تحليل البناء اللغوي للنص، بينما تسلط البلاغة الضوء على جماليات التعبير وتأثيره في إيصال المعنى.

التفسير النحوي والصرفي يتناول قواعد تركيب الجمل والكلمات، مثل استخدام الأفعال في أزمنة مختلفة وصيغ الجمع والمفرد، ما يساهم في فهم كيفية تغير المعنى وفقاً للبنية اللغوية. على سبيل المثال، اختيار صيغة المضارع (يدخلون) بدلاً من الماضي يشير إلى الاستمرارية والتجدد، مما يعني أن الدخول في الإسلام ليس حدثاً محدوداً بزمان النبي فقط، بل هو مستمر إلى يوم القيامة.

القضايا البلاغية، من ناحية أخرى، تتناول أسلوب التعبير وتوظيف الصور اللغوية لإيصال المعاني بطريقة مؤثرة. في هذه الرسالة، قد يتم تفسير استخدام كلمة مثل (الأفواج) للإشارة إلى كثرة الداخلين في الإسلام وتنوعهم، مما يضفي دلالة بلاغية على عظمة الحدث وانتشاره. وبهذه الطريقة يشير المؤلف إلى أن هذه الجماعات تشمل أهل مكة والطائف واليمن وقبائل العرب المختلفة، بل وتمتد لتشمل سائر الأمم التي تدخل الإسلام على مر العصور.

التكامل بين النحو والصرف والبلاغة يؤدي إلى تفسير أكثر شمولاً للنص، حيث يصبح القارئ قادراً على إدراك الجوانب التركيبية والجمالية التي تساهم في بناء المعنى وتوصيله بشكل قوي. يسلط الضوء على تفسير المؤلف لمعنى قوله تعالى: (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ) من خلال تحليل لغوي وبلاغي يعكس دلالات عميقة للاختصاص والتأكيد على عظمة النصر الذي خص به الله رسوله. يوضح المؤلف أن إضافة كلمة (النصر) إلى لفظ الجلالة (الله) تحمل دلالة تعظيمية. مثلما يعظم الشيء بنسبته إلى جهة ذات مكانة، كقول عبد الخليفة، فإن نسب النصر إلى الله يشير إلى أن هذا النصر عظيم لأنه صادر من الله سبحانه وتعالى، مما يجعل هذا الفتح ذا شأن كبير. الاختصاص هنا يؤكد أن النصر بيد الله وحده، كما قال تعالى: (وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ). يربط المؤلف هذا المعنى بعظمة الله وقدرته، حيث لا يتحقق النصر الحقيقي إلا بقدرته وإرادته المطلقة.

ذكر المؤلف ثلاثة أوجه لتفسير الاختصاص: العهد الخارجي إشارة إلى نصر محدد، كما في وعد الله لرسوله في سورة الفتح. الاستغراق يشمل جميع أشكال النصر التي أنعم الله بها على النبي وأمته. الجنس يفيد أن النصر بوجه عام هو مضمون الوقوع لأن الله هو مصدره، مما يعني أن النصر المطلق لا يمكن أن يتخلف.

يشير المؤلف إلى أن التعبير بـ (جاء) مع (إذا) ، التي تدل على المستقبل، يوحي بتحقيق النصر بشكل حتمي. هذا الأسلوب البلاغي يعكس أن النصر، مهما كان زمن وقوعه، هو أمر مؤكد الوقوع ولا يحتمل الشك. يتناول المؤلف تفسير قوله تعالى: (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ) مع التركيز على الأسلوب البلاغي والتعبيري في استخدام فعل "جاء" بدلاً من أفعال أخرى قد تكون أكثر مباشرة، موضحاً عدة جوانب لغوية وبلاغية.

(جاء) فعل ماضٍ والنصر فاعله. يشير إلى أن (جاء) فعل ماضٍ وأن (النصر) هو فاعله. و استخدام فعل (جاء) للدلالة على حصول النصر هو مجاز، حيث عبر بالجيء عن التأكد من الوقوع، وهذا أسلوب بلاغي يعرف بالاستعارة التبعية، حيث يشبه تحقق الوقوع بالجيء المادي. مثل قوله: قتل زيد عمرواً بمعنى ضربه ضرباً شديداً، حيث يكون المجاز أبلغ في إحداث التأثير من التعبير الحرفي. يرى المؤلف أن استخدام المجاز في التعبير عن تحقق النصر أكثر بلاغة وتأثيراً في النفوس من استخدام التعبير الحقيقي المباشر. هذا الأسلوب يجلب قوةً وجمالاً في إيصال الفكرة ويضفي عظمة على الحدث. المفعول به لـ (جاء) محذوف، مما يفتح المجال أمام عدة احتمالات بلاغية:

البيان بعد الإبهام: عندما يقال (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ)، يفهم السامع أن هناك مفعولاً محذوفاً أي ذاتاً يقع عليها النصر، لكن هذا المفعول يبقى غامضاً حتى يأتي الجواب الذي يوضح السياق، مما يجعل الكلام أكثر تأثيراً. الاختصار مع التعميم: إذا ذكر المفعول بصيغة عامة مثل "إذا جاء نصر الله لكل أحد"، فإن التعميم قد يتحقق ولكن على حساب الاختصار الذي يُعدّ عنصراً مهماً في البلاغة. مجرد الاختصار: حذف المفعول قد يكون لأجل الاقتصاد في الكلمات دون الإخلال بالمعنى. عدم الإطلاع على المفعول: قد يكون الحذف مقصوداً لتعظيم الحدث وعدم التصريح بمن وقع عليه النصر، مما يضفي جلالاً وهيبه على المعنى. التكريم والتعظيم: حذف المفعول يرفع من مكانة النصر ويضفي عليه الغموض الذي يزيد من رهبة الحدث.

شرح المؤلف تفسير قوله تعالى (فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّاباً)، ويحلل بلاغة هذا الأمر الإلهي، موضحاً العلاقة بين التسبيح والاستغفار والبلاغة الكامنة في صياغة الآية. أشير إلى أن استخدام الواو في قوله "واستغفره" بدلاً من أدوات عطف أخرى يفيد الإشارة إلى سرعة الامتثال والجمع بين التسبيح والاستغفار في وقت واحد.

كما يشير إلى أن كلا الفعلين وهما التسبيح والاستغفار لا يستقل أحدهما عن الآخر في تحقيق الغاية المقصودة، مما يعكس تكاملهما في سياق العبادة. إيراد الجملتين بصيغة الإنشاء: الجملتان (فسبحه) و(استغفره) هما جمل إنشائية تفيد الأمر. توحيد المسند والمسند إليه في الجملتين أي نفس المخاطب ونفس الفعلين الموجهين لله، يعكس كمال الاتصال بينهما، مما يزيد من قوة البلاغة. يوضح أن التسبيح والاستغفار رغم اختلافهما في المعنى

واللفظ، فإن بينهما عنصرًا مشتركًا. مثلما يقال: زيد كالأسد للإشارة إلى شجاعة زيد بسبب عنصر مشترك، فإن التسبيح والاستغفار يجمع بينهما عنصر مشترك هو إظهار العبد لصفة الكمال الإلهي. طلب المغفرة يعكس الإيمان بكمال صفة الغفار عند الله، وتنزيه الله عن النقائص يعكس الاعتقاد بكمال صفاته وأسمائه الحسنى. البلاغة المتحققة في الجمع بين التسبيح والاستغفار موجودة. كلا الفعلين يؤدي إلى تمجيد الله من زاوية مختلفة: أولا التسبيح: تنزيه الله عن كل نقص. ثانيا الاستغفار: الاعتراف بكمال رحمة الله ومغفرته. الجمع بينهما في هذه الآية يعكس كمال إدراك صفات الكمال الإلهي، مما يرفع الكلام إلى مستوى البلاغة التي يعجز عنها الفصحاء والبلغاء.

يحاول المؤلف الإجابة على سؤال مهم يتعلق بالبلاغة و العقيدة، وهو: لماذا أمر الله نبيه بالتسبيح والحمد على دخول الناس في دين الله، مع أن ذلك نعمة عامة للناس وليس خاصة به؟ ثم يوضح أن دخول الناس في الإسلام، رغم كونه نعمة من الله، إلا أنه تحقق بفضل جهود النبي محمد صلى الله عليه وسلم في دعوتهم وإنذارهم وإرشادهم إلى طريق الحق. فالدعوة إلى الله، وتبليغ الرسالة، ومواجهة الصعاب في سبيل ذلك، كلها كانت من أسباب دخول الناس في الإسلام. يبين أن هذه الجهود العظيمة التي بذلها النبي صلى الله عليه وسلم جعلته يتفوق على سائر الأنبياء في الدرجة والمكانة عند الله. فهو الذي أيد بمعجزة القرآن الخالدة، ونشر الإسلام في بقاع الأرض، وأخرج الناس من الظلمات إلى النور. يؤكد أن دخول الناس في الإسلام، بالإضافة إلى كونه نعمة عامة للناس، هو نعمة خاصة للنبي صلى الله عليه وسلم، تستوجب شكره لله تعالى. فالله وحده يعلم كنه هذه النعمة وعظمتها، ولذلك أمر نبيه بالتسبيح والحمد والثناء عليه. ينفي المؤلف وجود أي تناقض بين أمر النبي بحمد الله على هذه النعمة، وبين حمد الناس لله عليها أيضًا. فكلّ يشكر الله على هذه النعمة من جهته، ويعترف بفضل الله ورحمته.

1.10 منهجنا في التحقيق

قمنا في تحقيق هذه الرسالة بما يأتي:

- نسخ المخطوط (الأصل) وفق القواعد الإملائية الحديثة.
- وقفنا على نسخة خطية، فنهجنا منهج اختيار هذه النسخة.
- وضعنا الزيادة بين قوسين معقوفين [...].
- عزونا الآيات إلى سورها، بذكر اسم السورة، ورقم الآية.
- اجتهدنا في توثيق ما نقله المؤلف من النصوص، بذكر مصادرها في الهامش.

- عرّفنا ببعض المصطلحات العلمية، ووضحنا معاني الكلمات الغريبة.
- ترجمنا للأعلام الواردة في الرسالة.

الخاتمة والنتائج

تكشف الدراسة التحليلية والتحقيقية لتفسير سورة "إذا جاء نصر الله" للعلامة علي بن مصطفى الأربيلي عن جملة من النتائج العلمية والمنهجية المهمة، وتضع هذا الأثر المخطوط في دائرة الاهتمام الأكاديمي بوصفه نموذجًا غنيًا من نماذج التفسير العثماني المتأخر، والذي ظل طويلاً خارج دائرة البحث والدراسة المعاصرة. أولاً، يتبين من خلال التحقيق أن هذا التفسير يتميز بمنهجية شمولية تجمع بين عمق التحليل اللغوي ودقة الاستقراء البلاغي واتساع الرؤية العقدية. وقد استفاد الأربيلي من ذخيرة واسعة من المصادر التفسيرية القديمة، وعلى رأسها "مفاتيح الغيب" للرازي و"البرهان في علوم القرآن" للزركشي، لكنه لم يقتصر على النقل والتقليد، بل أظهر اجتهادًا ملحوظًا في تأمل النص القرآني واستنباط لطائفه ومعانيه الخفية، مُقدِّمًا بذلك قراءة أصيلة تغني الدراسات القرآنية المعاصرة.

ثانيًا، تبرز خصوصية هذا التفسير في العناية الكبيرة بالقضايا النحوية والصرفية والبلاغية، حيث سعى المؤلف إلى ربط الظواهر اللغوية بالدلالات العقدية والتاريخية، وأبان عن قدرة تفسيرية تجمع بين وضوح العبارة وعمق المضمون، وهو ما يظهر في تحليله للثنائية بين "النصر" و"الفتح" ونسبتهما إلى الله تعالى، وتناوله لمسائل عصمة الأنبياء والاستغفار النبوي في ضوء المدارس الكلامية، إلى جانب استحضاره للأبعاد الحسية والمعنوية للفتح. ثالثًا، يقدّم المخطوط مادة علمية فريدة تكشف عن استمرار روح الاجتهاد والبحث في البيئة العثمانية المتأخرة، وتوضح أن التقليد لم يكن السمة الغالبة على الإنتاج التفسيري في ذلك العصر، بل كان ثمة حضور بارز للاجتهاد والتحليل النقدي والاستفادة الواعية من التراث مع الانفتاح على المقاربات التحليلية المستجدة.

رابعًا، أظهرت هذه الدراسة أهمية المخطوطات التفسيرية بوصفها مصادر لا غنى عنها لفهم تطور علوم القرآن وتاريخ الفكر الإسلامي. إن تحقيق مثل هذه النصوص يُسهم في سد ثغرات البحث القرآني، ويفتح أفقًا جديدًا أمام الباحثين لدراسة التنوع المنهجي والمعرفي في تراث التفسير الإسلامي، خاصة في الفترات التي لم تنل نصيبها الكافي من الاهتمام الأكاديمي.

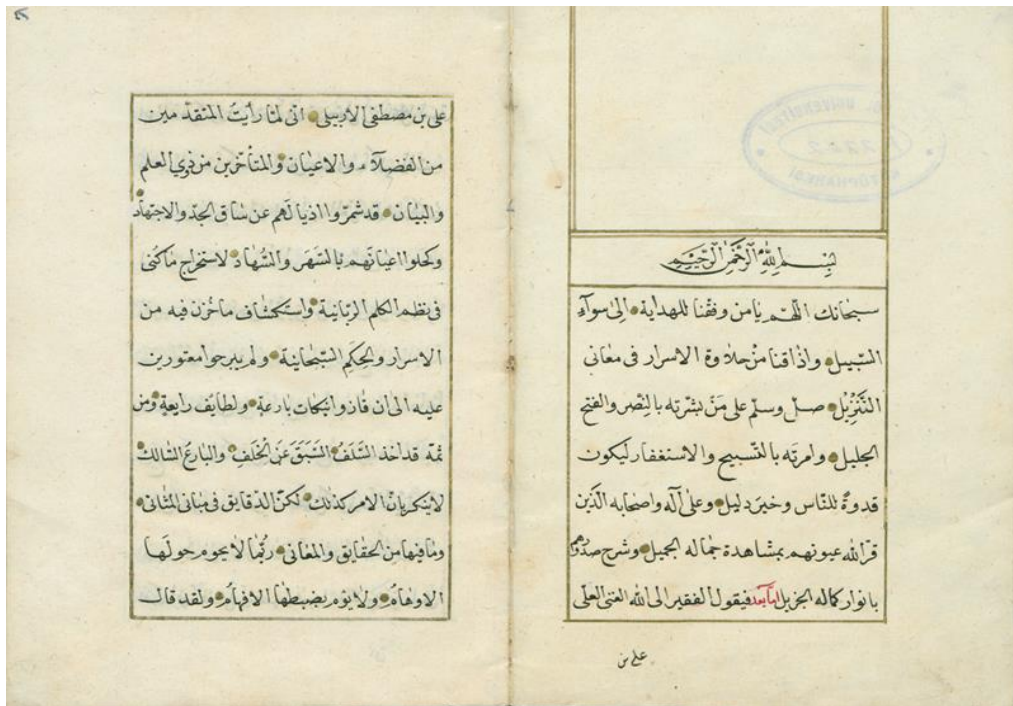
خامسًا، بيّن هذا العمل أن تفسير الأربيلي يُعدُّ مثالًا حيًّا على تكامل علوم العربية مع علوم الشريعة، إذ لم يكتف المؤلف بالتحليل النحوي والصرفي، بل عمّق البحث في أصول البلاغة العربية وعلوم الكلام والعقيدة، مبرزًا بذلك التكامل العضوي بين علوم اللغة والدين في فهم النص القرآني وتفسيره.

سادسًا، يؤكد البحث أن الاهتمام بالمخطوطات العثمانية ونشرها وتقديمها للبحث الأكاديمي ضرورة ملحة لسد النقص الكبير في دراسة التفسير العثماني عمومًا، كما أنّ تحقيق نصوص جديدة يسهم في إعادة النظر في صورة حركة التأليف القرآني في العهد العثماني، وينفي بعض التصورات السائدة حول محدودية التجديد والاجتهاد في تلك المرحلة.

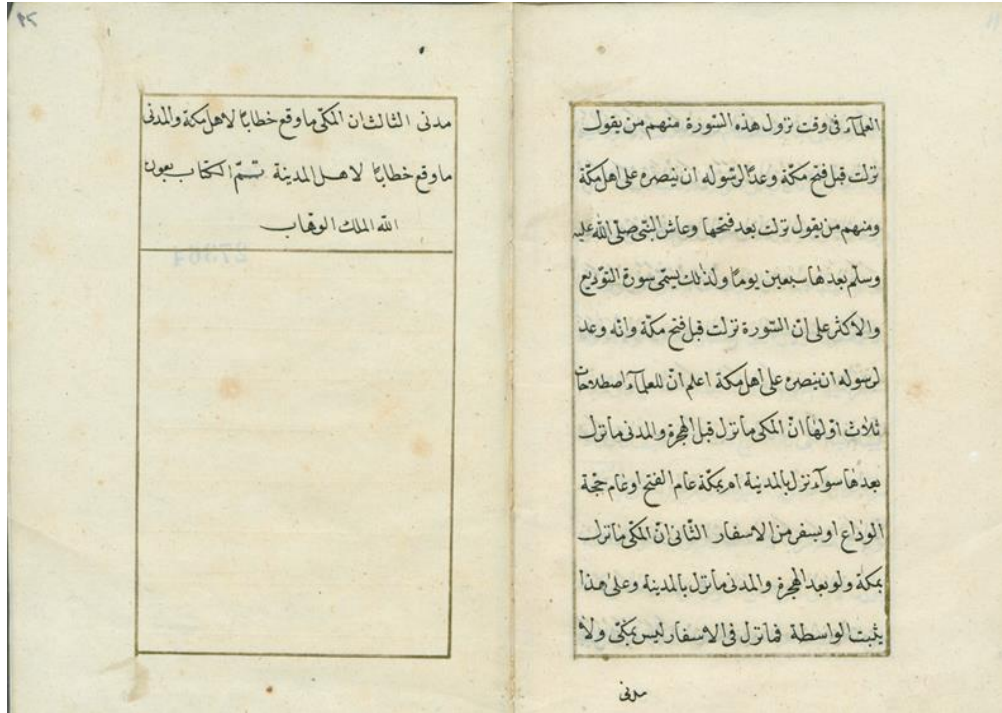
وأخيرًا، توصي الدراسة بضرورة مواصلة الجهود في تحقيق ودراسة المخطوطات التفسيرية العثمانية، وإدماجها في سياق البحث القرآني العالمي، وتوسيع دائرة الاهتمام بالأعمال التي تبرز التكامل بين علوم اللغة وعلوم الشريعة. كما تدعو الباحثين إلى استكشاف مزيد من الأبعاد البلاغية والكلامية في تفاسير العصور المتأخرة، والاستفادة من المناهج النقدية الحديثة في قراءة النصوص التراثية وتقييمها.

وهكذا، يسهم هذا البحث في إعادة الاعتبار إلى التراث التفسيري المخطوط، ويبرز أهمية تجديد النظر في مناهج التفسير وتوسيع دائرة الاستفادة من التراث العلمي للأمة، من أجل بناء رؤية أكثر شمولاً وعمقاً لفهم النص القرآني في ضوء تحديات العصر واحتياجات البحث العلمي المعاصر.

الورقة الأولى من المخطوط:

الورقة الأخيرة من المخطوط:

سُلافيها،¹⁴ وثريث¹⁵ بالُّألي في أصدافها، ففسرُها بتفسيرٍ وجيزٍ، وتقريرٍ عزيزٍ، يليق أن يقتطفه كل قاطفٍ، ويوصفه كل واصفٍ، لما فيه من أسرارٍ شريفةٍ، وآثارٍ لطيفةٍ.

ولما قضيت منه الوطر¹⁶ بالاختتام، ووقفت بعون الله للإتمام، جعلته خدمة لسدة سنية من عم الأنام بالانعام، إن خاصا وإن عاما، وأحرز قصب السبق في مضمار¹⁷ البلاغة والبيان، حتى صار بين الفضلاء مشاراً بالبنان، رافع ألوية المعارف بعد انتكاسها، محي أبنية المدارس عقيب اندراسها، حافظ جناح الرأفة والكرم، لأهل الفضل والحكم، العارف المحيط بلغات العربية، العالم العريف بالنكات الأدبية، الراقى إلى ذرى المراتب بالاستحقاق، العارج إلى أقصى المأرب بالاتفاق، ذى الهمة العلية، والغرامات الجليلة، غراماته مثل النجوم ثواقب، لو لم يكن للثاقبات أقول، شمس فلك السعادة والإقبال، أوج سماء النجابة والاجلال، أستاذ كل البشر، العقل الحادي عشر، برهان العلماء الأعلام، شيخ مشايخ الإسلام، سعد زمانه وقطب دورانه، المستفيض من الله، سمي حبيب الله محمد أسعد¹⁸ أسعده الله في الدارين، وأدام فيضه على الدارين، ولا زال بابه كعبة المراد، يأتيه كل العباد، من أقصى البلاد، والمرجو من جدواه المبذول، أن ينظر إليه بعين اللطف والقبول، وها أنا أشرع في المقصود، بعون الله الملك المعبود.

قوله تعالى ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾ إذا ظرف مستقبل للشرط يستعمل في مقام لم يقع فعله بعد، ولكن جزم بوقوعه وحقق كما في قوله تعالى ﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ﴾¹⁹ ولذلك يكثر دخولها على الفعل الماضي لدلالته على الوقوع.²⁰ ومن هذا يفهم أن السورة نزلت قبل فتح مكة وعداً لرسوله بمجيء النصر، وبفتحها كما ذهب إليه بعض العلماء.²¹

¹⁴ سلاف [مفرد]: أفضل الخمر وأجودها أو سلاف كل شيء: خالصه، انظر: أحمد مختار، معجم اللغة العربية المعاصرة، 2/ 1095.

¹⁵ ثري فلائ: ثرا، كثر ماله، ثري بماله: كثر به وغني عن الناس، انظر: أحمد مختار، معجم اللغة العربية المعاصرة، 1/ 314.

¹⁶ وقضى وطره: أنه وبلغه، انظر: أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسى، المحكم والمحيط الأعظم، تحقيق: عبد الحميد هندوي (بيروت: دار الكتب العلمية، 2000)، 483/6.

¹⁷ مضمار هو مجال، ميدان، حقل، فسحة واسعة لسباق الخيل وترويضها، موضع تُربط فيه الخيل ويعتنى بها انظر: أحمد مختار، معجم اللغة العربية المعاصرة، 2/ 1369.

¹⁸ محمد أسعد أفندي (أبو إسحاق زاده، توفي سنة 1166 هـ / 1753 م) هو شيخ الإسلام العثماني، عالم، شاعر، ومؤلف. وُلِدَ في إسطنبول سنة 1685 م، وهو نجل شيخ الإسلام أبي إسحاق إسماعيل أفندي. تلقى تعليماً مدرسياً متيناً، وتقلد مناصب قضائية متعددة، منها قضاء العسكر في الروملي والأناضول، ثم عُيِّنَ شيخاً للإسلام سنة 1748 م، وأُعفي من منصبه في العام التالي. نُفي بعد العزل، ثم سُمح له بالعودة إلى إسطنبول سنة 1752 م، وتوفي فيها سنة 1753 م. نظم الشعر بالعربية والفارسية والتركية، وله مصنفات في اللغويات والتفسير والموسيقى. من أبرز آثاره: "هجة اللغات" (أول معجم شامل باللغة التركية)، و"أطراب الآثار" (تراجم الموسيقيين)، وديوانه الشعري، بالإضافة إلى تأليف تفسيرية، وكتاب "إطباق الأطباق" بالعربية في التراجم.

¹⁹ الواقعة 1/56.

²⁰ كلمة (إذا) تستعمل لمعان كثيرة انظر: عبد الله بن يوسف بن هشام، مغني اللبيب عن كتب الأعاريب (دمشق: دار الفكر، 1985)، 129.127.

²¹ محمد بن عمر نووي الجاوي البتني، مراح لبيد لكشف معنى القرآن المجيد، (بيروت: دار الكتب العلمية، 1417)، 673/2؛ محمد الطاهر بن عاشور التونسي، التحرير والتنوير، (تونس: الدار التونسية للنشر، 1984)، 588/30.

أما إذا كانت السورة نازلةً بعد فتح مكة كما ذهب إليه بعض الآخر²² من أن فتح مكة كان لسنة ثمان ونزول هذه السورة كان في سنة عشر فلا يكون إذا ظرفاً مستقبلاً، وقد وقع كونه ظرفاً غير مستقبل في قوله تعالى ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً﴾²³ كما ذهب إليه بعض النحاة²⁴ والعامل فيه ما وقع في حيز جوابه و هو قوله فسبح.

﴿جاء﴾ فعل ماض والتصر فاعله فمجيء التصر مجاز عن حصوله و وقوعه، عبّر عنه بجاء ليكون الكلام على الاستعارة التبعية²⁵ حيث شبه المجيء في تحقق الوقوع بالحصول وبتبعية ذلك المصدر أستخدم فعل أحدهما في الآخر كما في قوله قتل زيد عمرواً إذا ضربه ضرباً شديداً، وإيراد الكلام على المجاز أبلغ من إيراده على الحقيقة، ويحتمل أن يكون التكتة في عدوله عن الحقيقة تعظيماً لشان التصر فحذف المفعول من جاء إمّا للبيان بعد الاتهام فانه لما قيل إذا جاء نصر الله علم السامعون أن هناك ذاتا يقع عليه نصر الله، لكنه مبهم عنك فإذا جيئ بجواب الشرط صار مبيناً، وهذا الأسلوب أوقع في النفوس وإمّا للاختصار مع التعميم وهو: وإن أمكن أن يستفاد من ذكر المفعول بصيغة العموم بأن قيل إذا جاء كل أحد نصر الله لكن الاختصار يفوت ويخلّ بالبلاغة، وإمّا لمجرد الاختصار، وإمّا لإرادة أن لا يطلع احد على مفعوله، وإمّا لنكتة أخرى من تعظيمه وتكرمه، فسبحان من أخفى في كلامه اسراراً يقصر عن إدراك حقيقتها الأوهام.

قوله تعالى ﴿نَصْرُ اللَّهِ﴾ أضاف النصر إلى ذاته تعظيماً لشان النصر كما يقال عبد الخليفة تعظيماً للعبد بأنه عبد الخليفة، وكونه عظيماً يستحق أن يمنّ به على رسوله أمر ظاهر؛ إذ الاضافة للاختصاص وكون النصر محتصاً به تعالى ثابت بقوله تعالى ﴿وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ﴾²⁶ فالاختصاص إمّا هو لعظمته وعلو قدره فاضافته إمّا للعهد الخارجي إشارة إلى النصر الذي وعده في سورة الفتح بقوله: ﴿وَيَنْصُرْكَ اللَّهُ نَصْرًا عَظِيمًا﴾²⁷ وإمّا للاستغراق إشارة إلى جميع أفراد النصر الذي أعطاه وأعطى أمته من بعده إلى يوم القيامة، و إمّا للجنس لأن المراد النصر المطلق الذي حصوله مقطوع به، فلهذا جيء فعله بلفظ الماضي مع إذا لأن وقوع الجنس مجزوم به لتحقيقه في كل نوع.

²² أبو جعفر الطبري، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، (دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، 2001)، 711/24.

²³ الجمعة 11/62.

²⁴ إذا ظرفٌ للمستقبل غالباً، متضمن معنى الشرط غالباً. ويختص بالدخول على الجمل الفعلية. ويكون الفعل معه ماضي اللفظ مستقبل المعنى كثيراً؛ ومضارعاً دون ذلك وقد يراد بها المضى فتقع موقع إذ، انظر: ابن مالك الطائي الجبائي، شرح تسهيل الفوائد (هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، 1990)، 212/2.

²⁵ أي: حصل نصر الله حيث أطلق اسم المجيء على الحصول، واستعاره له، فاشتق من المجيء بمعنى الحصول جاء بمعنى حصل، على طريق الاستعارة التصريحية التبعية، وإمّا تجويز عن الحصول بالمجيء؛ للإشعار بأن المقدرات متوجهة من الأزل إلى أوقاتها المعينة لها، فتقرب منها شيئاً فشيئاً، فكأنها سائرة إليها حيث شبه المقدور وهو النصر والفتح، بكائن حي، يمشي متوجهاً من الأزل إلى وقته المحتوم، فشبه الحصول بالمجيء، وحذف المشبه به، وأخذ شيئاً من خصائصه وهو المجيء، انظر: محمد الأمين بن عبد الله الأرمي العلوي المرري الشافعي، تفسير حقائق الروح والريحان في روائى علوم القرآن، (بيروت: دار طوق النجاة، 2001)، 414/32؛ محمود بن عبد الرحيم صافي، الجدول في إعراب القرآن الكريم، (دمشق: دار الرشيد، 1418).

²⁶ الأنفال 10/8.

²⁷ الفتح 3/48.

قوله تعالى ﴿وَالْفَتْحُ﴾ فاللّام فيه إمّا للعهد الخارجى إشارة إلى فتح الذي ذكر في سورة الفتح و هو فتح مكة الذي يقال له فَتْحُ الفتح، و إمّا للاستغراق إشارة إلى جميع الفتوحات الواقعة في زمانه وزمان أمته إلى يوم القيامة، وإمّا للجنس إذ المراد الفتح المطلق الذي حصوله مقطوع ومجزوم به ولم ينسب الفتح إلى ذاته استغناءً عنه بما قبله أو لاخلاله بالفصاحة لان من له ذوق لو قيل له فتح الله لتنفّر عنه طبعه، أو لأنّه فعل نبيّه و عساكره.

فان قيل: إنّ النصر الواقع له عليه السّلام إمّا هو بأفعال عساكره و معاونتهم إياه وهو أفعال العباد لا أفعاله تعالى فلم أضاف النصر إلى ذاته؟ قلنا: إضافته إلى ذاته مبنيّ على أنّه الموجد لأفعال العباد كلها، وبهذا الوجه يصحّ أن ينسب إلى ذاته.

فإن قيل: إنّ بناء نسبة النصر إلى ذاته دون الفتح على أنّه الموجد له ترجيحٌ بلا مرجح إذ الأفعال كلها مخلوقة له تعالى وهو مُوجد لها كما تقرّر في الكلام، وأيضاً لو كانت نسبة الأفعال إليه تعالى مبنياً على إيجادها يلزم أن يكون إسناد جميع الأفعال إليه حقيقةً وإلى غيره مجازاً وهو باطل؟ قلنا: نسبة النصر إلى ذاته يُرجّح بأنّه من حق فعل النصر في العرف أن ينسب إلى الله دون الفتح، ومن هذا قالو الحقيقة عبارة عمّا كان الفعل، أو معناه: حقّه ان يُسندَ إليه في العرف سواء كان مخلوقاً له تعالى أو لغيره، وتقديّم النصر على الفتح كتقديم العلة على المعلول لأنّه ما لم يحصل النصر لم يحصل الفتح وهو تابع له وذكره مطلقاً بدون تقييده بمفعول مخصوص إيدان من الله تعالى بأنّ مناط الخبر نفسُ الفتح لا خصوصية المفتوح واذهابٌ لذهن السّامع إلى كل مفتوح من الحسيّات كفتح القلاع، أو المعنويّات كفتح الفيوضات الالهية والكشوفات الرّبانيّة و غيرها مما لا يعرفها إلا الله، أو إيماء إلى عظمة ذلك المفتوح كما قال الله تعالى ﴿فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ﴾²⁸ فأخفى الموحى له تعظيماً لشأنه وتعميماً له و تسريراً لرسوله.

قوله تعالى ﴿وَرَأَيْتِ النَّاسَ﴾ يعني العرب بناء على كون اللام للعهد، أو كل فرد مما يتناولوه لفظ الناس في مكّة أو في أطرافها، ويجوز أن يكون للاستغراق بناء على أنّ كل من يطلق عليه الانسانيّة قدره داخلٌ في دين الله، أمّا مَنْ أعرض عنه و بقى على الكفر فكأنّه ليس بانسانٍ كما قال الله تعالى أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ²⁹ فإنه تعالى شبههم بالحيوانات الغير المدركة فسلب عنهم الانسانية.

قوله تعالى ﴿يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا﴾ الدّينُ الإسلامُ كما قال الله تعالى إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ³⁰ فَإِضَافَتُهُ إِلَىٰ ذَاتِهِ تعالى تعظيماً لشأنه وتفخيماً لأمره وترفيحاً له.

²⁸ النجم 10/53.

²⁹ الأعراف 179/7.

³⁰ آل عمران 19/3.

الأفواج جمع الفوج بمعنى الجماعة يعني جماعات كثيرة من أهل مكة و الطائف و اليمن و الهواذن و سائر قبائل العرب، أو من العرب و سائر الملل يدخلون في الاسلام أفواجاً سواء كان في زمانه أو بعده الى يوم القيامة،³¹ ومن هذا السر عبّر سبحانه و تعالى عن الدخول بلفظ المضارع دون الماضي إشعاراً باستمرار الدخول وبتجدده وقتاً فوقتاً، أو استحضاراً لصورة الدخول للرسول و السامعين لأن المضارع يدل على الحال الحاضر الذي من شأنه أن يشاهد فكأنه سبحانه يستحضر بلفظ المضارع صورة دخولهم في دينه ليهتم الرسول و السامعون بمشاهدتها لكونها أمراً غريباً و شيئاً عجبياً لكثرة وقوعها، وجملة حال عن الناس إذا كانت الرؤية بمعنى الإبصار فتقيد رؤيته الناس بحال دخولهم في دين الله مع أنها قد كانت في غيره من الحالات إيماءً إلى أن الرؤية الواقعة في غيره لعدم الاعتداد به معدومة بالاضافة إلى الرؤية في حال الدخول.

قوله تعالى ﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ﴾ أي نزه ذاته و صفاته و أسمائه عن جميع النقائص التي لا تليق بذاته العلية و صفاته و أسمائه الجليلة حامداً له تعالى على أن صدق وعده بقوله إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا³² أضاف الحمد إلى اسم صفاته دون ذاته إشعاراً بأنه الذي رباه وأبلغه إلى درجة الكمال فيستحق أن يحمد و يسبحه و يطلب منه المغفرة. فان قيل دخول الناس في دين الله نعمة أفاضها الله على الناس بلطفه وهدايته فما السر في أمر نبيه بالتسبيح والحمد بإزاء هذه النعمة السارية إلى غيره ؟

قلت: دخول الناس في دين الله و إن كان نعمة عظيمة في حقهم لكن دخولهم في الدين إنما كان بدعوته وإنذاره وبراءة طريق الصواب إليهم، وإلقاء كلمة الحق عليهم و ابتغاء نفسه الشريفة في دعوتهم فصار تمالكه في قبول الحق سبباً لترقية إلى درجة لم يكدر أن يبلغها سائر من الأنبياء وإنما هذه نعمة لم يكن كنهها إلا الله فلا بد له من الشكر عليها لمنعمه فلا يلزم من أمره عليه السلام بحمده على هذه النعمة عدم حمدهم له تعالى.

قوله تعالى ﴿بِحَمْدِ رَبِّكَ﴾ أضاف الرب إلى كاف الخطاب تعظيماً لشأن المخاطب، وتخصيصاً للربوبية به؛ لأنها إبلاغ الشيء إلى الكمال تدريجاً وإبلاغه إلى الكمال الذي تشاهده فيه من الصفات التي لا يحصيها العقول تربية عظيمة مختصة به لا توجد في غيره من الناس، وأضاف الحمد إلى اسم صفاته دون ذاته تطرية ونشاطاً له، وللسامعين وأكثر إيقاظاً للإصغاء اليه، إذ نقل الكلام من أسلوب إلى أسلوب آخر يفيد النشاط و الالتذاذ.

قوله تعالى ﴿وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّاباً﴾ عطف على قوله فسبحه وأتى بالواو دون سائرهما إيماءً إلى سرعة امتثاله بالجمع بينهما، وإشعاراً بعدم استقلال كل واحدة منهما، ووردت بجملتين إنشأً، ووحد المسند والمُسند إليه فيهما ليدل

³¹ أبو محمد عبد الحق بن عطية الأندلسي الحاربي، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، (بيروت: دار الكتب العلمية، 1422)، 532/5.

³² الفتح 1/48.

بكمال الوصل بينهما على كمال البلاغة، أمّا الاتحاد في المسند اليه فظاهر، أمّا في المسند فلائاً التسبيح و الاستغفار وإن كانا مختلفين في اللفظ لكنهما متّحدان في وصف له نوع اختصاص بهما كما يقال: زيد كالأسد؛ فإنّ بينهما جامع له نوع اختصاص بهما وهو الشّجاعة، وكذا فيما نحن بصدد؛ فإنّ بينهما جامع له نوع اختصاص بهما وهو دلالتهم على اتصافه تعالى بصفة الكمال وهو أمر جامع مشترك بينهما؛ إذ طلب العبد المغفرة عنه تعالى إنّما يكون لمعرفة اتصاف ربّه بصفة الكمال وهي الغفارية، وكذا تنزيهه عن النقائص إنّما يكون لمعرفة اتّصاف ربّه بصفة الكمال التي هي أسمائه الحسنى؛ فصارت الجملتان دالتين على صفة الكمال وهذه هي الجامع بينهما، وبه رقى الكلام إلى درجة البلاغة التي يعجز عنه البلغاء.

و الاستغفار يحتمل ان يكون لذنبه فقط وأن يكون لذنبه وذنب امّته معاً كما امره الله تعالى بقوله: ﴿وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾³³، أمّا الامر للاستغفار لأمتّه فلا كلام فيه أمّا الأمر بالاستغفار لذنبه فإنّ فيه كلاماً أنّه هل صدرت عنه معصية أم لا؟ فمن ذهب إلى أنه صدرت عنه المعصية، قال: لزمه الاستغفار؛ فمن ذهب إلى أنّه ما صدرت عنه المعصية قال: إنّ استغفاره صلى الله عليه وسلم جاري مجرى التسبيح أو أنّ استغفاره كان ليقنّدي به الأئمة، ويصير قدوة لهم حتى يفعلوا عند النعمة والحنة ما فعل الرسول من تحديد الشكر عند تحديد النعمة، أو لأنّه كان لترك الأفضل، لا يقال إنّ تركه عمل الأفضل لا يسمّى ذنباً حتى يحتاج إلى الاستغفار؛ لأنّنا نقول يسمّى ذنباً لاستعصام الصدور عنه، أو نقول: نسب إليه ذنب قومه فإن رئيس القوم قد ينسب إليه ما فعل قومه وأتباعه، أو لأنّه كان بسبب أنّ كلّ طاعة أتى بها العبد فإذا قابلها بإحسان ربّه وجدها قاصرة عن الوفاء بأداء شكرها، أو لأنّ العبد مقصّر في طاعة مولاه ولو كان مستغرقاً فيها بصرف أوقاته إليها³⁴، والحاصل أنّ في الآية تنبيه نبيّه على أنّه لا فراغ للعبد عن التّكليف في العبودية سواء كان معصوماً أو غير معصوم.

قوله تعالى ﴿إِنَّهُ كَانَ تَوَاباً﴾ علة لأمره بالاستغفار وجواب لسؤال تقتضيه الجملة الاولى؛ إذ هي تضمّن السؤال عن السبب الحاضر بها؛ كأنه قيل: ما السبب والعلة لطلب المغفرة منه تعالى؟ فقيل في جوابه: إنّّه كان تواباً مؤكّداً³⁵ بنون التأكيد كما في قوله تعالى ﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾³⁶ كأنه قيل: ما العلة في عدم تبرّء النفس هل النفس أمّارة بالسوء؟ فقيل في جوابه: ﴿إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾³⁷ وهذا النوع من الكلام يقتضى التأكيد

33 محمد 19/48.

34 فخر الدين الرازي خطيب الري، مفاتيح الغيب، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1420)، 344/32.

35 في النسخة: ماكدا.

36 سورة يوسف 53/12.

37 فقيل في جوابه إن النفس لأماراة بالسوء.

بأنّ لا لتردده في الحكم بل ليتمكن الحكم في ذهنه و يطمئن قلبه، أو لكون السامعين منكبين له، أو لأنّ هذا الحكم لعظم شأنه مظنة الانكار، أو لأنّه عليه السلام راغب فيه وله نشاط به، أو نقول: إنّ الرسول وإن لم يكن منكراً للحكم الا أنّه كان كالمتردد فيه. قوله التواب صيغة المبالغة معناه يقبل التوبة كثيراً لمن يستغفره منذ خلق الخلق.

اختلف العلماء في وقت نزول هذه السورة، منهم من يقول: نزلت قبل فتح مكة وعداً لرسوله أن ينصره على اهل مكة ومنهم من يقول: نزلت بعد فتحها، وعاش النبي صلى الله عليه وسلم بعدها سبعين يوماً، ولذلك يسمى سورة التوديع، والأكثر على أنّ السورة نزلت قبل فتح مكة وأنّه وعدّ لرسوله أن ينصره على أهل مكة.

اعلم أن للعلماء اصطلاحاتٍ ثلاثاً: 38

أولها: أنّ المكي ما نزل قبل الهجرة، والمدني ما نزل بعدها سواء نزل بالمدينة أم بمكة عام الفتح، أو عام حجة الوداع، أو بسفر من الاسفار.

الثاني: أنّ المكي ما نزل بمكة و لو بعد الهجرة والمدني ما نزل بالمدينة و على هذا يثبت الوساطة فما نزل في الأسفار ليس بمكي ولا مدني

الثالث: أنّ المكي ما وقع خطاباً لأهل مكة والمدني ما وقع خطاباً لأهل المدينة.

تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب.

المصادر والمراجع

ابن سيده، أبو الحسن علي بن إسماعيل المروسي. المحكم والمحيط الأعظم، تحقيق: عبد الحميد هندراوي، بيروت: دار الكتب العلمية، 2000م،

ابن عاشور، محمد الطاهر التونسي. التحرير والتنوير، تونس: الدار التونسية للنشر، 1984م،

ابن عطية، أبو محمد عبد الحق الأندلسي الحاربي. المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، بيروت: دار الكتب العلمية، 1422هـ.

ابن مالك، الطائي الجباني. شرح تسهيل الفوائد، هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، 1990م،

ابن هشام، عبد الله بن يوسف. مغني اللبيب عن كتب الأعاريب، دمشق: دار الفكر، 1985م.

³⁸ بدر الدين محمد بن عبد الله بن محمّد الزركشي، البرهان في علوم القرآن، المحقق: محمد أبو الفضل إبراهيم (دار إحياء الكتب العربية عيسى البابي الحلبي وشركائه، 1957)، 187/1.

- الرازي، فخر الدين خطيب الري. *مفاتيح الغيب*، بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1420هـ.
- الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر. *البرهان في علوم القرآن*، المحقق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار إحياء الكتب العربية عيسى البابي الحلبي وشركائه، 1957م.
- صافي، محمود بن عبد الرحيم. *الجدول في إعراب القرآن الكريم*، دمشق: دار الرشيد، 1418هـ.
- الطبري، أبو جعفر. *جامع البيان عن تأويل آي القرآن*، دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، 2001م.
- عمر، أحمد مختار عبد الحميد. *معجم اللغة العربية المعاصرة*، عالم الكتب، 2008م.
- قره بلوط، علي الرضا - قره بلوط، أحمد طوران. *معجم تاريخ التراث الإسلامي في مكتبات العالم: المخطوطات والمطبوعات*، دار العقبة، قيصري - تركيا، ج 3 ص 203، 2001م.
- النووي، محمد بن عمر الجاوي البتني. *مراح لبيد لكشف معنى القرآن المجيد*، بيروت: دار الكتب العلمية، 1417هـ.
- الهرري، محمد الأمين بن عبد الله الأرمي العلوي الشافعي. *تفسير حقائق الروح والريحان في رواي علوم القرآن*، بيروت: دار طوق النجاة، 2001م.

Kaynakça

- Harrârî, Muhammed Emin eş-Şâfiî. *Tefsîru hadâiki'r-rûhi ve'r-rayhân fî revâbi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâr Tûku'n-Necât, 2001.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Endelüsî. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf. *Muğnî'l-lebîb 'an kutubi'l-e'arîb*, Şam: Dârü'l-Fikr, 1985.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâi el-Ciyânî. *Şerhu Teshîli'l-Fevâid*, Kahire: Hicr Yayınları, 1990.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, haz. Abdülhamid Hendâvî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Karabulut, Ali Rıza; Karabulut, Ahmet Turan. *İslâmî Mirasın Dünya Kütüphanelerindeki Tarihi: Yazmalar ve Matbu Eserler*, Kayseri: Akabe Yayınları, 2001.
- Nevevî, Muhammed b. Ömer el-Câvî. *Merâhu'l-lebîd li-keşfi ma'nâ'l-Kur'ânîl-mecîd*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyye el-mu'âsıra*, Kahire: Âlemü'l-Kütub, 2008.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*, Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- Sâfi, Mahmud. *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân*, Dımaşk: Dârrur-Reşîd, 1418.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Kahire: Dârü Hicr, 2001.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, haz. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.

İlahiyat Fakültelerinde Kur'an Eğitiminde Nitelik Problemi: Tespit ve Öneriler

Hayrünnisa CAN

Yüksek Lisans, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, Konya/Türkiye, canhayrunnisa33@gmail.com

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 05.06.2025

Kabul Tarihi: 01.08.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Hayrünnisa Can | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (Cc By-Nc) International License

Öz

Türkiye’de lisans düzeyinde Kur’an eğitimi “Kur’an-ı Kerîm Okuma ve Tecvid” adı altında İlahiyat fakülteleri tarafından sekiz dönem boyunca verilen bir derstir. Bu dersin amacı, öğrenciyi tilâvette niteliğe ulaştırmaktır. Diğer bir ifadeyle yüzünden ve ezberden okuyuşun mehâricu’l-hurûf ve sıfât-ı hurûf’un vasıflarına riayet ederek icra edilmesidir. Bu da ancak kaliteli bir eğitimle mümkündür. İki boyutlu bir yapıya sahip Kur’an eğitimi, eş zamanlı olarak teorik ve pratik şekilde yürütülmekte, en üstün ve en güvenilir bir eğitim materyali olan Kur’an-ı Kerîm kullanılarak verilmektedir. Bu yönüyle diğer derslerden ayrılmaktadır. Dolayısıyla nazarî bilginin aktarımından sonra öğrencilerden anında geri bildirim alınması, pratiğe dökülmesi ve mesleki olarak da öğrencilerin yeterlilik seviyesine erişmesi beklenmektedir. Öğrencinin istenen düzeye nasıl getirilebileceği ve mevcut potansiyelinin nasıl ortaya çıkarılabileceği başlıca problemlerdendir. Son yıllarda İlahiyat fakültelerinin öğrenci sayılarındaki artışla doğru orantılı olarak sınıf mevcutlarının artması, öğrencilerin her birine vakit ayırmayı ve öğrenme sürecini takip etmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca öğreticinin, eğitim boyunca geleneksel ve modern metotları mezcut etmek yerine öğrenme becerileriyle mütenasip olmayan yöntem ve teknikleri kullanması, öğretimin gerçekleşmesinde aksaklıklara neden olmaktadır. Bu araştırma, yeterlilik derecesine ulaşmada eğitimin rolüne dikkat çekmektedir. Çalışmamızın amacı, nitelikli bir eğitimin nasıl gerçekleştirilebileceğini ortaya koymak, eğitim açısından İlahiyat fakültelerinde verilen Kur’an dersinin uygulanış, metodoloji, müfredat ve eğitmen-öğrenci temelli sorunları tespit etmektir. Mevcut literatür ışığında kaliteli bir eğitimin meydana gelmesi adına birtakım teklifler sunulmuştur. Çalışmada, eğitim sırasında karşılaşılan güçlüklerin ortadan kaldırılması ve eğitim keyfiyetinin artırılması kriterlerine dair hususlara değinilmiş, mevcut çalışmaların analizi kapsamında önerilerde bulunulmuştur. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme deseni kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur’an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi, İlahiyat, Sorunlar.

Atıf Bilgisi:

Can, Hayrünnisa. “İlahiyat Fakültelerinde Kur’an Eğitiminde Nitelik Problemi: Tespit ve Öneriler”. Mersin İlahiyat Dergisi 1/1 (Eylül 2025), 81-94.

The Problem of Quality in Qur' n Education in Faculties of Theology: Determinations and Suggestions

Hayrünnisa CAN

Master's Student, Necmettin Erbakan University Faculty of Theology, Department of Islamic Sciences, Department of Qur'an Recitation and Qiraat Science, Konya/Türkiye, canhayrunnisa33@gmail.com

Research Article

History

Received: 05.06.2025

Accepted: 01.08.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

  Hayrunnisa Can | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

In Turkey, Qur' n education at the undergraduate level is a course given for eight semesters by the faculties of theology under the name of "Qur' n Reading and Tajweed". The aim of this course is to achieve quality in recitation. In other words, it is the performance of recitation and memorization of the Qur' n in accordance with the characteristics of me aric al-hur f and adjective al-hur f. This is only possible through quality education. Qur' n education, which has a two-dimensional structure, is carried out simultaneously theoretically and practically, using the most superior and reliable educational material. In this respect, it differs from other courses. Therefore, after the transfer of theoretical knowledge, students are expected to receive immediate feedback, put it into practice and reach a level of professional competence. The main problems are how to bring the student to the desired level and how to unlock his/her potential. The increase in the number of students in the faculties of theology in recent years and the increase in class sizes in direct proportion to the increase in the number of students makes it necessary to allocate time for each of the students and to follow the learning process. In addition, the instructor's use of methods and techniques that are incompatible with learning skills, instead of combining traditional and modern methods throughout the training, causes disruptions in the realization of teaching. This research draws attention to the role of education in achieving competence. The aim of our study is to reveal how a qualified education can be realized and to identify the problems based on the implementation, methodology, curriculum and instructor-student based problems of the Qur' n course given in the faculties of theology in terms of education. In the light of the existing literature, a number of proposals have been submitted for the occurrence of a quality education. The study addresses the criteria for eliminating the difficulties encountered during training and increasing the enjoyment of training. Recommendations were made within the scope of the analysis of existing studies. Document examination design, one of the qualitative research methods, was used in the study.

Keywords: Qur'an Recitation and Qiraat Science, Divinity, Issues.

Cite as

Can, Hayrünnisa. "The Problem of Quality in Qur' n Education in Faculties of Theology: Determinations and Suggestions". *Mersin Theology Journal* 1/1 (Eylül 2025), 81-94.

İlahiyat Fakültelerinde Kur'an Eğitiminde Nitelik Problemi: Tespit ve Öneriler*

Giriş

Kur'an eğitimi, günümüzde camiler, Kur'an kursları ve halk eğitim merkezlerinde yaygın eğitim şeklinde, imam hatip ortaokulu ve liseleri ile ilahiyat fakültelerinde ise örgün eğitim şeklinde icra edilmektedir.¹ İlahiyat fakülteleri Kur'an eğitimi verme ve mesleki beceri kazandırma hususunda önemli bir konuma sahiptir. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerîm dersinin, ilahiyat fakültelerinin ana derslerinden biri olması sebebiyle bu derste başarılı olan öğrencilerin diğer derslerde de başarılı olmaları beklenmektedir. Bu nedenle Kur'an dersini yürüten öğretim elemanının pedagojik ve mesleki eğitim keyfiyeti, gayelere ulaşılması bakımından son derece ehemmiyetlidir. Bu minvalde Kur'an öğretiminde görev alacak kimselerin kaliteli bir eğitimle, donanımlı, gelişime açık ve kendini yenileyen bireyler olarak yetiştirilmesi beklenmektedir.²

İlahiyat fakültelerinden mezun olan öğrenciler Diyanet İşleri Başkanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ve Yükseköğretim Kurumlarında istihdam edilmektedirler. Çalışmamıza konu olan ilahiyat fakültelerinde verilen Kur'an eğitiminin niteliği meselesi, mezun olan öğrencilerin mesleki yeterliliğe ulaşamamaları³ sebebiyle ilahiyat fakültelerinde verilen eğitimin kalitesinin sorgulanmasını gerekli kılmıştır. Zira Millî Eğitim Bakanlığında görev alan meslek dersi öğretmenlerinin, Kur'an-ı Kerîm dersini vermekte isteksiz olmaları ilahiyat fakültelerinde verilen Kur'an eğitiminin birtakım zayıflıklar barındırdığını göstermektedir.⁴ Bu durum ilahiyat fakültelerinde yürütülen Kur'an okuma ve tecvid dersinin en ehemmiyetli gayelerinden birini teşkil eden, Kur'an'ı güzel okuma becerisinin yanı sıra onu öğretme konusunda gerekli bilgi ve becerileri kazandırma ilkesinin gereği gibi yerine getirilemediğini göstermektedir.⁵

İlahiyat fakültelerinde nitelikli Kur'an eğitiminin yürütülmesine mâni olan sorunları konu alan çalışmamızda özelde Yükseköğretim kurumlarında takip edilen Kur'an eğitim-

* Bu makale, Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 15 Mayıs 2025 tarihinde düzenlediği 1. İlahiyat Araştırmaları Öğrenci Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "İlahiyat Fakültelerinde Kur'an Eğitiminde Nitelik Problemi: Tespit ve Öneriler" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir./ This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "The Problem of Quality in Qur'ân Education in Faculties of Theology: Determinations and Suggestions", orally delivered at the 1. Theological Studies Student Symposium.

¹ Zeliha Kara, *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Kur'an Öğretimiyle İlgili Görüşleri* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 3.

² Muhammed Esat Altıntaş - Hatice Kübra Kirenci, "İlahiyat Fakültelerinde Kur'an Öğretimi ile İlgili Problemler ve Çözüm Önerileri (Nitel Bir Araştırma)", *Uluslararası Yüksek Din Öğretimi Sempozyumu (Akademik ve Sosyal Yönleriyle) I* (2019), 98-99.

³ Hacı Mustafa Kiriş, *Diyanet İşleri Başkanlığı personel yeterlikleri bağlamında ilahiyat fakültesi lisans programlarının fonksiyonelliği* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 230; Muhammet Fatih Genç, "İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Din Eğitiminde Kalite Sorunu", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 7 (2019), 156; Arife Gümüş Sarı, *İmkân ve Sınırlılıkları Açısından İlahiyat Fakültelerinde Öğretmen Yetiştirme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 394.

⁴ İbrahim Aşlamacı, "İmam Hatip Liselerindeki Din Eğitiminin Niteliği ile İlgili Sorunlar: Okul Yöneticilerinin Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma", *Journal of Turkish Studies* 12/10 (2017), 60.

⁵ Fatma Asiye Şenat, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Kur'an Okuma ve Tecvid Dersinin İşlenişine İlgili Kanaatleri Üzerine Bir Araştırma", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/42 (Aralık 2016), 217.

Öğretim faaliyetlerini içeren çalışmalar taranmıştır. Bu tarama sonucunda konuya dair yapılan çalışmaların sınırlı sayıda fakülteyi kapsadığı tespit edilmiştir. Çalışmamız ilahiyat fakültelerinin tümünü kapsaması cihetiyle diğ r araştırmalardan ayrışmaktadır. Bu doğrultuda Kur'an eğitiminin niteliğini düşüren etkenler tartışılmış, literatürde yer alan çalışmaların değerlendirilmesi neticesinde iyileştirme  onerileri sunulmuştur.

1. Nitelikli Kur'an Eğitiminin Gerçekleştirilmesinde Karşılaşılan Problemler ve çözüm  onerileri

Nitelik, bir şeyin haiz olduğu yapının negatif veya pozitif yönde değişim gösterebilme durumudur. Genellikle süreç bazında yetersizlikten yeterliliğe ya da gerilemeden ilerlemeye doğru bir evrilmeyi ifade eder. "Nitelikli" ya da "niteliksiz" şeklindeki kullanımı ise nitelik kelimesine olumlu veya olumsuz mananın isnat edilmesidir.⁶ Bu bağlamda "nitelikli eğitim" ifadesi eğitimi oluşturan tüm  ogelerin istenilen seviyeye erişmesini sağlamak veyahut sistem olarak eğitimi, girdi-süreç-çıktı ilişkisi içinde ele aldığımızda çıktıya, yetiştirebilme vasfı kazandırabilmektedir. Başka bir deyişle öğrencinin edindiği bilgileri pratiğe dökebilme becerisini kazanmasıdır.⁷

Ehil bir öğretici olmanın yolu nitelikli bir eğitimden geçmektedir. Kur'an eğitimi birden fazla ögeyi içinde barındıran ve süreç isteyen bir sistem olduğundan öncelikle fem-i muhsin⁸ bir hoca, ardından potansiyel öğretici konumundaki öğrencilerin gayreti,  ğretim metodolojisi ve mek nı vb. faktörler ulaşılmak istenen hedeflerin gerçekleşmesinde belirleyici rol oynamaktadır.⁹ Bu meyanda hedeflerin gerçekleşmesini engelleyen problemlere değinilecek, birtakım çözüm  onerilerinde bulunulacaktır.

1.1. Öğreticinin Alan Vuk fiyetinde Yetersizlik

İlahiyat fakültelerindeki diğ r derslerden farklı olarak teorik ve pratik olarak çift yönlü yürütülen Kur'an dersi, ekseriyetle uygulamaya ve sem ¹⁰ yoluyla aktarıma dayalı olması sebebiyle öğretici eksenli bir yapıya sahiptir. Bu nedenle eğitim verecek kişinin alan yeterliliğine sahip ve mukr ¹¹ vasfını haiz olması çok mühimdir. Öğretim elemanı yetersizliği sebebiyle akademik kadroda yer almayan alan dışı hocaların mezk r derse girmesi, ilahiyat fakültelerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Ehliyet sahibi olmayan kişiler tarafından dersin yürütülmesi eğitim kalitesinin düşmesine neden olmaktadır.¹²

Kur'an okuma esaslarına v k f olmayan bir hocanın eğitim vermesini, dönülmesi mümkün olmayan bir yola benzetmek yanlış olmaz. Zira kişide yerleşen hatalı

⁶ Oğuz Gürbüztürk, "Eğitimde Nitelik Sorunu", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 23/2 (Ağustos 2019), 729; Engin Yılmaz, "Bir Dil Bilgisi Terimi / Kavramı Olan 'Nitelik' ve ' zellik' Eş Anlamlı mıdır?", *Dil Araştırmaları* 3/3 (Aralık 2008), 44.

⁷ Gürbüztürk, "Eğitimde Nitelik Sorunu", 734-736.

⁸ Kur'an kıraatinde sahih telaffuzu barındıran düzgün ağzı ifade eder. Bkz. İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma K ideleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 173.

⁹ Ali  ge - Ayşe Pehlivan, "Nitelik Bağlamında Kur'an Tilavetinin Keyfiyeti ve Eğitimi  zerine Bir İnceleme", *Journal of Analytic Divinity* V/2 (2021), 62.

¹⁰ Mukr 'nin okuyuşunu işterek öğrenmedir. Bkz. Abdullah Aydın lı, "Sem ", *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/457.

¹¹ Mukr , kıraatleri fem-i muhsin bir hocadan müşafehe yoluyla nakleden kıraat eğitimcisidir. Bkz. İbnü'l Cezer , *Muncidu'l-Mukri n ve Muşıdu't-T lib n*, thk. Ali b. Muhammed el-İmr n (Mekke: D ru Âlimi'l-Fev id, 1998), 49; Can Atıcı - Ali Bulut, "Kur'an Kıraatinde Mukr  ve K r nin Temel Vasıfları -İbnü'l-Cezer 'nin Muncidu'l-Mukri n ve Muşıdu't-T lib n Adlı Eseri Bağlamında-", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2024), 158.

¹² Ahmet Gökdemir, "İlahiyat Fakültelerindeki Kur'an Okuma ve Tecvid Dersleri İçin Bazı Teklifler", *Türkiye'de Kur'an ve Kıraat Eğitimi*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyat yayınları, 2021), 9-10.

öğrenmeleri tashih edebilmek, yeniden öğretmekten daha zorlu bir süreç olacaktır.¹³ Kur'an öğretiminin fem-i muhsin olarak tabir edilen mahir bir üstat tarafından ahzedilmesinin yanı sıra aktarımının da tesirli olabilmesi için öğreticinin muhataba uygun olan eğitimi verebilecek pedagojik yetkinliğe sahip olması gerekmektedir.¹⁴ Eğitmenin hafız olması ya da Kur'an kıraatini kusursuz olarak icra etmesi eğitimin başarıyla gerçekleşebilmesi için tek başına yeterli değildir.

1.1.1. Harfleri Sıfat ve Mahreç Vasıflarına Uygun Bir Şekilde Seslendirememe

Tilâvetin muttasıf bir şekilde icra edilebilmesinde mehâricu'l-hurûf ve sıfât-ı hurûf'un evsafına ittiba, Kur'an kıraatının temelini teşkil etmektedir. Temeli sağlam atılmayan bir bina çökmeye mahkûm olduğu gibi tashih-i huruf becerisi kazanamamış kârinin kıraati de istenen kemâlata erişemeyecek, noksan kalacaktır. Keza "Kemâlat teferruatta saklıdır" ifadesi Kur'an eğitiminin ilmek ilmek işlenen aşamalı bir faaliyet olmasını betimleyen latif bir beyandır. Bu yönüyle tilâvet, incelik isteyen bir sanat mesabesindedir.

Kıraat ve tecvid kaynaklarının ilk bölümlerinde çoğunlukla "Bâbü mehârici'l-hurûf" ve "Bâbü sıfât-ı hurûf" başlıklarının yer alması ilgili meselenin önemine işaret etmektedir. Ancak günümüzde bu safhaya yeterince ehemmiyet atfedilmediğinden birtakım sorunların tezahür etmesi kaçınılmaz bir durumdur.¹⁵

Telaftuzda sıkça karşılaşılan hatalı okuyuşların bir kısmına değinmek yararlı olacaktır.

a. İnce sesli harflerin (ا ب ت ث ج ح ذ ز س ش ع ف ك ل م ن و ه ی) fetha hallerinde "a" sesi ile telaftuzu, İstifâle ve İsti'lâ sıfatına sahip harflerin farklarını ortadan kaldıran bir okuyuş biçimidir. İsti'lâ harfleri dışında fetha harekeli harflere "e" sesi verilmelidir. Örneğin "إنا، يا، ما" harflerine "a" sesi verilerek med yapılması hata kabilindendir.¹⁶ Benzer biçimde beş vakit tilâvet edilen "نُسْتَعِينُ" lafzındaki ت harfinin "ta" şeklinde seslendirilmesi, yaygın uygulamalardan biridir.¹⁷

b. Zıt sıfatlı harflerin aynı kelimedede bulunmaları halinde fonetik aktarımda problemler yaşanmaktadır. "يَخْتَصُّ"¹⁸ ve "تَطْعُو"¹⁹ kelimelerinde "ص - ت" ve "ط - ت" harflerinin yan yana gelmesi durumunda kimi öğrenciler kalın sesli harfleri, ince ses ile okuma hatasına düşebilmektedirler.²⁰

¹³ Osman Egin, "Kur'an Öğretiminde Problemler ve Çözüm Önerileri", *Etkili Din Öğretimi (Editörlü Kitap)*, (2010), 601.

¹⁴ Fetullah Bakırcı, "Okutucu Yönüyle Fem-i Muhsin", *Türkiye'de Kur'an ve Kıraat Eğitimi*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyat yayınları, 2021), 228.

¹⁵ Mustafa Atilla Akdemir, "Kur'an Ezberinde Kalite İhtiyacı ve Donanımlı Hafızlık", *Usul İslam Araştırmaları* 13/13 (Haziran 2010), 35-36.

¹⁶ Mehmet Akif Koç, "Harf Eğitiminde Arap-Türk Ağzı İkilemi Üzerine", *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi: Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, (2015), 587.

¹⁷ Emrullah Tuncel, "Kur'an Tedrisatında Harf Taliminin Önemi ve Usûlü", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Ocak 2021), 382-383.

¹⁸ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023), Âl-i İmrân 3/74.

¹⁹ Râhman 55/8.

²⁰ Emrullah Tuncel, *Kur'an Öğretiminde Metodoloji (Strateji-Yöntem ve Teknikler)* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 235.

c. Sâd harfini itbâk ve isti'lâ sıfatlarından sıyrarak sesi sîn harfine tahvil etmek, kıraate lahn karışmasına sebebiyet verecektir. Enbiyâ sûresi kırk üçüncü âyet-i kerîme'de geçen "destek görürler" anlamına gelen "يُصْحَبُونَ" kelimesindeki sâd harfinin, sîn ile seslendirilmesi, kelimenin "sürüklenirler" manasına dönüşerek anlam tahrifatına yol açacaktır.²¹

d. ض ve ر harflerinde sıkça karşılaşılan telaffuz hatalarından biri de esre harekeli "râ" harfinin, "rı" sesi yerine "ri" şeklinde seslendirilmesidir. "ض" harfindeki seslendirme hatası ise aralarında ortak sıfat özellikleri bulunması ve dile kolay gelmesi sebebiyle "ط" harfiyle okunuşunun karıştırılmasıdır. Bu tür tilâvet, anlamda değişiklik meydana getireceğinden câiz değildir.²²

Harflerin mahreçlerinin kavratılmasında ilk olarak cüz'i mahreçler, harflerin en uzak çıkış yeri olan boğazdan dudaklara kadar şemalarla desteklenerek, adım adım gösterilerek tanıtılmalıdır. Müteakiben beş mahreç bölgesi (cevf, lisân, halk, hayşûm, şefeteyn) çerçevesinde külli mahreçlerin anlatılmasıyla beraber öğrencilerden harflerin ait oldukları mahreçlerle eşleştirilmesi istenmelidir. Bu sayede bilişsel düzeyde kavrama aşamasında yer alan bilginin yapılandırılmasına fırsat verilecektir.²³

Sıfatların teori kısmı anlatılırken İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) "Mukaddime" eserinden sıfât-ı hurûf babının derste şerhlerinin yapılarak ezberletilmesi,²⁴ uygulamada ise zıt sıfatları haiz harflerin, doğru telaffuzunun sağlanabilmesinde "renklendirme" metodunun kullanılması, sıfatların kavranmasını kolaylaştıracak ve öğrenmede kalıcılığı arttıracaktır.²⁵

1.1.2. Tecvid Kaidelerini Pratiğe Aktaramama

Tecvid, Kur'an lafızlarını mehâricu'l-hurûf ve sıfât-ı hurûf'un hakkını vermek suretiyle tilâvet kaidelerini kapsayan uygulamaların tümüne uyarak, lahne düşmeden telaffuz etmektir.²⁶ Tecvid ilminde otorite isimlerden olan İbnü'l-Cezerî, tecvidi "kıraatin zîneti" ve "tilâvetin süsü" şeklinde nitelendirmiştir.²⁷

Nazari bilgiyle birlikte tatbikî ihtiva eden tecvid öğretimi, Kur'an ders müfredatının yoğun olması ve öğretim elemanlarının uygulama boyutuna yeterince zaman ayıramaması sebebiyle öğrencilerde düşük performansla kendini göstermektedir. Bu durum tecvidin yalnızca teorik yönünü beslerken, öğrenmenin bilişsel düzeyde sınırlı kalmasına yol açmaktadır. Anamlı öğrenmelerin gerçekleştirilebilmesi için teorik bilgiyle senkron biçimde

²¹ Remzi Ateşyürek, "Kur'an Tilâvetinde Yaygın Hatalar: (Sad, Dad, Ta ve Za Örneği)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (Mayıs 2011), 163-164.

²² Ahmet Turan Arslan, "Dâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/396-397.

²³ Tuncel, "Kur'an Tedrisatında Harf Taliminin Önemi ve Usûlü", 379.

²⁴ Abdulhekim Ağırbaş, "İlahiyat/İslami İlimler Fakültelerinde Kur'an Okuma ve Tecvid Dersleri Eğitim Öğretimiyle İlgili Tespitler, Teklifler (Çakü İslami İlimler Fakültesi Örneği)", *Diyanet İlmi Dergi* 59/1 (Mart 2023), 113.

²⁵ Detaylar için bkz. Mustafa Kılıç, "Kur'an Eğitiminde Harflerin Sıfatlarından Renklendirme Yoluyla Yararlanma: Zıt Sıfatlar Örneğinde Bir Yöntem Önerisi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 233-280.

²⁶ Abdurrahman Çetin, "Tecvid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/253; Mustafa Şen, "Keyfiyet, Ölçü ve Problem Açısından Tecvid İlminde Medde Yeni Bir Bakış Denemesi", *EKEV Akademi Dergisi* 63 (Ağustos 2015), 214.

²⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, thk. 'Alî Hüseyn el-Bevvâb (Riyad: y.y., 1405/1985), 47.

tecvide ilişkin örnekleri fazlaca temrin etmek, uygulamaların öğrencide meleke haline dönüşmesine ve psiko-motor hedefleri gerçekleştirmeye imkân tanıyacaktır.²⁸

Tecvid bilgisinin meleke haline gelebilmesini kolaylaştırmak için her hafta derste öğrenilen tecvid kuralının sıkça geçtiği Kur'an sayfaları tespit edilmelidir. Gözün öğrenmede en etkili duyu organı olmasından hareketle,²⁹ dikkati celbetmek gayesiyle kuralı ihtiva eden kelime renklendirilerek sayfalar fotokopi olarak çoğaltılmalı ve üzerinde çalışılmalıdır.³⁰ Çalışmalar esnasında yapılan hatalar alışkanlık haline gelmeden anında geri bildirimle düzeltilmelidir. Bunların yanında öğrencilere kaide uygulamalarının hangi durumlarda, niçin yapıldığını tarif edebilme istidadı da kazandırılmalıdır. Belli aralıklarla, ulaşılması istenen hedefler, kısa yoklama sınavları yapılarak ölçülmelidir.

Kaideler anlatılırken tedricilik yöntemi esas alınarak bilgiler topyekûn öğrencilere aktarılmalı, idraki zorlaştırmamak muradıyla kolaydan zora doğru bir sıralama takip edilmelidir. Nitekim Hz. Peygamber de sahabilere Kur'an öğretirken âyetleri onar onar ayırarak peyderpey öğretmiş, öğrendikleri amel boyutuna geçmedikçe sair on ayete geçmemiştir.³¹

Pratiğe aktaramama sonucuna yol açan faktörlerden biri de öğrencilerin daha önceki hatalı öğrenmelerinden doğan, ileriye ket vurma prensibinin yeni öğrenmelere kapı aralayamamasıdır. Zikredilen hususlara ilişkin yaygın olarak; hükmü râ'nın şeddeli hâlde iken aykırı olarak dil ucunun titremesi,³² kelime ortalarında yer alan kalkale harfinde nefes almaksızın duraklama, med harflerinin uzatılmasında ve gunnelerde itidalsizlik, kelimenin başında bulunan hemze-i vasl'ın uzatılması ve sekte kaidesinde nefesi akıtarak kıraate ara verme gibi zafiyetler tezahür etmektedir.

1.1.3. Ezber ve Yüzünden Okuma Öğretiminde Dengesizlik

İlahiyat fakültelerindeki birçok öğretim elemanı, müfredatta bulunan ezberleri tamamlamayı dersten geçmede belirleyici unsur olarak öğrencilere şart koşturmaktadır. Eğitim-öğretim döneminin sonunda gerçekleştirilen sınavlarda, öğrenci istenilen düzeyde yüzünden okuma becerisine sahip olsa dahi ezberlenecek sûre ve âyetlerin herhangi birinde eksiklik olması hâlinde dersten geçememektedir. Veyahut yüzünden okuması noksanlık barındırdığı hâlde ezberleri tam olan bir öğrenci, geçer not almaktadır. Bu durum diğer öğrencilerde ezberin dersten geçmek için yeterli olduğu algısını oluşturarak ezber müfredatını öncelemelerine ve yüzünden okumadaki zayıf yönlerini güçlendirmek için herhangi bir çaba sarf etmemelerine neden olabilmektedir.³³

Kur'an dersinin müfredatını ezber ve yüzünden okuma oluşturmaktadır. Ancak yüzünden okuma, sahih tilâvetin öğrenilmesi noktasında temel konumundadır. Ezberin niteliği, yüzünden okumanın yeterli düzeye ulaşabilmesinden geçmektedir. Bu nedenle talebenin yüzünden okuma düzeyini dersten geçme kriteri olarak belirleyerek ezberlere uzunluklarına göre puan tanımlamak, her bir öğrenci için puan cetveli oluşmasına ve ölçme-değerlendirmenin doğru bir şekilde yapılmasına olanak sağlayacaktır. Böylece

²⁸ Tuncel, *Kur'an Öğretiminde Metodoloji (Strateji-Yöntem ve Teknikler)*, 144-146.

²⁹ Burhan Akpınar - Zehra Nur Ersözlü, "Görme ve Koklama Duyularının Bilişsel Öğrenme Sürecindeki Rollerinin Karşılaştırılması", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Haziran 2008), 44.

³⁰ Sevda Yartaşı Pehlivan, *Yetişkinlere Yönelik Kur'an Kurslarında Kur'an-ı Kerim Öğretim Yöntemleri ve Okuma Problemleri (İstanbul/Kartal Örneği)* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 74.

³¹ Mehmet Adıgüzel, "Kur'an Öğretim Metotları ve Öğreticilik Vasıfları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2003), 195.

³² Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstılahları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 162.

³³ Fatih Cankurt, "İlâhiyat/İslâmi İlimler Fakültelerinde Kur'an-ı Kerim Dersleri: Ezber Mi, Yüzünden Okuma Mı?", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (Aralık 2022), 472-473.

Kur'an eğitiminde temel beceri sayılan yüzünden okuma barajını karşılayamayan öğrenciler, derste başarılı kabul edilmeyeceklerdir.³⁴

1.1.4. Ezberde Telaffuz Hataları

Yukarıda değindiğimiz mevzularla ilişkili olarak öğreticinin yüzünden okuma öğretimine ağırlık vermemesi nedeniyle yeterince vakit ayırmaması, sahih tilâvet kriterlerine uygun bir ezberin meydana gelmesine engel teşkil edecektir. Öğrencinin hem işitsel hem de görsel unsurlara maruz kalarak âyetleri hıfz etmesi ezberde kalıcılığı arttıran etkenlerdir. Hocanın şifahen dudak tâlimi eşliğinde ezberlenecek sayfayı birden fazla kez okuması, okunuş hatalarını en aza indirmeye ve metne aşinalık kazanmaya imkân sağlayacak yöntemlerden biridir. Bu yöntem uygulanmadan doğrudan bireysel ezber çalışması yapan öğrenci, hatalı ve yüzeysel bir ezber elde edecek, zamanla muhafaza edilen yerler kalıcılığını yitirecektir.³⁵

Öğrenci ezber yapmaya başlamadan önce ilk olarak ezberlenecek sayfalar hoca tarafından örnek olması açısından tilâvet edilmelidir.³⁶ Daha sonra hoca eşliğinde meşk usulü ile birkaç defa yüzünden okunmalıdır. Bu aşamaların akabinde öğrenci tek başına ezber faaliyetini gerçekleştirmelidir. Öğrenciye ezberleyeceği sayfayı öğretimde parçadan bütüne ilkesi doğrultusunda baştan sona doğru pasajlara ayırması, ardından ezberlediği her parçanın üstüne sıradaki parçayı ekleyerek âyetin evvelinden ezberlenen kısma değin, örüntü halinde ezbere seslendirmesi tavsiye edilmelidir.³⁷ Bu işleme ezber sağlamlaştırılana dek devam etmelidir. Aynı zamanda telaffuzun zihinde kalıcı olarak yerleşebilmesi ve kulak dolgunluğunun oluşması maksadıyla muteber kârihlerin dinlenmesi veyahut "Tarteel" adı verilen mobil uygulamanın kullanılması önerisinde bulunulabilir. Yapay zekâ desteği bulunan bu uygulama yanlış telaffuzların, geri bildirimle düzeltilmesine imkân tanıyarak öğrencilerin gelişimine katkıda bulunacaktır.

1.1.5. Öğretim Yöntem ve Tekniklerinde Tekdüzelik

Öğretim elemanları büyük çoğunlukla Kur'an eğitimini semâ' ve müşafehe (ahzedilen kıraatin hocaya sunulması) yöntemleriyle vermektedirler. Ancak bu iki geleneksel yöntem, eğitimde verimin azami derecede alınabilmesi bakımından kifayetli değildir. Mezûr yöntemin sınırlılıklar barındırması, modern model ve yöntemlerin uygulamaya dâhil edilmesini elzem hale getirmiştir.

Geleneksel metot ve teknikler, sınıfın ayrışık bir yapıya sahip olduğunu göz ardı etmesi itibarıyla bazı eksiklikleri tazammun etmektedir. İlahiyat fakültelerine muhtelif liselerden mezun öğrenciler yerleşmektedir. Yerleşenlerin büyük bir kısmı imam hatip lisesinde öğrenim görmüş olsa da Anadolu Lisesi çıkışlı öğrencilerin sayısı azımsanmayacak düzeydedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak tahsil farklılıkları, iki kitle arasında anlama düzeyinde de farklılıklar doğuracağından öğrencilerin hazır bulunuşluk düzeylerini dikkate almadan hepsinden eşdeğer performans göstermelerini beklemek, başta gelen hatalardan biridir.³⁸ Zira bu tutum, Hz. Peygamber'in "İnsanlara

³⁴ Cankurt, "İlahiyat/İslâmi İlimler Fakültelerinde Kur'an-ı Kerîm Dersleri", 474.

³⁵ Muammer Erbaş, "Kur'an-ı Kerîm Eğitim Öğretiminde Kalite ve Verim Sorunu", *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*, (2017), 16.

³⁶ Mehmet Maşuk Acar - Muhammet Fatih Genç, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Kur'an Okuma ve Tecvid Dersine Karşı Tutumları (Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2022), 626.

³⁷ Yavuz Fırat, "Kur'an Öğretimi ve Hafızlık Eğitimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (Şubat 2007), 562.

³⁸ İbrahim Aşlamacı, "Günümüz Türkiye'sinde Sayılarla Yüksek Din Öğretimi", *Uluslararası Yüksek Din Öğretimi Sempozyumu (Akademik ve Sosyal Yönleriyle)* II (2019), 28; Recep Koyuncu, "İdeal Kur'an

akıl seviyelerine göre davranın"³⁹ buyruğuna aykırı olmasının yanı sıra öğrencide motivasyon düşüklüğüne neden olacaktır. Oysa motivasyon seviyesi yüksek bir talebenin muvaffakiyet göstereceği şüphesizdir. Nitekim içsel güdülenme ile algılama düzeyi arasında pozitif korelasyon olduğu bilinmektedir. Bu meyanda uygulanacak eğitim yönteminin öğrencilerin kapasiteleriyle uyumlu olması, öğretim hedeflerinin tatbik edilebilmesi açısından önemli bir husustur.⁴⁰

İfade ettiğimiz problemlerin önüne geçmek adına şu önerilere yer verilebilir:

✓ Farklı algılayış ve hazır bulunuşluk seviyelerine sahip öğrenciler, İlahiyat fakültelerine YKS puanı ile yerleşmektedirler. Ancak aldıkları puanlar, Kur'an dersinde yetkin olduklarını göstermemektedir. Bu durum giriş davranışlarını ölçen, alana dair bir seviye tespit sınavı yapmayı gerekli kılmaktadır. Böylece sonuçlara göre öğretici, öğretim metodolojisini düzenlemeye imkân bulacak, bireysel farklılıklar en aza indirgenerek öğrenci niteliklerini temel alan tam öğrenme stratejisi⁴¹ uygulanacaktır.⁴²

✓ Öğrenme zorluğu yaşayan öğrencilerin motivasyon düşüklüğüne mâni olma ve derse olan ilgilerinin diri tutulması, gerçekleştirilen eğitimin tesirli olmasını sağlayan etkenlerdendir. Desteğe ihtiyaç duyan öğrencinin, doğru ve hatasız Kur'an okuma yetisi kazanmış üst sınıf öğrencilerinden biriyle eşleştirilmesi, bu minvalde katkı sağlayacaktır. Bu uygulama, modern öğretim yöntemlerinden biri olan "tutor" adı verilen bireysel destek modeline tekabül etmektedir.⁴³ Sınıfların kalabalık olması birebir ilgilenmeyi güçleştirdiğinden bu yöntem, öğrencinin öğrenme sürecinin aksamamasına ve çekingen öğrencilerin anlamadığı konuları akranlarına rahat bir şekilde ifade edebilmelerine olanak sağlayacaktır.

1.1.6. Uygun Öğrenme Ortamının Sağlanamaması

İlahiyat fakülteleri, üniversite tercihlerinde istihdam alanlarının çeşitliliği sebebiyle öğrencilerin eğilim gösterdikleri yükseköğretim kurumları arasında yer almaktadır. Tercihlerin mezkûr birimde yoğunlaşması, sınıf mevcutlarının artmasında doğrudan etkilidir. Ders işlemeyi ve öğrencilerle birebir ilgilenmeyi güçleştiren bu durum, eğitimin sağlıklı biçimde yürütülmesinde birtakım sorunları da beraberinde getirmektedir.⁴⁴ Sınıf

Öğretimi: Sorunlar ve Çözüm Önerilerine İlişkin Bir İnceleme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2020), 304.

³⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.), "Edeb", 22.

⁴⁰ Hayati Tetik, "Kalite Odaklı Kur'an Öğretimi: Bazı Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 9/14 (Haziran 2024), 4-20; Şeref Tan, "Öğretmen Nitelikleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Şeref Tan (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007), 353.

⁴¹ İdeal öğrenme koşullarının öğrenme gücü, hızı ve öğrenmeye istekli olma durumlarına göre düzenlenmesidir. Bloom tarafından geliştirilen bu yaklaşım, hedeflenen davranışın bu şekilde gerçekleştirilebileceğini ifade etmektedir. Detaylar için bkz. Etem Yeşilyurt, "Tam Öğrenme Yaklaşımı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 1554.

⁴² Hasan Hüseyin Havuz, "İlahiyat Düzeyi Kur'an Okuma Dersleri Sorunu: Yapısal Problemlerin Çözümü ve Çerçeve Öğretim Programı/Müfredat Önerisi", *Burdur İlahiyat Dergisi* 9 (Aralık 2024), 162; Yunus Bicegez, *Kur'an Öğretiminde Temel İlkeler, Yöntem ve Teknikler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017), 101.

⁴³ Tutor, öğrenmede zorluk yaşayan öğrencilerin hoca dışında o alanda yeterli bilgiye sahip ve öğrenciye öz değerlendirme konusunda farkındalık kazandırmaya çalışan rehberdir. Bkz. Şeref Tan, *Öğretimi Planlama ve Değerlendirme* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2005), 134; Bahadır Gücüyeter vd., "Tutor Destekli Öğretim Modeli'nin Yabancı Öğrencilerin Türkçe Konuşma Becerilerine ve Kaygı Düzeylerine Etkisi", *Journal of Turkish Research Institute* 64 (Ocak 2019), 536.

⁴⁴ Ahmet Gökdemir, *Kur'an Okuma ve Tecvid Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)*, ed. Ahmet Gökdemir (İstanbul: Ravza yayınları, 2019), 19-20.

başına düşen  ğrenci sayısında azaltılmaya gidilmesi adına çeşitli alternatifler üzerinde mülahaza edilmelidir. Zira her bir öğrenciye ayrılan vaktin arttırılması, ders saatlerindeki yetersizliğı de ortadan kaldıracaktır.⁴⁵

1.1.7.  l me-Değerlendirme Parametrelerinin Değışiklik Göstermesi

 l me ve değerlendirme, eğitimde vazgeçilmez unsurlardan biridir. Öğrenciye kazandırılması istenen niteliklerin test edilmesi yoluyla gerçekleştirilen bu faaliyet, Kur'an dersinin uygulamaya dayalı ve öğrenciyi aktif kılan işleyişi hasebiyle diğer derslerin  l me yöntemlerinden farklı olarak mülakat şeklinde uygulanmaktadır. Puanlama sistemi her bir  ğretim elemanı için farklılık göstermekte ve başarı kriterleri subjektif olarak takdir edilmektedir. Bu durum ölçmeye hata karışmasına ve notlandırmanın adil biçimde dağılmamasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda öğrencilerde hocalara karşı olumsuz bir kanaat oluşmakta ve bu durum hoca- ğrenci ilişkisini zedeleyerek derse olan ilgiyi olumsuz yönde etkilemektedir.⁴⁶

 l me aracının güvenirlik, kullanışlılık, objektiflik ve geçerlik ölçütlerini taşıması gerekmektedir. Aksi takdirde doğru bir değerlendirmeden söz etmek mümkün olmamaktadır. Her  l me yönteminin avantaj ve dezavantaj barındırdığı muhakkaktır. Bu nedenle ölçütlerin, bütün öğreticiler için standart hale getirilerek gayeler doğrultusunda tatbik edilmesi, sözlü sınavların objektiflikten uzak oluşu göz önüne alındığında notlandırmanın, doğru bir şekilde yapılmasına imk n tanıyacaktır. Bu sayede öğrencilerin sınavdan aldıkları puanlar arasındaki denge muhafaza edilecektir.⁴⁷

 l me-değerlendirme kriterleri konusunda dönem başında öğrencilerin bilgilendirilmemesi, öğreticinin öğrenciyle kurduğu duygusal bağın  l me sonucunu menfi cihette etkilemesi, ölçmeye halel getirecek problemlerdendir. Söz konusu vaziyet, öğrencilerin değerlendirme sonuçlarına şüpheli yaklaşmalarına neden olmaktadır. Kara'nın 2019 yılında yaptığı bir çalışmada katılımcılardan biri, hocaların yanlı tutumu konusunda düşüncelerini ř  şekilde ifade etmiştir: *"Bazı hocalarımızın özellikle sınavlarda duygusal hareket ettiğini düşünüyorum. Sevdiği  ğrencilere karşı daha fazla tolerans gösterebiliyor"*.⁴⁸

Öğreticinin sevdiği öğrenciye hakkı olmadığı halde fazla puan vermesi veya dersten bağımsız olarak aralarındaki bir sorundan dolayı puan kırması, "sistemik hata" adı verilen hata türüne yol açacaktır.⁴⁹ ölçmeyi gerçekleştiren kişiden kaynaklı olarak meydana gelen, öğrenciye sirayet eden hatalardan biri de öğreticinin sınav anındaki üslubudur. Öğrenciler vize ve final haftalarında birden çok dersin sınavına hazırlanmaya ve bununla birlikte streslerini yönetmeye çalışmaktadırlar.  l me sırasında bu psikolojik h letin minimuma indirgenmesi için  ğretim elemanının, güven verme maksadıyla sınav esnasında ara ara göz teması kurma, gösterilen performansın mutlak başarıyı temsil etmediğini ifade etme ve güler yüzle talebeye yaklaşma gibi talebenin güdülenmesini arttıracak davranışlar sergilemesi, ölçmenin amacına mutabık biçimde yapılmasına katkı sağlayacaktır.

Sadece sözlü sınav sırasında gösterilen performansı dikkate alarak öğrenciyi başarılı ya da başarısız saymak ve salt sınav sonucuna göre  ğrenci başarısını değerlendirmek,  l me işleminde karşılaşılan bir diğer sorundur. Öğrencinin süreç

⁴⁵ Rifat Ablay, "İlahiyat Fakültelerinde Eğitim Açısından Kur'an'ı Ker m Dersi: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi  rneği", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32 (Mart 2023), 120.

⁴⁶ Hasan Hüseyin Havuz, "Kur'an Okuma Dersi  l me ve Değerlendirme İlkeleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 216-218.

⁴⁷ Havuz, "Kur'an Okuma Dersi  l me ve Değerlendirme İlkeleri", 226.

⁴⁸ Kara, *İlahiyat Fakültesi  ğrencilerinin Kur'an öğretimiyle İlgili Görüşleri*, 42-44.

⁴⁹ Mehmet Fuat Turgut - Yaşar Baykul, *Eğitimde  l me ve Değerlendirme* (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 121.

içerisindeki gelişimi geri plana atılmadan ölçme ve değerlendirme, gelişimin bir evresi olarak kabul edilmelidir. Zaman zaman öğrenci becerilerini yoklamak amacıyla vize ve final sınavlarından önce ölçmenin yapıldığı kitleye ön testlerin uygulanması, sağlıklı bir notlandırmaya fırsat verecektir. Bunun yanı sıra puanlama oranlarının “ezber ve yüzünden okuma öğretiminde dengesizlik” başlığı altında belirttiğimiz üzere yüzünden okumanın esas yeterlilik olmasından hareketle, yüzünden okuma %50, ezber %30, tecvid bilgisi %20 olarak belirlenmeli ve bu yüzdelere ölçmeye yansıtılmalıdır. Ayrıca yalnızca sözlü sınavla, psiko-motor alan basamaklarından entelektüel beceriler test edilmemeli bunun yanı sıra bilişsel öğrenim kazanımları da yazılı sınavlar veyahut çoktan seçmeli sınavlarla test edilmelidir.

Sonuç

İlahiyat fakültelerinde Kur'an eğitimi almış olan öğrencilerin nitelikli Kur'an öğreticisi sıfatını barındırmadığı gözlemlenmektedir. Mesleki sahada istenilen performansın gösterilmesi, öncelikli olarak alana vukûfiyetin ve pedagojik birikimin uygulama basamağına taşınabilmesini gerektirmektedir. Ancak bu konuda İlahiyat fakültelerinin yetersiz olduğu ve derste öğrencilerin birtakım sorunlar yaşadığı tespit edilmektedir.

Öğretim elemanı yetersizliği, bireysel farklılıklar, müfredat yoğunluğu, sınıf mevcutlarının maksimum seviyeye ulaşması vb. durumlar eğitimi olumsuz etkilemekte, hedef davranışları kazandırmada yetersiz kalmaktadır. Çalışmamızda tecvidin uygulanabilirliği, mesleki yetkinlik, telaffuz hataları, yüzünden ve ezbere okuma, klasik tekniklerin yetersizliği, ölçme ve değerlendirme gibi Kur'an eğitiminde müşahade edilen sorunlara dair çözüm önerileri sunulmuştur.

Problem barındıran mühim mevzulardan biri de yanlış telaffuzlardır. Tecvid kaideleri ve harflerin sıfat ve mahreçlerine uygun okuyuş, sahih kıraatin zeminini teşkil etmektedir. Hatalı öğrenmeleri önlemek için eğitimin, fem-i muhsin bir hocanın öğreticiliğinde icra edilmesi çok önemli bir husustur. Nitekim bilginin öğrenciye aktarımının ardından meleke haline gelebilmesi, alanda yetkinlik vasfını haiz öğreticiyle beraber birden fazla kez alıştırma yapmakla gerçekleştirilebilir. Yüzünden okuma becerisinin kalitesi, tecvid kurallarının icrasında ortaya çıkmaktadır. Tecvid kurallarının uygulanamaması, yüzünden okuma ve ezberde hatalı telaffuzlara sebep olacaktır.

Zikredilen problemlerin diğer bir kısmı da uygulanan metot, öğrencilerin hazır bulunuşluk ve kavrama düzeylerinden kaynaklanmaktadır. Bu meyanda Kur'an öğretiminde kolaydan zora ve parçadan bütüne doğru bir aşama izlenmeli, bireysel farklılıkları değerli kılan tam öğrenme ve tutor destekli öğretim modeli esas alınmalıdır. Fakülteye yerleşen öğrencilerin Kur'an bilgileri, giriş sınavıyla ölçülmeli ve düzeyleri dikkate alınarak eğitim-öğretim faaliyetlerinde yöntem ve teknikler çeşitlendirilmelidir. Aksi hâlde tüm öğrencileri aynı seviyede kabul ederek öğretim faaliyetini yürütmek, eğitimin iptidai seviyede kalmasına ve beklenen verimin alınamamasına neden olacaktır.

Ezber ve yüzünden okumada itidali sağlayamama da ifade edilen problemler arasındadır. Bu konuda ezberin, yüzünden okumanın önüne geçmesi öğrencilerin ezber becerisiyle iktifa etmelerine sebep olmaktadır. Bahsedilen durumun önüne geçmek amacıyla yüzünden okuma becerisi baraj olarak belirlenmeli ve her bir ezber suresi özelinde puanlar tayin edilmelidir. Böylelikle ölçütleri net olmayan ölçme sisteminin, tatbikatta birlik ve netlik kazanması sağlanarak göreceli olarak belirlenen değerlendirme sonuçlarının, adalet prensibi doğrultusunda taksim edilmesi mümkün hâle gelecektir.

Kaynakça

- Ablay, Rifat. "İlahiyat Fakültelerinde Eğitim Açısından Kur' n'ı Ker m Dersi: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi  rneği". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32 (Mart 2023), 112-133.
- Acar, Mehmet Maşuk - Genç, Muhammet Fatih. "İlahiyat Fakültesi  ğrencilerinin Kur'an Okuma ve Tecvid Dersine Karşı Tutumları (Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi  rneği)". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2022), 605-630. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7444186>
- Adıgüzel, Mehmet. "Kur' n  ğretim Metotları ve  ğreticilik Vasıfları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2003).
- Ağırbaş, Abdulhekim. "İlahiyat/İslami İlimler Fakültelerinde Kur' n Okuma ve Tecvid Dersleri Eğitim  ğretimiyle İlgili Tespitler, Teklifler (ak  İslami İlimler Fakültesi  rneği)". *Diyanet İlmî Dergi* 59/1 (Mart 2023), 89-120.
- Akdemir, Mustafa Atilla. "Kur'an Ezberinde Kalite İhtiyacı ve Donanımlı Hafızlık". *Usul İslam Araştırmaları* 13/13 (Haziran 2010), 21-40.
- Akpınar, Burhan - Ersözlü, Zehra Nur. "Görme ve Koklama Duyularının Bilişsel  ğrenme Sürecindeki Rollerinin Karşılaştırılması". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Haziran 2008), 42-53.
- Altıntaş, Muhammed Esat - Kirenci, Hatice Kübra. "İlahiyat Fakültelerinde Kur'an  ğretimi ile İlgili Problemler ve çözüm  nerileri (Nitel Bir Araştırma)". *Uluslararası Yüksek Din  ğretimi Sempozyumu (Akademik ve Sosyal Yönleriyle) I* (2019), 97-127.
- Arslan, Ahmet Turan. "D d". *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. 8/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aşlamacı, İbrahim. "Günümüz Türkiye'sinde Sayılarla Yüksek Din  ğretimi". *Uluslararası Yüksek Din  ğretimi Sempozyumu (Akademik ve Sosyal Yönleriyle) II* (2019), 21-37.
- Aşlamacı, İbrahim. "İmam Hatip Liselerindeki Din Eğitiminin Niteliği ile İlgili Sorunlar: Okul Yöneticilerinin Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma". *Journal of Turkish Studies* 12/10 (2017), 49-80.
- Ateşyürek, Remzi. "Kur'an Tilavetinde Yaygın Hatalar: (Sad, Dad, Ta ve Za  rneği)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (Mayıs 2011), 157-175.
- Atıcı, Can - Bulut, Ali. "Kur' n Kır atında Mukr  ve K r nin Temel Vasıfları -İbnü'l-Cezer 'nin Muncidu'l-Mukri n ve Muşıdu't-T lib n Adlı Eseri Bağlamında-". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2024), 151-174.
- Aydınlı, Abdullah. "Sem ". *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. 36/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bakırcı, Fetullah. "Okutucu Yönüyle Fem-i Muhsin". *Türkiye'de Kur' n ve Kıraat Eğitimi*. ed. Ahmet Gökdemir. 223-251. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Biceğez, Yunus. *Kur'an  ğretiminde Temel İlkeler, Yöntem ve Teknikler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017.
- Cankurt, Fatih. "İlahiyat/İslami İlimler Fakültelerinde Kur' n-ı Ker m Dersleri: Ezber Mi, Yüzünden Okuma Mı?" *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (Aralık 2022), 467-490. <https://doi.org/10.47502/mizan.1181683>
- Cezer , İbnü'l. *Muncidu'l-Mukri n ve Muşıdu't-T lib n*. thk. Ali b. Muhammed el-İmr n. Mekke: D ru  limi'l-Fev id, 1998.
- etin, Abdurrahman. "Tecvid". *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. 40/253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Eb  D v d, Suleym n b. el-Eş'ař es-Sicist n . *Sünenü Eb  D v d*. thk. Muşammed Muhyidd n 'Abdulham d. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.

- Egin, Osman. "Kur'an Öğretiminde Problemler ve Çözüm Önerileri". *Etkili Din Öğretimi (Editörlü Kitap)*, 601-605.
- Erbaş, Muammer. "Kur'an-ı Kerîm Eğitim Öğretiminde Kalite ve Verim Sorunu". *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*, 1-25.
- Fırat, Yavuz. "Kur'an Öğretimi ve Hafızlık Eğitimi Üzerine Bazı Düşünceler". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (Şubat 2007), 549-568.
- Genç, Muhammet Fatih. "İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Din Eğitiminde Kalite Sorunu". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 7 (2019), 145-166.
- Gökdemir, Ahmet. "İlahiyat Fakültelerindeki Kur'an Okuma ve Tecvid Dersleri İçin Bazı Teklifler". *Türkiye'de Kur'an ve Kıraat Eğitimi*. ed. Ahmet Gökdemir. 9-24. Ankara: İlahiyat yayınları, 2021.
- Gökdemir, Ahmet. *Kur'an Okuma ve Tecvid Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)*. ed. Ahmet Gökdemir. İstanbul: Ravza yayınları, 1., 2019.
- Güçüyeter, Bahadır vd. "Tutor Destekli Öğretim Modeli'nin Yabancı Öğrencilerin Türkçe Konuşma Becerilerine ve Kaygı Düzeylerine Etkisi". *Journal of Turkish Research Institute* 64 (Ocak 2019), 535-552. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4054>
- Gümüş Sarı, Arife. *İmkân ve Sınırlılıkları Açısından İlahiyat Fakültelerinde Öğretmen Yetiştirme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Gürbüztürk, Oğuz. "Eğitimde Nitelik Sorunu". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 23/2 (Ağustos 2019), 729-744. https://doi.org/10.1501/Egifik_0000000779
- Havuz, Hasan Hüseyin. "İlahiyat Düzeyi Kur'an Okuma Dersleri Sorunu: Yapısal Problemlerin Çözümü ve Çerçeve Öğretim Programı/Müfredat Önerisi". *Burdur İlahiyat Dergisi* 9 (Aralık 2024), 141-172. <https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1540946>
- Havuz, Hasan Hüseyin. "Kur'an Okuma Dersi Ölçme ve Değerlendirme İlkeleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 214-253. <https://doi.org/10.31121/tader.1140469>
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*. thk. 'Alî Hüseyn el-Bevvâb. Riyad: y.y., 1405/1985.
- Kara, Zeliha. *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Kur'an Öğretimiyle İlgili Görüşleri*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 35. Basım, 2023.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Kılıç, Mustafa. "Kur'an Eğitiminde Harflerin Sıfatlarından Renklendirme Yoluyla Yararlanma: Zıt Sıfatlar Örneğinde Bir Yöntem Önerisi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 233-280.
- Kiriş, Hacı Mustafa. *Diyanet İşleri Başkanlığı personel yeterlikleri bağlamında ilahiyat fakültesi lisans programlarının fonksiyonelliği*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Koç, Mehmet Akif. "Harf Eğitiminde Arap-Türk Ağzı İkilemi Üzerine". *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi: Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, 585-596.

- Koyuncu, Recep. "İdeal Kur'an Öğretimi: Sorunlar ve Çözüm  nerilerine İlişkin Bir İnceleme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2020), 291-324. <https://doi.org/10.17120/omuifd.782798>
-  ge, Ali - Pehlivan, Ayşe. "Nitelik Bağlamında Kur'an Tilavetinin Keyfiyeti ve Eğitimi  zerine Bir İnceleme". *Journal of Analytic Divinity* V/2 (2021), 49-73.
- Şen, Mustafa. "Keyfiyet,  l   ve Problem Açısından Tecvid İlminde Medde Yeni Bir Bakış Denemesi". *EKEV Akademi Dergisi* 63 (Ağustos 2015), 213-230.
- Şenat, Fatma Asiye. "İlahiyat Fakültesi  ğrencilerinin Kur'an Okuma ve Tecvid Dersinin İşlenişiyile İlgili Kanaatleri  zerine Bir Araştırma". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/42 (Aralık 2016), 215-237.
- Tan, Şeref. * ğretimi Planlama ve Değerlendirme*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2005.
- Tan, Şeref. " ğretmen Nitelikleri". * ğretim İlke ve Yöntemleri*. ed. Şeref Tan. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007.
- Temel, Nihat. *Kır at ve Tecv d İstılahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Tetik, Hayati. "Kalite Odaklı Kur'an Öğretimi: Bazı Sorunlar ve Çözüm  nerileri". *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 9/14 (Haziran 2024), 1-30.
- Tuncel, Emrullah. *Kur'an  ğretiminde Metodoloji (Strateji-Yöntem ve Teknikler)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Tuncel, Emrullah. "Kur'an Tedrisatında Harf Taliminin  nemi ve Us l ". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Ocak 2021), 372-397.
- Turgut, Mehmet Fuat - Baykul, Yaşar. *Eğitimde  l me ve Değerlendirme*. Ankara: Pegem Akademi, 6. Basım, 2014.
- Yartaşı Pehlivan, Sevd . *Yetişkinlere Yönelik Kur'an Kurslarında Kur'an-ı Ker m  ğretim Yöntemleri ve Okuma Problemleri (İstanbul/Kartal  rneği)*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yeşilyurt, Etem. "Tam  ğrenme Yaklaşımı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 1548-1580. <https://doi.org/10.15869/itobiad.695755>
- Yılmaz, Engin. "Bir Dil Bilgisi Terimi / Kavramı Olan 'Nitelik' ve ' zellik' Eş Anlamlı mıdır?" *Dil Araştırmaları* 3/3 (Aralık 2008), 41-45.

Siyer Öğretiminde Memnuniyeti Belirleyen Faktörler: Şanlıurfa Örneği

Fatma BİLECEN

Yüksek Lisans, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Isparta/Türkiye, fatma_zehra_1984@hotmail.com

Aliye YILMAZ

Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Isparta/Türkiye, aliyeyilmaz@sdu.edu.tr

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 17.06.2025

Kabul Tarihi: 07.07.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Fatma Bilecen- Aliye Yılmaz | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf Bilgisi:

Bilecen, Fatma - Yılmaz, Aliye. "Siyer Öğretiminde Memnuniyeti Belirleyen Faktörler: Şanlıurfa Örneği". *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 95-112.

Öz

Bu çalışma, Siyer dersinin öğrenci memnuniyeti üzerindeki etkilerini ve Siyer öğretiminde memnuniyeti belirleyen faktörleri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın amacı, öğrencilerin Siyer dersinin hangi yönlerini daha anlamlı ve gerekli bulduklarını, demografik faktörlerin Siyer öğretiminin genel öğrenci memnuniyetine etkisini ve katkısını ortaya koymaktır. Önceki çalışmalarda bu konu daha çok ders içerikleri kapsamında teorik olarak incelenmiştir. Az sayıdaki saha çalışmasında sınırlı sayıda örneklem kullanılmış ve öğretmen görüşlerine başvurulmuştur. Öğrenci görüşlerine dayanan çalışmalarda ise yüzdesel analizlerle yetinilmiştir. Bu çalışmada, araştırmanın uygulama alanı olarak Şanlıurfa ili seçilmiş ve en az bir dönem Siyer dersini almış 698 ortaokul ve lise öğrencisine yüz yüze anket uygulanmıştır. Katılımcılar, imam hatip ve normal okul türlerinden; kız ve erkek öğrencilerden oluşmakta, bu çeşitlilik aracılığıyla farklı demografik değişkenlerin memnuniyet düzeylerine etkisi karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Araştırmanın kavramsal çerçevesinde Siyer dersi, altı ana başlık altında kategorize edilmiştir. Bu kategoriler üzerinden öğrencilerin memnuniyetleri ölçülmüştür. Çalışmada kullanılan değişkenler STATA programı aracılığıyla regresyon analizleriyle değerlendirilmiştir. Yapılan analizlere göre erkek öğrencilerin kız öğrencilere, ortaokul öğrencilerinin lise öğrencilerine göre, siyer öğretiminden daha memnun oldukları görülmüştür. Normal okul öğrencilerinin, imam hatip öğrencilerine göre siyer öğretiminden daha memnun oldukları ortaya çıkmıştır. Siyer öğretiminden memnuniyette imam hatip ortaokulu erkek öğrencileri en öndedir. Hz. Peygamber'in aile hayatını kız öğrenciler daha çok önemserken, her iki cinsiyet grubuna göre, Hz. Peygamber'in fiziksel özellikleri daha az ilgi görmektedir. Elde edilen bulgular, Siyer öğretiminin içerik ve yöntem bakımından nasıl geliştirilebileceğine dair önerilere zemin oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Siyer, Siyer Öğretimi, Hz. Peygamber, Öğrenci Memnuniyeti.

Factors Determining Satisfaction in Siyer Teaching: The Case of Şanlıurfa

Fatma BİLECEN

Yüksek Lisans, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Isparta/Türkiye fatma_zehra_1984@hotmail.com

Aliye YILMAZ

Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Isparta/Türkiye aliyeyilmaz@sdu.edu.tr

Research Article

History

Received: 17.06.2025

Accepted: 07.07.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Fatma Bilecen- Aliye Yılmaz | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

This study aims to analyze the effects of Siyer course on student satisfaction and the factors determining satisfaction in Siyer teaching. The aim of the research is to reveal which aspects of the Siyer course students find more meaningful and necessary, and the effect and contribution of demographic factors on overall student satisfaction with Siyar teaching. In previous studies, this issue has mostly been examined theoretically within the scope of course content. In a small number of field studies, a limited number of samples were used and teacher opinions were consulted. In this study, Şanlıurfa province was selected as the application area of the research and a face-to-face questionnaire was applied to 698 middle and high school students who had taken at least one semester of Siyer course. The participants consisted of male and female students from imam hatip and regular school types, and through this diversity, the effects of different demographic variables on satisfaction levels were comparatively analyzed. In the conceptual framework, the Siyer course was categorized under six main headings. Students' satisfaction was measured through these categories. The variables used in the study were evaluated by regression analysis through STATA program. According to the analyses, it was seen that male students were more satisfied with siyer teaching than female students, and middle school students were more satisfied with siyer teaching than high school students. Normal school students were more satisfied with siyer teaching than imam hatip students. In terms of satisfaction with siyer teaching, imam hatip middle school male students are at the forefront. While the Prophet's family life is more important to female students, the Prophet's physical characteristics are of less interest to both gender groups. The findings will form the basis for suggestions on how to improve Siyer teaching in terms of content and methodology.

Keywords: Islamic History, Siyer, Siyer Teaching, Prophet Muhammad, Student Satisfaction.

Cite as:

Bilecen, Fatma - Yılmaz, Aliye. "Factors Determining Satisfaction in Siyer Teaching: The Case of Şanlıurfa". *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 95-112.

Siyer Öğretiminde Memnuniyeti Belirleyen Faktörler: Şanlıurfa Örneği*

Giriş

Hiz. Peygamber'in hayatı, yüz yıllardır sayısız akademik çalışmaya konu olmaktadır. En temel iki kaynağı Kur'an-ı Kerim ve hadisler olan siyerin ele alınışı ve öğretimi oldukça önem arz etmektedir. İnsanlar siyer eğitimi ile esasında İslam dinini öğretmekte ve öğrenmektedirler. Bu yönüyle hem siyer öğretiminde uygulanacak yöntemler hem de siyer için hangi konuların ele alınması gerektiği, üzerinde durulması gereken ve çözüm bekleyen konulardır.

Siyer, bir tanıma göre Hiz. Peygamber'in hayatını, onun tutum ve davranışlarını, şahsiyetini, İslam dinini tebliğ etme yöntem ve sürecini konu alan ve bu konularda incelemeler yapan eser için kullanılan bir kavramdır.¹ Siyer; "davranış, hal, yol, âdet, bir kimsenin ahlâkı, seciyesi ve hayat hikâyesi" gibi anlamlara gelen sîret kelimesinin çoğuludur.² Sîret kelimesi zamanla sadece Peygamber'in değil, diğer bazı isimlerin de hayatlarını anlatmak için kullanılmıştır. Bu sebeple sadece siyer kelimesi Hiz. Peygamber'in hayatını anlatmak için kullanıldığından diğer kelimelerden ayrılmıştır.³

Siyer, Hiz. Muhammed'in hayatını ele alan bir kavram olması itibarıyla bir anlamda biyografi türüne benzerdir. Bir şahsın hayatı nasıl anlatılırsa, o şahıs insanların algılarında öyle yer edinecektir önermesi bağlamında siyer öğretiminde örneğin sadece savaşları ele almak, Hiz. Peygamber'in hayatının sadece savaşlardan ibaret olduğu algısı oluşturabilir. Bu sebeple Hiz. Peygamber'in hayatını çok yönlü ve bütüncül olarak ele almak önemlidir.

Siyer öğretimi ve Hiz. Peygamber'in hayatı, literatürde çok fazla ele alınıp incelenmektedir. Bu çalışmalardaki içerik, çalışmayı gerçekleştiren kişiden kişiye değişebildiği gibi, ülkeden ülkeye de farklılıklar gösterebilmektedir. Siyer öğretiminde uygulanan yöntemler de benzer şekilde geçmişten günümüze değişiklik gösterebilmektedir. Ancak hepsinin ortak amacının Hiz. Peygamber'in hayatının en doğru şekilde öğretilmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

İslam dini, tek bir yaratana inanmanın yanı sıra, O'nun yarattığı son Peygamber olan Hiz. Muhammed'in de Allah'ın kulu ve peygamberi olduğu gerçeğine şehadeti esas alır. Bu sebeple Hiz. Peygamber'in hayatı İslam'ın doğuşundan itibaren, hatta öncesi de dâhil, oldukça merak uyandırmaktadır.

Hiz. Peygamber'in doğup büyüdüğü yerler ve İslam öncesi dönem, çocukluğu, aile hayatı, peygamber oluşu ve ilk vahiy alışı önemli evrelerdir. İslam'ı tebliğ faaliyetleri, ilk Müslümanlar, Habeşistan'a ve Medine'ye hicret, Ensar ve Muhacirler, Bedir, Uhud, Hendek gazveleri, Hudeybiye Antlaşması, Mekke'nin fethi, Huneyn ve Tebük savaşları gibi konular da diğer önemli evreler olarak belirtilebilir. Bunların yanı sıra Hiz. Peygamber'in

* Bu makale, Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 15 Mayıs 2025 tarihinde düzenlediği 1. İlahiyat Araştırmaları Öğrenci Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan " Siyer (Hiz. Muhammed'in Hayatı) Öğretiminde Memnuniyeti Belirleyen Faktörler: Şanlıurfa Örneği" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir./ This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "Factors Determining Satisfaction in Siyer Teaching: The Case of Şanlıurfa", orally delivered at the 1. Theological Studies Student Symposium.

¹ İsmail Parlatır. "Siyer". *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 606.

² Mustafa Fayda "Siyer ve Megâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/319.

³ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/319.

hayat ve şahsiyetinin esaslarını anlatan birçok ayet de bir bakıma siyerin planını çizmiştir denilebilir.⁴

Hız. Peygamber'in İslam dini için bu kadar önemli olduğu gerçeğinin bilincinde olan sahâbîlerin, Hız. Peygamber'in hayatının her anını izlemeleri ve kaydetmeleri, siyer ilminin gelişmesinde sahâbîlerin rolünü göstermektedir. "Hadisler, Kur'an ve tefsir kitaplarından sonra siyer ile ilgili kaynakların ikincisini teşkil eder ve Sahâbe neslinin hadislerin rivayet ve tespitinde çok aktif rol oynadıkları" söylenebilir.⁵

Siyer üzerine yazılmış yukarıda belirtilen bu en temel kaynaklara ek olarak sahâbî devrinden sonra da çok sayıda eser ortaya konulmuştur. "Medineli yedi fakihten biri olarak tanınan Urve, siyer esaslarını tespitte öncülük yapmış, Emevî halifeleri Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik ile Velîd'in yakın adamı İbn Ebû Hüneyde'nin Hız. Peygamber'in gazveleri ve siyerine dair sorularına Medine'den yazılı cevap vermiştir. Urve'nin bu uzun cevapları ilk yazılı siyer metinleri olarak günümüze kadar gelmiştir."⁶

Mûsâ b. Ukbe'nin (ö. 141/758) *Kitâbü'l-Megâzî* adlı eseri, İbn İshak'ın (ö. 151/768) *Sîretü İbn İshâk* adlı eseri, Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Ensâbü'l-eşrâf* ve Hız. Peygamber'in yalnızca Medine dönemini konu alan Vâkıdî'nin (ö. 207/823) eseri *Kitâbü'l-Megâzî* önemli siyer eserleridir.⁷ Siyer alanında müstakil eserler telif eden müellifleri şu şekilde özetlemek mümkündür: Zührî (ö. 124/742), Musa b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshak, Ma'mer b. Raşid (ö. 153/770), Ebû Maşer es-Sindî (ö. 170/787), Vakidî ve İbn Sad (ö. 230/845).⁸

Türkiye'de siyer, özellikle Cumhuriyet öncesi dönemde daha çok edebiyat alanında ele alınmıştır. Peygamber sevgisinin işlendiği eserlerde siyere ait unsurların edebi bir dille anlatıldığı görülmektedir. Önceleri daha çok sohbet odalarında anlatılan rivayetlere dayanan siyer, daha sonraları adım adım kitaplaşma sürecine girmiştir. Böylece "bilinen en eski Türkçe siyer kitabı olan Darîr'in *Sîretü'n-nebî* adlı eseri âmâ olan müellifin Memluk sultanlarının sohbet meclislerinde kendisine okunan Arapça siyer kitaplarını mecliste bulunanlara Türkçe anlatması suretiyle ortaya çıkmıştır."⁹ Osmanlı'da ilk siyer eserlerinin daha çok Arapça ve Farsçadan tercüme edilmesiyle ortaya çıkması, esasen Hız. Peygamber'e ve İslam dinine duyulan hassasiyetten kaynaklanmıştır denilebilir. Zira İslam'ın ilk eserlerine bağlı kalıp orijinale sadık olma fikrinin bu hususta etkili olduğu söylenebilir.¹⁰

Siyer tarihi ve buna yönelik ortaya konulmuş eserlerin sayısı burada belirtilmeyecek kadar çoktur. Burada sadece bir kısmını verdiğimiz siyer tarihi üzerine yazılmış eserler, Hız. Peygamber'in hayatına verilen değerin de yansımasıdır. Ancak Hız. Peygamber'in hayatını bilmek kadar, onu diğer insanlara doğru anlatmak da oldukça önemlidir. Bu bağlamda siyer öğretimi konusunda çok farklı yöntemler denenmiştir denilebilir. Şüphesiz siyer öğretiminde tek bir iyi yöntem belirlemek çok kolay değildir. Ancak her durumda siyer öğretiminde oldukça hassas davranılması gerektiği ortadadır.

İslam dininin en temel unsurlarından biri olan Hız. Peygamber'in hayatının önemi kadar, Hız. Peygamber'in hayatının okullarda nasıl öğretilmesi gerektiği de önemlidir. Öğrenme dinamik bir süreçtir. Günümüzün hızlı hayat akışında insanlara verimli bir

⁴ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/320.

⁵ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/321.

⁶ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/321.

⁷ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/322-324.

⁸ Mehmet Özdemir. "Siyer Yazıcılığı Üzerine". *Milel ve Nihal* 4/3 (Haziran 2007), 130-132.

⁹ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/324.

¹⁰ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/324.

şekilde siyer öğretmenin önemi yadsınamaz. Sadece siyer öğretiminde değil, birçok farklı alanda öğrencileri öğrenmeye motive etmek artık oldukça güçleşmiştir. Öğrencilerin odaklanmalarını engelleyen çok sayıda faktör vardır. Sosyal medya, dijital içerikler, gelişmiş oyunlar gibi çok sayıda faktör, öğrencilerin derslere odaklanıp öğrenmeye istekli ve motive olma düzeylerini azaltmaktadır. Bu sorunu aşmak için dijital oyun odaklı öğrenme de dâhil çok sayıda farklı yöntem tavsiye edilmektedir.¹¹ Bu bağlamda öğrencilerin dikkatini çekmek ve onları siyer öğrenmeye motive etmek için geliştirilen bir dijital oyun uygulaması aracılığıyla öğrencilerin siyer öğrenmeye daha ilgili olduklarını ortaya koyan çalışmaların olduğunu vurgulamak gerekir.¹²

Siyer öğretiminde etkili bir yöntemin belirlenmesi kadar, doğru siyer öğretimi de oldukça önemlidir. Özellikle erken yaşta edinilen bilgi, çocukların ileriki yaşlardaki tutumlarını belirleyecektir. İslam dini ve siyer neredeyse aynı düzlemde ele alınan iki olgu olduğu için, doğru siyer öğretimi, aynı zamanda İslam'ı da doğru öğretmek demektir.

Siyer dersinin ilköğretim ve liselerde müfredata girmesi ile beraber bu dersin amacı, kapsamı, eğitim öğretim süreci ve ölçme değerlendirme yöntemi de ele alınması gereken önemli konular olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³ Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı tüm ilk, orta ve lise kademelerinde okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi içerisinde Hz. Peygamber'in hayatının bazı bölümleri yer almaktadır. Ayrıca imam hatip ortaokullarında ve liselerinde siyer dersi zorunlu olarak okutulmaktadır. Bunun yanında ortaokul ve liselerde seçmeli ders olarak Hz. Peygamber'in hayatı dersi verilmektedir.¹⁴

Öğrenciler 4. sınıftan itibaren 12. sınıfın sonuna kadar Hz. Peygamber'in hayatına dair dersler almaktadırlar. Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen ünitelerde öğrencilerin yaşlarına göre bir sınıflandırmaya gidildiği görülmektedir. Müfredattan da esinlenerek bu çalışmada Hz. Muhammed'in hayatı şu altı genel kategori içinde ele alınmaktadır: Peygamberlik öncesi dönem, Hz. Peygamber ve savaşları, Hz. Peygamber ve aile hayatı, Hz. Peygamber ve insani ilişkileri, Hz. Peygamber ve fiziksel özellikleri ve Hz. Peygamber ve sıfatlarıdır.

Siyer öğretimi üzerine literatürde öğretmen ve öğrenci görüşlerine yönelik az sayıda saha çalışması vardır. Siyer dersi öğretim programını analiz etmek için ortaokul ve liselerde görev yapan 73 öğretmen görüşüne başvuran bir çalışmada öğretmenlerin siyer öğretiminden memnun oldukları bulunmuştur.¹⁵ Diğer bir çalışmada ise bir ilahiyat fakültesinden 160 öğrenci ile anket yapılmış ve öğrencilerin siyer dersine yönelik tutumları ölçülmüştür.¹⁶

¹¹ Yusoff vd., "The Development of 'Sirah Prophet Muhammad (SAW)' Game-Based Learning to Improve Student Motivation", *International Journal of Engineering Trends and Technology (IJETT)*, (2020), 130.

¹² Öğrenme süreçlerine ilişkin farklı uygulamaları ele bazı çalışmalar için bkz. Mustafa, Zaiton ve Hishamuddin Salim. "Factors Affecting Students' Interest in Learning Islamic Education." *Journal of Education & Practice* 3/13 (2012), 81-86; Yeh vd., "Mindful Learning: A Mediator of Mastery Experience during Digital Creativity Game-Based Learning among Elementary School Students." *Computers & Education* 132 (2019), 63-75; Ubale, Adamu Zakiyu ve Abdul Hakim Abdullah. "Impact of Students' Interest on Learning Islamic Education among SMKA Students in Kuala Terengganu, Malaysia." *Mediterranean Journal of Social Sciences* 6/6 S1 (2015), 105; Prensky, Marc. "Digital Game-Based Learning." *Computers in Entertainment* 1/1 (2003), 21.

¹³ Gizem Saygılı - Fatma Songur, "Siyer Dersi Öğretim Programının Değerlendirmesi", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(24), (Nisan 2020), 2618.

¹⁴ Abdullah Ergün, *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Siyer Dersine Karşı Görüşlerinin Değerlendirilmesi: Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10.

¹⁵ Saygılı - Songur, "Siyer Dersi Öğretim Programının Değerlendirmesi", 2631.

¹⁶ Ergün, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin", 4.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki Siyer dersi öğretimi üzerine özellikle saha çalışmasına yönelik literatür henüz oldukça sınırlıdır. Yapılan az sayıdaki çalışmada düşük sayılı örneklem üzerinden istatistiksel analizler yapılmıştır. Bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurma hedefiyle siyer dersinin öğrenci memnuniyeti üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın uygulama alanı olarak Şanlıurfa ili seçilmiş ve en az bir dönem siyer dersini almış 698 ortaokul ve lise öğrencisine yüz yüze anket uygulanmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde kavramsal çerçeveye, çalışmada kullanılan verilerin özellikleri, kodlanması ve istatistiksel analizlerini kapsayan yöntem bölümüne, daha sonra bulgular ve buna bağlı olarak yapılan regresyon test sonuçlarına yer verilecektir. Son olarak çalışmada elde edilen bulgular tartışılacak ve sonraki çalışmalar için öneriler sunulacaktır.

1. Siyer

Siyer kelimesi alan yazında hem Hz. Muhammed'in hayatı hem de onun hayatını anlatan eserler anlamında kullanılmıştır. Kelime özü itibariyle sîret kelimesinin çoğuludur. Sîret ise sözlükte; hal, tavır, tutum, davranış, bir kimsenin hayatı, ahlakı, seciyesi gibi manalara gelmektedir. Aslında bir anlamda siyer bir kişinin biyografisidir denilebilir.¹⁷

Hz. Muhammed'in hayatını konu alan eserlerin zamanla siyer veya siyer-i Nebi kavramıyla özdeşleştirilmesinin nedeni, sîret kelimesinin zaman içerisinde Hz. Muhammed'in hayatının dışında başka bazı şahsiyetlerin de hayatını anlatmak için kullanılmasıdır. Siyer kelimesi ise sadece Hz. Muhammed'in hayatını anlatan eserler için kullanıldığından, bu kavram Hz. Muhammed'in şahsına özel hale gelmiştir.

İslam dininin olduğu gibi siyerin de en temel iki kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in sünnetidir. Siyer bu kapsamda değerlendirilecek olursa, Hz. Muhammed'in soyu, doğumu, gençlik yılları, peygamberlik öncesi hayatı, peygamberlik dönemi hayatı, gazveleri, savaşları, sıfatları, aile hayatı, fiziksel ve karakteristik özellikleri, kısaca Hz. Peygamber'in hayatının tüm detayını konu alır. Bu noktada siyer ile bağlantı önemli bazı kavramları ele almak faydalı olacaktır.

1.1. Megâzî

Siyer kelimesi açısından kavramsal karışıklığa neden olan bir kelime olan megâzî kelimesi, mağzât kelimesinin çoğuludur ve Hz. Muhammed'in gazvelerini anlatmak için kullanılmıştır. Bir dönem siyer ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır ancak daha sonraları sadece Hz. Peygamber'in savaşları için kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda megâzî kelimesi siyerin bir bölümünü anlatan bir kavramdır denilebilir.¹⁸

1.2. Gazve

Arapça gazv kelime kökünden gelen gazve, istemek, niyet etmek, düşmanla savaşmak gibi manalara gelmektedir. İslam geleneğindeki ilk dönem eserlere bakıldığında gazve hem Hz. Muhammed'in bizzat katılmadığı savaşlar için hem de Hz. Muhammed'in tüm seferleri için kullanılmıştır.¹⁹

1.3. Şecere-i Nebî

Kökü itibariyle ağaç anlamında kullanılan şecer²⁰ kelimesi, bir kişinin ilk atalarından itibaren gelen soyunu ifade ettiği için bir ağacın dalları gibi iç içe geçmişliği, aile ve akraba

¹⁷ Ahmet Yaman, "Siyer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Haziran 2019).

¹⁸ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/319.

¹⁹ Ergün, *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin*, 10.

²⁰ Nebi Bozkurt, "Şecere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Haziran 2019).

bağlarını betimlemektedir. Hz. Muhammed'in de soy ağacını aktarmak için çok sayıda eser kaleme alınmıştır ve bunlar bir yönüyle de siyere kaynaklık etmişlerdir.

1.4. Şemâil-i Şerîf

Şemâil²¹ kelimesi huy, ahlak gibi manalarda kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in ahlakını, huy ve mizacını, dış görünüşünü ve fiziksel özelliklerini anlatan çok sayıda eser yazılmıştır. Örneğin Tirmizî'nin *Kitabü's-Şemâil* adlı eseri bu alandaki ilk ve en temel eserlerden biridir.²²

Belirtilen kavramların dışında, hilye-i şerîf, gazavâtnâme, mi'râciye, mevlid türü çok sayıda eser kaleme alınmıştır ve bunların hepsi siyerin kaynakları arasında yer almaktadır. Hz. Peygamber'in hayatının bu derece önemli olması, siyer eserlerin de önemini ortaya koymaktadır. Hz. Muhammed'in İslam dini için önemi, ayetlerle de sabittir. Bu sebeple Hz. Muhammed'in hayatını sahâbîler ve daha sonra gelen İslam âlimleri titizlikle kayıt altına almışlardır. Yalnızca Arap yarımadasında değil, daha sonra Müslüman olan bölgelerde de Hz. Peygamber'in hayatını konu alan sayısız eser, siyer külliyyatını oluşturmuştur. Çalışmanın bu kısmında siyer tarihini oluşturan bu eserlere yer verilecektir.

2. Siyer Kronolojisi

İslam dini, tek bir yaratana inanmanın yanı sıra, O'nun yarattığı son Peygamber olan Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve Peygamber'i olduğu gerçeğine de şahadet ister. Bu sebeple Hz. Peygamber'in hayatı İslam'ın doğuşundan itibaren, hatta öncesi de dâhil, oldukça merak uyandırmaktadır.

Bu ilgi yersiz değildir, zira İslam'ın en temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e çok geniş yer ayrılmıştır. Bunlardan bazılarını Mustafa Fayda şu şekilde derlemiştir:

- “Müslümanın Allah ile birlikte Resûlullah'a itaat etmesi (Âl-i İmrân 3/32; en-Nisâ 4/136),
- Onu herkesten fazla sevmesi (el-Ahzâb 33/6) ve örnek alması (el-Ahzâb 33/21) gerektiği,
- Onun âlemlere rahmet (el-Enbiyâ 21/107), ilâhî bir lutuf (Âl-i İmrân 3/164) olarak ve güzel ahlâk üzere (el-Kalem 68/4) gönderildiği,
- Onun vahiy alan bir insan ve son Peygamber olduğu (el-Ahzâb 33/40), ilâhî emir ve yasakları tebliğ edip fertleri ve toplumları arındırma ve onlara kitap ve hikmeti öğretmekle son hak dini yaşayacak bir olgunluğa ulaştırmakla görevlendirildiği (Âl-i İmrân 3/164; el-Cum'a 62/2-3),
- Allah'ın bildirmesi ve istemesi dışında gaybı bilemeyeceği ve mucize gösteremeyeceği (el-En'âm 6/109-110; Yûnus 10/20),
- Allah'ın ona inanıp kendisine yardım etmeleri için diğer peygamberlerden mîsak almış olduğu (Âl-i İmrân 3/81),
- Allah'ın ve meleklerin kendisine salât eyledikleri ve müminlerin de ona salâtüselâm getirmeleri (el-Ahzâb 33/56)²³ gibi âyetler vardır.

İslam'ın en temel kaynağı olan kutsal kitabında kendisine bu kadar yer verilmesi ve Allah'ın (c.c.) Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde doğrudan hitabına mazhar olması, Hz. Peygamber'in hayatının her anının öğrenilmesi ve anlamlandırılması gerektiğini

²¹ M. Yaşar Kandemir, “Şemâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Haziran 2019).

²² Zeynep Bölükbaş, *Osmanlı Dönemi Siyer Kültürü ve Kaynakları*, (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13.

²³ Fayda. “Siyer ve Megâzî”, 37/319.

insanlara işaret etmektedir. Bu yönüyle Kur'an-ı Kerim'in, siyer ilminin doğuşunun ilk unsuru olduğu söylenebilir.

Hiz. Muhammed'in Kur'an-ı Kerim'de bu derece merkezi bir rol alması, sahabe nesli için, onun hayatının her anını iyi anlamak ve öğrenmek noktasında bir motivasyon kaynağı olmuştur. Böylece sahabe nesli aslında Kur'an-ı Kerim'i ve İslam dinini doğru anlamının, Hiz. Muhammed'in hayatını doğru anlamakla eş değer olduğunu görmüştür. Hiz. Muhammed'in hayatı ile Kur'an-ı Kerim'in bir bütün olduğu gerçeğini idrak eden sahâbîlerin, Hiz. Muhammed'in gazveleri, Mekke ve Medine devri, Hudeybiye sözleşmesi gibi önemli dönüm noktalarını iyi anlamaya çalışmışlardır. Siyer ve megâzîye dair ilk eserler de sahâbîlerin bu olaylara dair rivayetlerine dayanmaktadır. Burada önemli bir hususta, müelliflerin bu eserlerde ele aldıkları rivayetleri Kur'an ayetleri ile ilişkilendirerek aktarmalarıdır. Örneğin Hiz. Muhammed'in amcasının oğlu Abdullah b. Abbas, henüz çocukken, sahâbîlerden Hiz. Muhammed'in katıldığı savaşları ve bunlarla bağlantılı ayetleri dinlemiştir. Bu bakımdan da siyer ilminin doğuşunda Kur'an-ı Kerim'in rolüne dikkat çekmiştir.²⁴

Siyer tarihi açısından belirtilen bu en temel kaynaklara ek olarak sahâbe devrinden sonra da çok sayıda eser ortaya konmuştur. Siyer bilgilerinin, kıssacıların tâbiîn döneminde cami ve özel toplantı yerlerindeki faaliyetleriyle hem yaygınlaştırıldığı hem de destanlaştırıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra İslam devletinin yaygınlaşması ve kurumsallaşması süresinde ortaya çıkan hukukî meselelerin çözümü, hicretin tarih ve takvim başlangıcı olması, divan teşkilâtının kuruluş aşamasında sahâbîlerin İslâmiyet'e girişlerinin, başta Bedir olmak üzere kimlerin hangi savaşlara katıldıklarının ve yaptıkları hizmetlerin bilinmesine ihtiyaç duyulması gibi hususlar siyere olan ilgiyi arttırmıştır.²⁵

Ek olarak özellikle Hiz. Osman'ın öldürülmesi sürecinde yaşananlar ve bunun tetiklediği dinî ihtilâflar, İslam'ın yayılması ile beraber Müslümanların fethedilen yeni yerlerde farklı dini inanışta olan insanlarla beraber yaşamaları ve bunun sonucunda karşılıklı etkileşimleri, siyer alanındaki çalışmaların devam etmesinde önemli rol oynamıştır.²⁶

Siyer için oldukça verimli denilebilecek dönemlerden biri olan hicri 2. yüzyılda, Mûsâ b. Ukbe'nin *Kitâbü'l-Megâzî* adlı eserinde Hiz. Peygamberin hayatına dair önemli detayların yer aldığı, öyle ki dönemin iz bırakan olaylarında bir şekilde dahli bulunan kişilerin isim listelerinin bile bulunduğu bilinen bir gerçektir. Tâbiîn asrının sonuna tekabül eden bu dönem siyer açısından oldukça verimlidir. Dönemin âlimleri kendilerinde önce toplanan bazı siyer sayfelerini ve ulaşabildikleri rivayetleri bir fihrist tarzında sınıflandırmışlardır. Öyle ki bu dönemde yazılan eserler, ilk vahyin gelişinden ilk gazvelere, Mekke ve Medine döneminin önemli olaylarından hicrete kadar Hiz. Muhammed'in hayatının önemli olaylarını ve bunlara katılan kişilerin isimlerini dahi ele almaktadır.²⁷

Bir diğer önemli siyer yazarı ise siyer kitaplarına günümüzdeki mevcut şeklini veren İbn İshak'tır. *Sîretü İbn İshâk* isimli eserinde çok önemli hadisleri derleyen İbn İshak, siyer ilmine bu bağlamda önemli katkılar sunan şahsiyetlerdendir. Hiz. Peygamber'in yalnızca Medine dönemini ele alan ve siyer tarihine katkı sağlayan bir diğer önemli isim ise Vâkıdî'dir. Vâkıdî'nin eserinin adı *Kitâbü'l-Megâzî*'dir.²⁸ Vâkıdî eserini yazarken oldukça

²⁴ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/320

²⁵ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/321

²⁶ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/321.

²⁷ Fayda, "Siyer ve Megâzî". 37/322.

²⁸ Fayda, "Siyer ve Megâzî", 37/323.

hassas davranmış, topladığı yazılı rivayetleri, rivayetlerde geçen yer ve isimleri bizzat gidip yerinde görerek doğrulamaya gayret göstermiştir. Hatta savaflara katılan sahabe çocuklarıyla ve torunlarıyla görüşmeye, onlardan bilgiler toplamaya, böylece anlatılan olayların tam tarihlerine kadar doğru tespit edip yazmaya çalışmıştır.²⁹

Siyer tarihinin önemli biyografi yazarlarından sayılan İbn Sa'd, dönemin önemli ilim adamlarından olan hocasının kitaplarından istifade ederek sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn'in önemli isimlerinin biyografilerinden oluşan *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'ini yazmıştır. Bu anlamda İbn Sa'd en eski yazılı siyer eserlerinden birine imza atmıştır.³⁰

İslâm dünyasında fütihat tarihçisi olarak tanınan Belâzürî'nin *Ensâbü'l-esrâf* isimli eseri, Hz. Peygamber'in hayatını anlatarak başlar. Belâzürî, Resûlullah'ın sıfatları, aile hayatı, âzatlıları, elbiseleri, atları ve devesi, ganimetten aldığı pay, silâhları, yatağı, müezzini, âmilleri, kâtipleri, isimleri Fâtıma olan nineleri, amcaları, Ebû Tâlib ve çocukları gibi önemli detayları siyerinde ele almıştır.³¹

Özetle siyer alanında müstakil eserler telif eden diğer önemli şahsiyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Zührî, Musa b. Ukbe, İbn İshak, Ma'mer b. Raşid, Ebû Maşer es-Sindî, Vakidî ve İbn Sad. İçerik olacak bakılacak olursa ilk dönemde siyer türünde eserler vermeye çalışanların odaklandıkları nokta daha çok Hz. Muhammed'in Kur'an-ı Kerim ile ilişkilendiren güzel ahlaki iken, daha sonraları abartıya kaçan bir anlatım söz konusu olduğu söylenebilir. Konular açısından ise peygamberlik öncesi dönem ve Hz. Muhammed'in Mekke hayatına dair kısımlara daha az yer verildiği görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde hem bu belirtilen konular hem de Hz. Muhammed'in mucizeleri, savafları, sıfatları konularında yaygınlaşma görülmüştür.³²

Hz. Muhammed'in hayatı yüzyıllardır araştırmalara konu olmaktadır. Bu ilgi şüphesiz onun İslam dininin rehberi olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanlar onun hayatını öğrenmeyi ve anlamayı, İslam'ı doğru anlama ve yaşama yolunda vazgeçilmez bir unsur olarak görmüşlerdir. Kur'an-ı Kerim'de kendisinin Allah için ve İslam dini için ne kadar önemli bir şahsiyet oluşu vurgulanmıştır. Ona verilen bu önem karşısında onun yolunu takip etmeye çalışan insanlar da onun hayatının her anını anlamaya ve öğrenmeye ve diğer nesillere aktarmaya gayret göstermektedirler. Siyer tarihi de bir bakıma bu şekilde oluşmuştur denilebilir.

Bir model olarak Hz. Muhammed'in hayatı, nesebi, bebekliği, çocukluğu, gençliği, peygamberlik öncesi hayatı, ilk vahyi alışı, İslam-ı yakınlardan başlayarak tebliği, aile hayatı, evlilikleri, insanlarla ilişkileri, savafları, anlaşmaları, bireysel ve sosyal ilişkileri, şekli, şemai, kısacası tüm hayatı insanların dikkatini çekmiştir. Bu bakımdan tüm bu detaylar etrafındaki insanlar ve sonradan gelen insanlarca toplanmış, muhafaza edilmiştir ve siyer eserleri artmaya başlamış ve bu konuda çok geniş bir literatür oluşmuştur.

3. Yöntem

Siyer öğretiminde memnuniyeti belirleyen faktörleri test etmeyi hedefleyen bu çalışmada bireysel seviyede nicel analiz yöntemi kullanılacaktır. Şanlıurfa'dan ortaokul ve liseden, normal okul ve imam hatipten, kız ve erkek öğrencilerden oluşun 698 katılımcıya yüz yüze anket uygulanmıştır. Anket, siyer öğretiminde memnuniyeti belirleyen faktörleri kapsayan sorulardan oluşmaktadır. Bu konuda memnuniyeti belirleyen çok farklı değişkenler sıralanabilir.

²⁹ Fayda, "Siyer ve Megâzî". 37/322.

³⁰ Fayda, "Siyer ve Megâzî". 37/322.

³¹ Fayda "Siyer ve Megâzî", 37/324.

³² Mehmet Özdemir. "Siyer Yazıcılığı Üzerine", 130-132

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili altı kategoride değişkenler belirlenmiştir ve hem bu değişkenler hem de bağımlı değişken olan "memnuniyet" sorusu 5'li Likert ölçeğine göre kodlanmıştır. Katılımcılar bu değişkenlere "kesinlikle hayır" ve "kesinlikle evet" aralığıyla cevaplar vermişlerdir ve cevaplar 1= daha az memnun, 5= daha çok memnun olarak kodlanmıştır. Bağımlı değişkenler doğrusal olarak kodlandığı için regresyon tekniği olarak en küçük kareler (Ordinary Least Square - OLS) metodu kullanılmıştır. Değişkenlerin özellikleri ve kodlanması Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin Özellikleri ve Kodlanması

Değişken	Özellik
Cinsiyet	0= Kız, 1= Erkek
Okul	0= Ortaokul, 1= Lise
Okul Türü	0= Normal, 1= İmam Hatip
<i><u>Siyer Dersinde En Önemli Konu</u></i>	
Peygamberlik Öncesi Dönem	1= kesinlikle hayır, 5= kesinlikle evet
Hz. Peygamber ve Savaşları	1= kesinlikle hayır, 5= kesinlikle evet
Hz. Peygamber ve Aile Hayatı	1= kesinlikle hayır, 5= kesinlikle evet
Hz. Peygamber ve İnsani İlişkileri	1= kesinlikle hayır, 5= kesinlikle evet
Hz. Peygamberin Fiziksel Özellikleri	1= kesinlikle hayır, 5= kesinlikle evet
Hz. Peygamber ve Sıfatları	1= kesinlikle hayır, 5= kesinlikle evet
<i><u>Memnuniyet</u></i>	
Siyer dersi öğretim şeklinden memnunum	1= kesinlikle hayır, 5= kesinlikle evet

Analizlerde kullanılan OLS regresyon denklemi şu şekildedir:

$$\text{Siyer Öğretiminden Memnuniyet} = \beta_0 + \beta_1(\text{cinsiyet})_i + \beta_2(\text{okul})_i + \beta_3(\text{okul türü})_i$$

Belirtilen denklem çalışmadaki en temel denklemdir ve memnuniyet değişkeni bağımlı, diğer değişkenler bağımsızdır. Buna ek olarak Hz. Peygamber'in hayatı ve diğer bağımsız değişkenler arasındaki ilişki de etkileşim terimi (interaction term) olarak test edilmiştir.

Belirtilen denklemde her bir bağımsız değişkenin memnuniyet üzerine etkisi gösterilmektedir. Denklemdaki β_0 değeri sabit terimi gösterir ve bu değer diğer bağımsız değişkenlerin (cinsiyet, okul, okul türü) 0 olduğu durumda "siyer öğretiminden memnuniyet" değişkeninin katsayı değerine eşittir. İstatistiksel olarak ifade edilecek olursa bu denklem, herhangi bir bağımsız değişkendeki bir birimlik artışın, öğrencilerin siyer dersi öğretiminden memnuniyet seviyesinde neden olduğu pozitif ya da negatif değişimi ifade eder.

Çalışmada uygulanan testler STATA programında yapılmıştır. Regresyon testleri uygulandıktan sonra güvenilirlik için de önce F-testine ($p= 0.000$) bakılmıştır ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Ayrıca değişkenler arasında yüksek etkileşim olup olmadığını anlamak için çoklu-doğrusallık testi (multicolliniarity)

uygulanmıştır. Bu bağlamda değişkenler arasındaki ilişkiyi görmek için Varyans Enflasyon Faktörü (VIF) uygulanmıştır ki bu değer yükseldikçe çalışmadaki testlerin geçerlilik değerleri düşmektedir. VIF değeri 5'ten büyük olursa değişkenler arasında yüksek bağlantı olduğu anlamına gelir. Bu da testlerin anlamlılık derecelerini etkileyerek çalışmanın güvenilirliğini düşürür.³³ Bu çalışmada değişkenlerin VIF değeri 1.10 ve 1.40 arasında olduğu için çalışmadaki testlerin çoklu-doğrusallık bağlamında geçerli ve güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.

4. Bulgular

Bu çalışma, siyer öğretimine etki eden bireysel faktörleri nicel analiz yöntemiyle test etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada test edilen değişkenlerin tanımlayıcı istatistik değerleri Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistik Değerleri

Değişken	Gözlem (N)	Ortalama	Min.	Mak.
Cinsiyet	698	0.53	0	1
Okul	698	0.47	0	1
Okul Türü	698	0.55	0	1
Peygamberlik Öncesi Dönem	698	3.20	1	5
Hız. Peygamber ve Savaşları	698	3.48	1	5
Hız. Peygamber ve Aile Hayatı	698	3.98	1	5
Hız. Peygamber ve İnsani İlişkileri	698	3.89	1	5
Hız. Peygamberin Fiziksel Özellikleri	698	3.01	1	5
Hız. Peygamber ve Sıfatları	698	3.70	1	5
Siyer Dersinden Memnuniyet	698	4.15	1	5

Tablo 2'de görüldüğü gibi değişkenlerin gözlem sayısı (N), 698'dir. Değişkenlerin ortalama değerlerine bakıldığında katılımcıların cinsiyetleri, okulları ve okul türleri yaklaşık olarak %50'dir. Bu bakımdan katılımcılar dengeli dağılmıştır denilebilir. Değişkenlerin ortalama değerlerine bakıldığında siyer dersinde en önemli konular 3.98 ile Hız. Peygamber'in aile hayatı ve 3.89 ile Hız. Peygamber'in insani ilişkileri iken; Hız. Peygamber'in fiziksel özellikleri ve Peygamberlik öncesi dönem konuları daha az önemli olarak görülmektedir.

Cinsiyet, okul ve okul türü değişkenlerinin siyer öğretiminden memnuniyet üzerine etkisini ölçmek için yapılan OLS regresyon testine göre cinsiyet ve okul değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı ($p = 0.000$) iken, okul türü değişkeni anlamlı çıkmamıştır. Cinsiyet değişkeninin katsayısı pozitif, okul değişkeninin katsayısı ise negatiftir. Buna göre erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre ve ortaokul öğrencilerinin lise öğrencilerine göre siyer öğretiminden daha memnun oldukları söylenebilir. İstatistiksel olarak anlamlı olmasa da, normal okul öğrencilerinin imam hatip öğrencilerine göre siyer öğretiminden daha memnun oldukları gözlemlenmiştir.

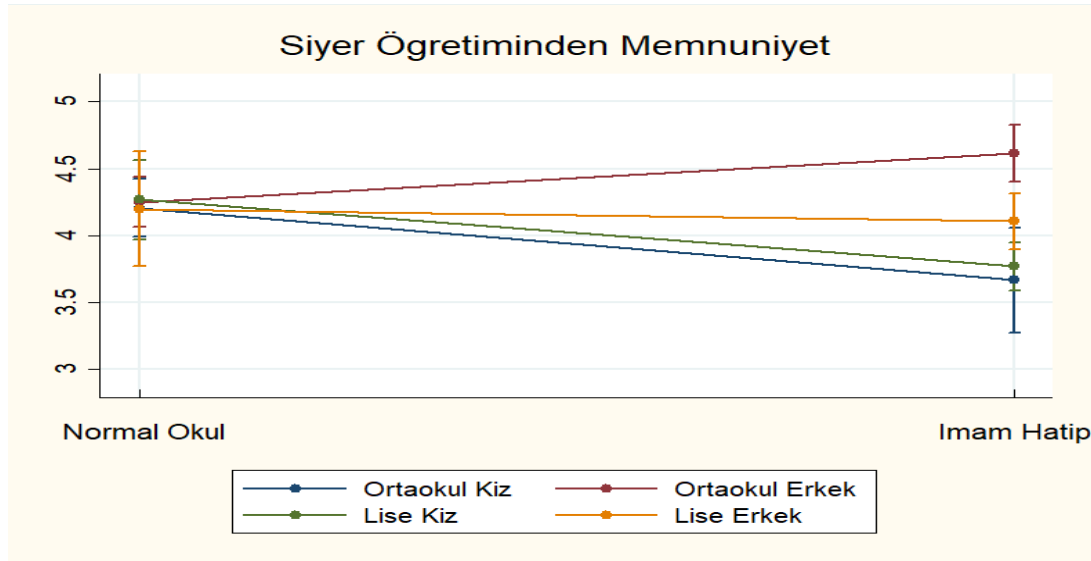
³³ Zeynep Küçükakçalı – Harika Gözükara Bağ, "Comparison of Ordinary Least Squares and Principal Components Regression Analyses", *The Journal of Cognitive Systems (JCS)*, (2022), 7(2), 8.

Cinsiyet, okul seviyesi ve okul türü değişkenleriyle memnuniyet değişkeni arasında bir etkileşim terimi (interaction term) oluşturulmuş ve yapılan regresyon testi anlamlı çıkmıştır (Şekil 1). Şekil 1’de görüldüğü gibi, normal ortaokul ve liselerde hem kızlarda hem erkeklerde siyer öğretiminden memnuniyet katsayısı yaklaşık 4.30’dur. Bu da normal okullardaki öğrencilerin siyer öğretiminden memnun olduklarını göstermektedir. Normal okullardaki en yüksek değer ise lise kız öğrencilerine aittir. İmam hatip okullarına bakılacak olursa hem ortaokulda hem de liselerde kız öğrencilerinin memnuniyetleri 4’ün altına düşmektedir.

En düşük memnuniyet ise ortaokul imam hatiplerdeki kız öğrencilerine aittir. İmam hatip okullarında ise erkeklerin memnuniyetleri, normal okullardaki gibi yüksektir. Erkek imam hatip lisesi öğrencilerinin memnuniyetleri, normal liselerdeki öğrencilere yakın iken, erkek imam hatip ortaokullarında memnuniyet 4.60’a çıkmaktadır. Özetle tüm kademelerde siyer öğretiminden en çok memnun olan öğrenciler, imam hatip ortaokulu erkek öğrencileri iken; en az memnun olan öğrenciler ise imam hatip ortaokulu kız öğrencileridir.

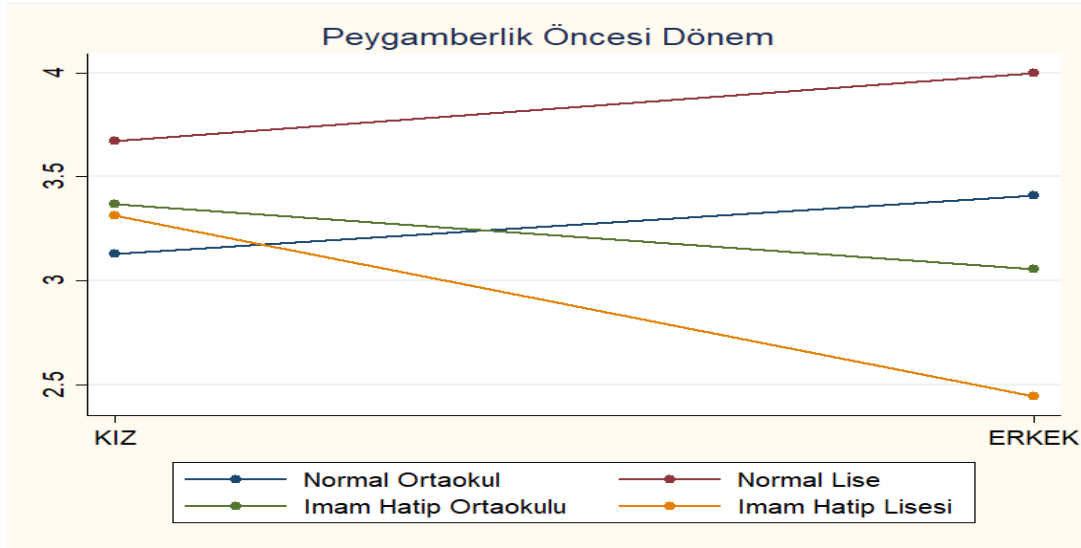
Bu çalışmada siyer öğretiminde Hz. Peygamber’in hayatı altı kategoriye ayrılarak test edilmiştir (Şekil 2-7). Şekil 2’de Peygamberlik öncesi dönem konusuna öğrencilerin bakışı gösterilmektedir. Bu konuda en yüksek memnuniyet, 4 ortalama ile normal lise erkek öğrencilerinde görülmektedir.

Şekil 1. Öğrencilerin Siyer Öğretiminden Memnuniyetleri

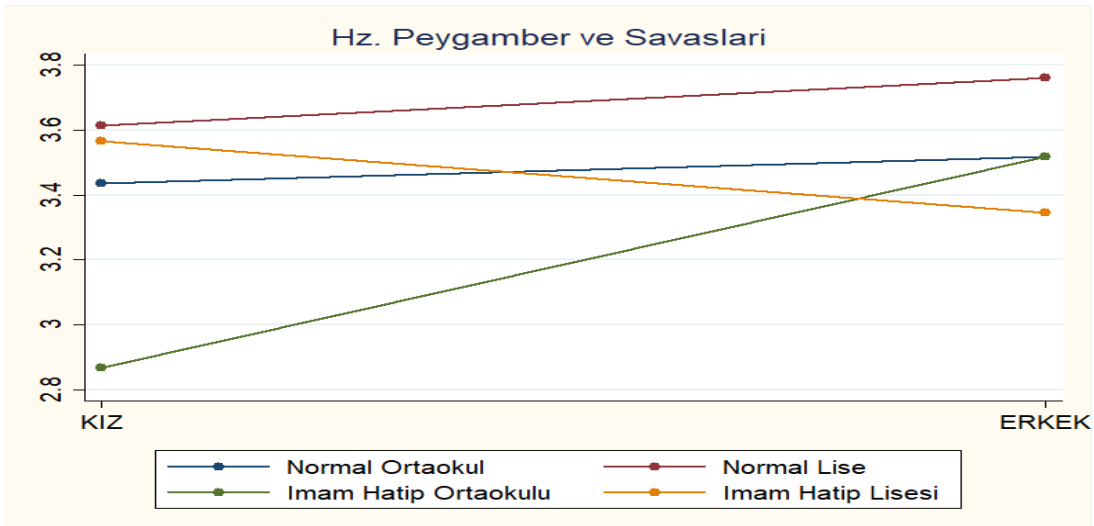
En az memnuniyet ise 2.40 ortalama ile imam hatip lisesi erkek öğrencilerine aittir. Ortaokullara bakıldığında ise, peygamberlik öncesi dönem konusunu normal ortaokullarda kız öğrenciler erkek öğrencilere göre daha önemli görürlerken, imam hatip ortaokullarında kız öğrenciler erkek öğrencilere göre daha önemli görmektedirler.

Şekil 2. Öğrencilerin Peygamberlik Öncesi Dönem Konusuna Karşı Tutumları

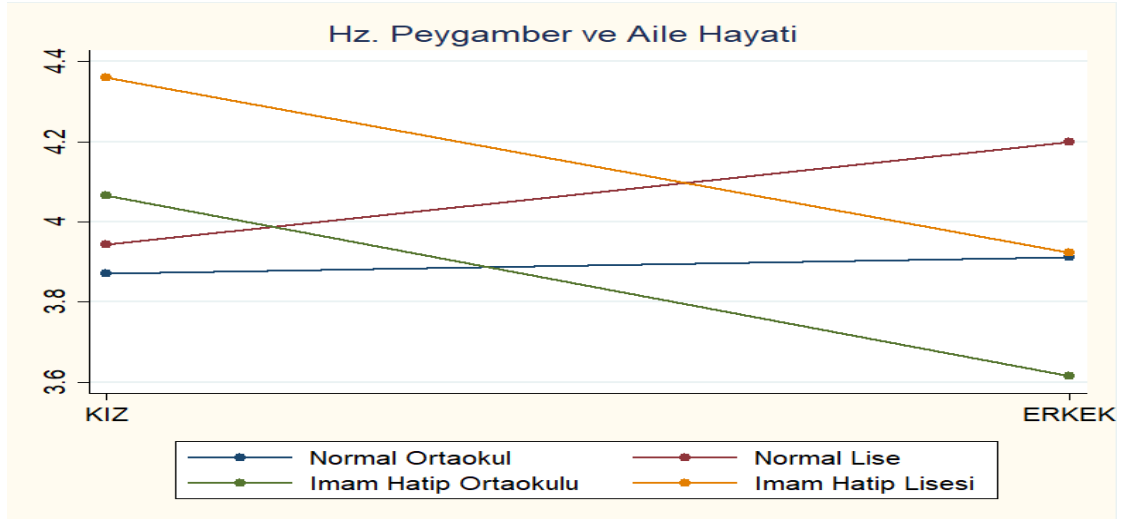
Şekil 3’de Hz. Peygamber’in savaşları konusuna karşı öğrencilerin tutumları gösterilmektedir. Buna göre genel olarak erkek öğrenciler kız öğrencilere göre Hz Peygamber’in savaşları konusunu daha önemli bulmaktadırlar. Bu konuyu en önemli görenler normal lise erkek öğrencileridir (3.74); en önemsiz görenler ise imam hatip ortaokulu kız öğrencileridir (2.86).

Şekil 3. Öğrencilerin Hz. Peygamber ve Savaşları Konusuna Karşı Tutumları

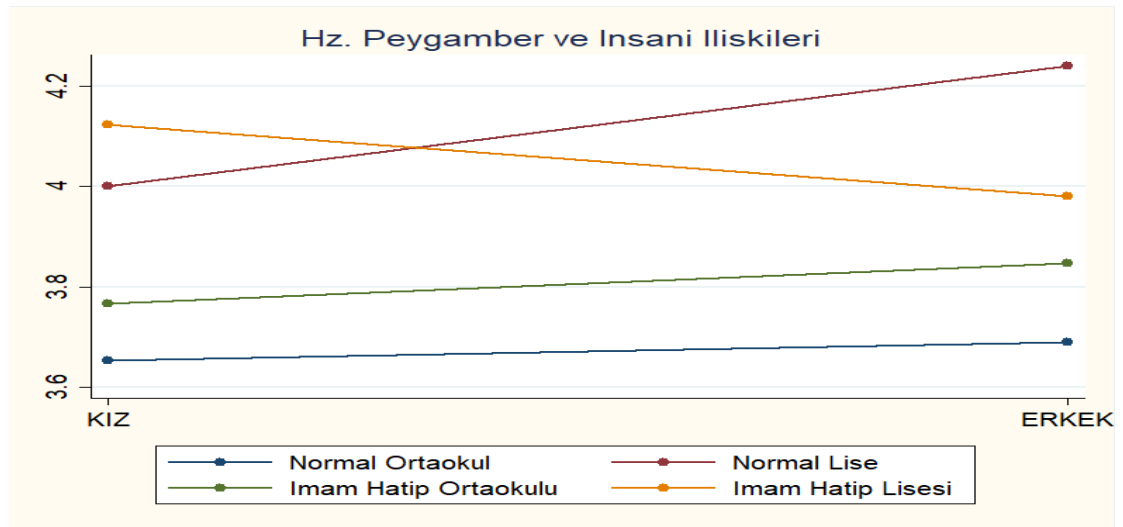
Şekil 4’te Hz. Peygamber’in aile hayatı konusuna karşı öğrencilerin tutumları gösterilmektedir. Bu konuyu hem imam hatip ortaokulları hem de imam hatip liselerindeki kız öğrenciler erkek öğrencilere göre daha önemli görmektedirler. Normal okullarda ise tam tersi durum söz konusudur. Bu konuya en çok önem verenler imam hatip lisesi kız öğrencileri iken, en az önem verenler imam hatip ortaokulu erkek öğrencileridir.

Şekil 4. Öğrencilerin Hz. Peygamber ve Aile Hayatı Konusuna Karşı Tutumları

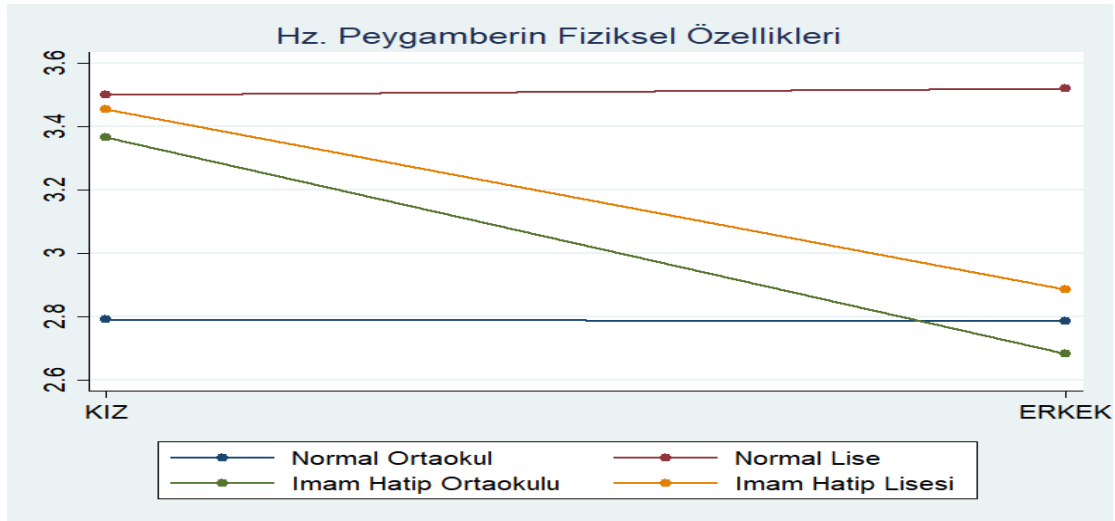
Şekil 5'te Hz. Peygamber'in insani ilişkileri konusuna karşı öğrencilerin tutumları gösterilmektedir. Bu konuda ortaokul öğrencilerinin tutumlarında çok farklılık görülmemektedir. Liselerde ise imam hatip erkek öğrencileri bu konuyu kız öğrencilere daha az önemli görmektedir; normal liselerde ise erkek öğrenciler kız öğrencilere göre bu konuyu daha önemli görmektedirler. En yüksek oran da yine bu öğrencilere aittir (4.25).

Şekil 5. Öğrencilerin Hz. Peygamber ve İnsani İlişkileri Konusuna Karşı Tutumları

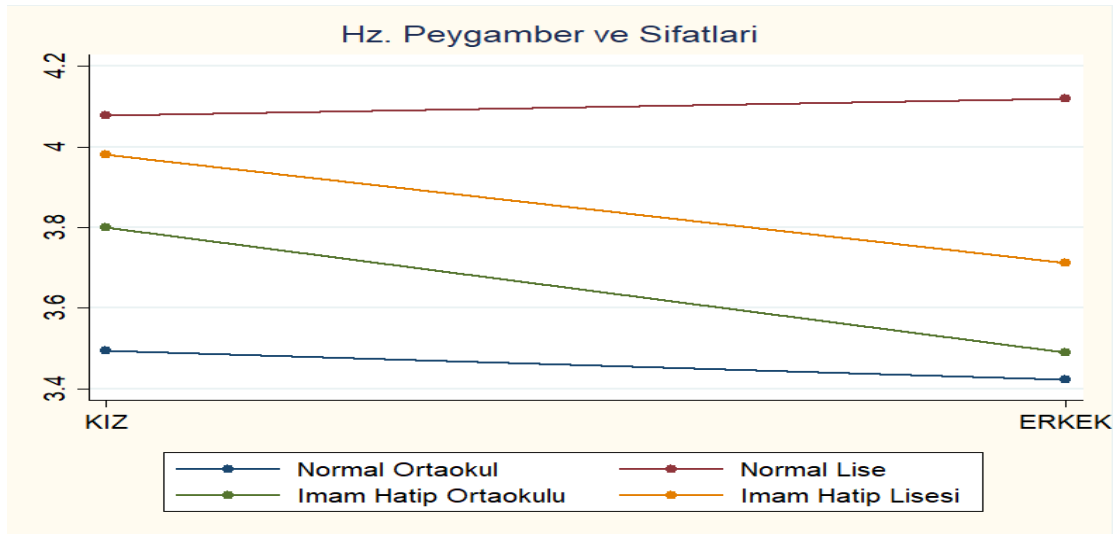
Şekil 6'da Hz. Peygamber'in fiziksel özellikleri konusuna karşı öğrencilerin tutumları gösterilmektedir. Bu konuyu önemli gören öğrenciler en fazla normal lise öğrencileri iken, en az ise imam hatip ortaokulu erkek öğrencileridir. Normal okullarda kız ve erkek öğrenciler arasında bir fark yoktur. İmam hatip okullarında ise kız öğrenciler erkek öğrencilere göre bu konuya daha fazla önem vermektedirler.

Şekil 6. Öğrencilerin Hz. Peygamberin Fiziksel Özellikleri Konusuna Karşı Tutumları

Şekil 7’de Hz. Peygamber’in sıfatları konusuna karşı öğrencilerin tutumları gösterilmektedir. Öğrencilerin bu konudaki tutumları ile Hz. Peygamber’in fiziksel özelliklerine karşı tutumları benzerlik göstermektedir. Ancak öğrenciler, Hz Peygamber’in sıfatlarına, fiziksel özelliklerine göre daha fazla önem vermektedirler.

Şekil 7. Öğrencilerin Hz. Peygamber ve Sıfatları Konusuna Karşı Tutumları

Sonuç

Bu çalışmada siyer öğretiminde memnuniyeti belirleyen faktörleri tespit etmek amacıyla siyer dersini alan öğrencilerle anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Literatüre kıyasla çok daha geniş örneklem kullanılmıştır ve veriler istatistiksel olarak analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin siyer öğretiminden genel olarak memnun oldukları görülmüştür. Siyer öğretiminden memnuniyet diyen öğrencilerin genel ortalaması 5’li ölçeğe göre 4’ün biraz üstüdür. Memnuniyet oranı imam hatip okullarında, normal okullara göre biraz düşmektedir. Bunda imam hatip öğrencilerinin siyer

konusunu daha detaylı analiz etme imkânlarının olmasından ötürü, bu konuya daha eleştirel bakabilmelerinin rolü olabilir.

Konulara göre bakıldığında ise öğrencilerin en çok Hz. Peygamber'in aile hayatı, sıfatları ve insani ilişkileri konularına önem verdikleri görülmektedir. En az önem ise fiziksel özellikleri ve savaşları konularına verilmiştir. Konulara verilen önemde, öğrencilerin yaşlarının ve cinsiyetlerinin rolünün olduğu söylenebilir. Bu bulgular ışığında siyer öğretiminde öğrencilerin daha ilgili oldukları konulara ağırlık verilmesi, siyer öğretiminden elde edilecek verimi arttıracakları öngörülmektedir.

Öneriler: Bu çalışmada Şanlıurfa ilinden ortaokul ve lise öğrencileri ile anket yapılmıştır. Bu bağlamda çalışma verileri Şanlıurfa ile sınırlıdır. Daha kapsamlı analizler yapmak için, farklı şehirlerden öğrencilerle anket yapılabilir ve karşılaştırmalı sonuçlarla genel müfredat için bir tavsiyede bulunulabilir.

Kaynakça

- Azmi, Bilgin A. "Hz. Muhammed'in Muhtasar Şemail-i Şerif Tercümesinde Geçen Vasıfları." *Türkiyat Mecmuası* 26/1 (2016): 81-88.
- Boyacığlu, Ramazan. "Hz. Muhammed'in Vahiy Öncesi Dönemi." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001): 5-22.
- Bozkurt, Nebi. "Şecere". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Haziran 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/secere>
- Bölükbaş, Zeynep. *Osmanlı Dönemi Siyer Kültürü ve Kaynakları*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, , 2019.
- Ergün, Abdullah. *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Siyer Dersine Karşı Görüşlerinin Değerlendirilmesi: Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, , 2019.
- Fayda, Mustafa. "Siyer ve Megâzî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (2009), 37/319-326.
- Hamidullah, Muhammed. *Hz. Peygamberin Savaşları*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: 1981.
- Kandemir, M. Yaşar. "Şemâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Haziran 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semail>
- Küçükakçalı, Zeynep ve Harika Gözükkara Bağ. "Comparison of Ordinary Least Squares and Principal Components Regression Analyses." *The Journal of Cognitive Systems (JCS)* 7/2 (2022), 7-11.
- Mustafa, Zaiton ve Hishamuddin Salim. "Factors Affecting Students' Interest in Learning Islamic Education." *Journal of Education & Practice* 3/13 (2012): 81-86.
- Özdemir, Mehmet. "Siyer Yazıcılığı Üzerine." *Milel ve Nihal* 4/3 (2007): 129-162.
- Parlatır, İsmail. "Siyer." *Açıklamalı İslâmî Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Prensky, Marc. "Digital Game-Based Learning." *Computers in Entertainment* 1/1 (2003): 21.
- Saygılı, Gizem ve Fatma Songur. "Siyer Dersi Öğretim Programının Değerlendirilmesi." *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 15/24 (2020): 2615-2639.
- Songur, Fatma. *Siyer Dersi Öğretim Programının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. "Peygamberimizin Hayatı İHL ve Ortaokul Dersi Öğretim Programı." Erişim 16 Haziran 2025. [http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/2018120191539899-Peygamberimizin%20Hayati%20Ortaokul%20IHL%20\(20.01.2015\).pdf](http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/2018120191539899-Peygamberimizin%20Hayati%20Ortaokul%20IHL%20(20.01.2015).pdf)
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. "Anadolu İmam Hatip Liseleri Siyer Dersi Öğretim Programı." Erişim 16 Haziran 2025. http://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17174813_AYHL_Siyer_2017.pdf
- Tursun, H. K. *Hz. Peygamber'in Hayatını Konu Alan Çocuk Kitaplarındaki Tarihi Bilgilerin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Ubale, Adamu Zakiyu ve Abdul Hakim Abdullah. "Impact of Students' Interest on Learning Islamic Education among SMKA Students in Kuala Terengganu, Malaysia." *Mediterranean Journal of Social Sciences* 6/6 S1 (2015): 105.
- Yaman, Ahmet. "Siyer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Haziran 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyer>

- Yeh vd., "Mindful Learning: A Mediator of Mastery Experience during Digital Creativity Game-Based Learning among Elementary School Students." *Computers & Education* 132 (2019): 63-75.
- Yıldırım, Bekir. *İmam Hatip Liselerinde Siyer Dersinin Öğretimi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Yusoff vd., "The Development of 'Sirah Prophet Muhammad (SAW)' Game-Based Learning to Improve Student Motivation." *International Journal of Engineering Trends and Technology (IJETT)* (2020): 130-134.

Cahiliye'den İslam'a Tebettül Kavramı (Etimolojik, Semantik ve Terminolojik Bir Analiz)

Remzi NAZLI

Öğr. Gör., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Gaziantep /Türkiye, remzinazli12@gmail.com

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş Tarihi: 13.06.2025

Kabul Tarihi: 23.07.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı:

© Remzi Nazlı | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'deki ilahi konumu, hadislerdeki dengeli tanımı ve tasavvufta manevi bir makam olarak sistemleşmesiyle İslam düşüncesinde merkezi bir yer edinen “tebettül” kavramını çok yönlü bir yaklaşımla incelemektedir. “Kesmek, ayırmak, koparmak” anlamına gelen “b-t-l” kökünden türeyen tebettül; kişinin dünyevi arzulardan sıyrılarak bütün varlığıyla Allah'a yönelmesi, O'na tam teslimiyeti ve kendini O'na adamasıdır. Makale, tebettülün etimolojik kökenlerini, Cahiliye dönemi ve şiirindeki kullanımını, Kur'an'daki yerini (özellikle Müzzemmil Suresi 8. ayet) ve tefsirlerdeki yorumlarını, hadislerdeki durumunu ve tasavvufta terimleşme sürecini ele almaktadır. Araştırmada nitel doküman analizi yöntemi kullanılarak, kavramın tarihsel ve anlamsal dönüşümü diyakronik bir yaklaşımla incelenmiştir. Cahiliye şiirinde hem maddi hem de manevi anlamlarda kullanılan tebettül, Kur'an'da Allah'a ihlasla yönelme emriyle İslami literatürdeki temelini bulur. Hadislerdeki “İslam'da ruhbanlık ve tebettül yoktur” ifadesi, Hristiyanlıktaki aşırı inzivayı yasaklarken, Kur'an'daki tebettülle çelişmez; zira ayette kastedilen, dengeli bir hayat içinde Allah'a samimi yöneliştir. Tebettül, sahabe, tâbiîn ve ilk dönem sufileri tarafından Allah'a yöneliş ve ihlasla ibadet olarak anlaşılmıştır. Tasavvufi bir terim olarak sistemleşmesi ise hicri 4. yüzyıldan sonra, özellikle Herevî ve Kâşânî'nin eserlerinde, nefis terbiyesinden fenâfillah ve bekâbillah makamlarına uzanan, aşamalı bir manevi yolculuk olarak tanımlanır. Çalışma, tebettülün sadece tarihi ve teorik bir kavram olmadığını, modern insanın manevi ihtiyaçlarına da cevap verebileceğini vurgular. Tebettül; bilinçli farkındalık, gönüllü sadelik, düzenli ibadet, zaman yönetimi, insanlara hizmet gibi pratiklerle hayata geçirilebilecek bir içsel dönüşüm imkânı sunar. Allah'a yaklaşma ve anlamlı bir hayat sürme arayışında, geçmişte ve günümüzde insanlık için önemli bir rehberdir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Tebettül, Câhiliye, Tasavvuf, Kur'an, Manevi Yolculuk.

Atıf Bilgisi:

Nazlı, Remzi. “Cahiliye'den İslam'a Tebettül Kavramı (Etimolojik, Semantik ve Terminolojik Bir Analiz)”. *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 127-142.

The Concept of Tabattul from Jahiliyya to Islam (An Etymological, Semantic, and Terminological Analysis)

Remzi NAZLI

Lecturer, Gaziantep Islamic Science and Technology University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric, Gaziantep/Türkiye

remzinazli12@gmail.com. <http://orcid.org/0000-0002-4215-701X>

Research Article

History:

Received: 13.06.2025

Accepted: 23.07.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright:

© Remzi Nazlı | Creative Commons Attribution-Noncommer-Cial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

This study provides a multifaceted analysis of the concept of "tebettül," which holds a central place in Islamic thought due to its divine status in the Holy Qur'an, its balanced definition in the Hadith, and its systematization as a spiritual station (maqām) in Sufism. Derived from the root "b-t-l," meaning "to cut, to separate, to break away," tebettül refers to the act of an individual detaching from worldly desires to turn to God with one's entire being, in complete submission and self-dedication. The article examines the etymological origins of tebettül, its usage in the pre-Islamic (Jāhiliyya) period and its poetry, its place in the Qur'an (specifically Surah Al-Muzzammil, verse 8) and its interpretations in exegesis (tafsīr), its status in the Hadith, and the process of its formulation as a technical term in Sufism. Used in both material and spiritual senses in pre-Islamic poetry, tebettül finds its Islamic literary foundation in the Qur'anic command to turn to God with sincere devotion. The statement in the Hadith, "There is no monasticism and no tebettül in Islam," does not contradict the Qur'anic concept but rather prohibits the excessive seclusion found in Christianity; the tebettül intended in the verse refers to a sincere devotion to God within a balanced life. Tebettül was understood by the Companions (Sahāba), their Successors (Tābi'īn), and the early Sufis as a sincere turning to God and devout worship. Its systematization as a Sufi technical term occurred after the 4th century AH, particularly in the works of al-Harawī and al-Kāshānī, where it is defined as a gradual spiritual journey extending from the purification of the self (nafs) to the stations of annihilation in God (fanā' fillāh) and subsistence through God (baqā' billāh). The study emphasizes that tebettül is not merely a historical and theoretical concept but can also address the spiritual needs of the modern individual. Tebettül offers a path for inner transformation that can be actualized through practices such as conscious awareness, voluntary simplicity, regular worship, time management, and service to humanity. In the quest for proximity to God and a meaningful life, it serves as an important guide for humanity, both in the past and in the present.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Tabattul, Jahiliyyah, Tasawwuf (Sufism), Qur'an, Spiritual Journey.

Cite as:

Nazlı, Remzi. "The Concept of Tabattul from Jahiliyya to Islam (An Etymological, Semantic, and Terminological Analysis)". *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 127-142.

Cahiliye'den İslam'a Tebettül Kavramı (Etimolojik, Semantik ve Terminolojik Bir Analiz)

Giriş

Günümüz dünyası, maddi refahın artışına rağmen, bireylerde manevi bir boşluk ve tatminsizlik hissini de beraberinde getirmektedir. Yoğun tempo, stres, tüketim kültürü ve yüzeysel ilişkilerin kuşattığı modern insan, anlam arayışı içerisinde, kalıcı huzur ve mutluluğa ulaşmak için farklı yollara yönelmektedir. İşte bu noktada, İslam düşüncesinde ve özellikle tasavvufta köklü bir yere sahip olan “tebettül” kavramı, çağımız insanı için de dikkate değer bir anlam ve çözüm sunmaktadır.

Tebettül, kelime kökeni itibarıyla “kesmek, ayırmak, koparmak” eylemlerini çağrıştırırsa da, terim olarak, insanın dünyevi arzu, istek ve meşguliyetlerden sıyrılarak bütün varlığıyla Allah'a yönelmesini, O'na tam bir teslimiyetle bağlanmasını ve kendini O'na adanmasını ifade eder. Tebettül, derin anlamı itibarıyla zühd, ihlas, tevekkül, fena ve beka gibi tasavvufi kavramlarla iç içe olsa da, onlardan daha geniş bir çerçeve çizer. Sadece bu kavramları barındırmakla kalmaz, aynı zamanda bir yaşam tarzına dönüşen, manevi bir yolculuğu ve hali ifade eden daha kuşatıcı bir kavramdır.

Bu kavramın İslam düşüncesindeki yeri, tali (ikincil) bir unsur olmaktan öte, oldukça merkezî bir konumdadır. Bu merkezîlik, her şeyden önce, tebettülün Kur'an-ı Kerim'de (Müzzemmil, 73/8) doğrudan ilahi bir emir konusu olmasından kaynaklanır. Bununla birlikte, Hadis külliyyatında ruhbanlığa benzetilerek yasaklanan yönünün tartışılması, kavramın yok sayıldığını değil, bilakis İslam'ın denge (itidal) ilkesi çerçevesinde nasıl anlaşılması gerektiğine dair sınırlarının titizlikle çizildiğini gösterir. Kavramın önemi, tasavvuf geleneğinde genel bir tavsiye olmaktan çıkıp seyr-i sülûkun yapısal bir durağı (makam) ve teknik bir terimi (ıstılah) haline gelmesiyle daha da pekişir. Nihayet tebettül, ihlas, zühd ve tevhid gibi diğer temel İslami ilkelerin kalbî ve pratik düzeydeki en somut tezahürlerinden biri olarak, İslam'ın manevi yapısıyla organik bir bütünlük arz eder.

Bu çalışma, tebettül kavramının köklerini, çok çeşitli anlamlarını, İslam düşüncesi içindeki gelişimini ve modern insan için taşıdığı potansiyel anlamı derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, kavramın etimolojik temelleri, Cahiliye dönemi Arap toplumu ve şiirindeki yansımaları, Kur'an-ı Kerim'deki yeri ve tefsirlerdeki yorumları, hadislerdeki konumu ve tasavvuf literatüründe terimleşme süreci, önde gelen âlim ve mutasavvıfların (özellikle Hâce Abdullah-ı Herevî (ö. 481/1089) ve Abdürrezzak el-Kâşânî) (ö. 730/1329) perspektifinden analiz edilecektir. Bu çalışmanın özgün katkısı, tebettül kavramını yalnızca tarihi ve teorik bir çerçevede değil, aynı zamanda modern insanın manevi ihtiyaçları ve arayışları bağlamında da değerlendirerek, tebettülün günümüz dünyasında nasıl bir rehberlik sunabileceğini tartışmaya açmaktır.

Çalışma, tebettül kavramının İslam düşüncesindeki yerini ve önemini ortaya koyarken, kavramın farklı boyutlarını ve anlam katmanlarını anlamayı, bu kavramın manevi gelişim sürecindeki rolünü daha iyi kavramayı hedeflemektedir. Bu amaç doğrultusunda, klasik Arapça sözlükler, Cahiliye dönemi şiir divanları, Kur'an-ı Kerim ve tefsirleri, hadis kaynakları ile tasavvuf literatürünün önde gelen eserleri, temel kaynaklar

olarak kullanılacaktır. Bu çalışmanın metodolojisi, nitel araştırma desenlerinden doküman analizine dayanmaktadır. Tebettül kavramının anlam haritasını ve tarihsel serüvenini ortaya koymak amacıyla, etimolojik, semantik ve terminolojik analiz yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Araştırmada, kavramın farklı dönemlerdeki (Cahiliye, İslami dönem, tasavvufun sistemleşme süreci) anlamlarını ve bağlamlarını takip eden diyakronik (tarihsel-gelişimsel) bir yaklaşım esas alınmıştır. Çalışma, tebettülün etimolojik ve semantik çerçevesine odaklanan birinci bölümle başlayacak, Cahiliye dönemi uygulamalarını inceleyen ikinci bölümle devam edecek, Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki tebettül anlayışını ele alan üçüncü ve dördüncü bölümlerle derinleşecek ve nihayet tasavvuftaki terimleşme sürecini ve farklı mertebelerini analiz eden beşinci bölümle son bulacaktır.

1. Tebettül Kavramının Etimolojik ve Semantik Çerçevesi

1.1. “B-t-l” (بتل) Kökünün Anlam Alanı

Tebettül/التَّبْتُلُ kelimesi, “بتل, يتبتل, تبتل” köklerinden türetilmiş bir mastardır. Fiilin sülasi mücerred (üç harfli kök) yapısı “بَتَل, يَبْتُل, بَتَلَا” şeklindedir. Sözlük anlamı olarak; kesmek, kesilmek, terk etmek, bırakmak, yalnız kalmak, hicret etmek, tahsis etmek ve samimi olmak gibi çeşitli manalara gelmektedir.¹ Örneğin “طَلَّقَهَا بَتَّةً بَتْلَةً” ifadesi, “onu kesin bir şekilde boşadı, terk etti” anlamında kullanılır. Yaşlanmış ve artık erkeklere ihtiyaç duymayan, şehvetten kesilmiş kadınlara “الْبَتُول/el-betûl” denilir. Aynı şekilde, evlenmemiş olması² veya kendini Allah’a ibadete adanması sebebiyle³ Hz. Meryem için de “الْبَتُول/el-betûl” ifadesi kullanılmıştır. Peygamber Efendimizin bir hadisinde geçen “لَا رَهْبَانِيَّةَ وَلَا تَبْتُلَ” لَا رَهْبَانِيَّةَ/İslam'da ruhbanlık ve tebettül yoktur.” cümlesindeki tebettül kelimesini Ebu Ubeyde (ö. 209/825), kadınlarla ilişkiyi kesmek ve nikâhı (evlenmeyi) terk etmek şeklinde yorumlamıştır.⁴ Ayrıca kişinin malından vermek için ayırdığı sadakaya da “صَدَقَةٌ بَتْلَةً/Kesin ve geri dönüşü olmayan (ana maldan ayrılan) sadaka” denmiştir.⁵

Ebu Ubeyde'nin, El-Esmai'den (ö. 216/831) naklettiği bir rivayete göre, hurma ağacından ayrılan hurma dalına da betûl “الْبَتُول” denilmektedir. İbnü'l-Arabi (ö. 231/846) ise “المُبَتَّلَة/el-mübetteletün” kelimesinin, tüm uzuvları düzgün ve mükemmel bir şekilde yaratılmış kadın için kullanıldığını belirtmektedir. Bu kelime, bütün güzel özelliklere sahip, tam ve eşsiz olan anlamında da kullanılmıştır.⁶ Nitekim Ahmed b. Yahya'ya (ö. 291/904), Hz. Fatıma'ya neden Betûl denildiği sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “O,

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmîrrâî (b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, ts.), 8/124-125; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Muhammed Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâ'it-turâsî'l-Arabî, 2001), 14/607-608; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr ez-Zemahşeri, *Esasu'l-Belağa*, thk. Muhammed Basil Uyun es-Sevd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/44; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Ali Cemâluddin b. Manzûr er-Ruveyfî İbn Manzûr, *Lisân'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 11/42-43.

² Ebu'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb el-İsfahanî, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnan ed-Davudî (Dimaşk; Beyrut: ed-Dârü's-Şamiyye, 1412), 107.

³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-Ensârî el-İsbehânî İbn Fûrek, *Tefsiru İbn Fûrek (Min Evveli Sûreti'l-Mü'minin Âhiri Sûrati's-Secde)* (Mekke: y.y., 1430/2009), 3/71.

⁴ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam b. Abdullah el-Herevî el-Bağdadi Ebû Ubeyd, *Garibu'l-Hadis*, thk. Muhammed Abdulmuid Han (Haydarabad: Dairatü'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1384/1964), 4/19; İbn Manzûr, *Lisân'l-Arab*, 11/42-43.

⁵ Ebû Ubeyd, *Gâribu'l-Hadis*, 4/19.

⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, 14/208; İbn Manzûr, *Lisân'u'l-Arab*, 11/42-43.

kendi dönemindeki ve ümmetin kadınlarına kıyasla din, ahlak, fazilet ve iffet açısından tamamen üstün özelliklere sahip, onlardan belirgin şekilde ayrılmıştı. Yani, ahlaki ve manevi olarak onlardan tamamen farklı bir konumdaydı.”⁷ Temel klasik sözlükler incelendiğinde “b-t-l” kökü, hem maddi hem de manevi anlamda kesme, ayırma, koparma, bir şeyi kesin bir şekilde bitirmek, bir bağdan kurtulmak, bir ilişkiyi sonlandırmak eylemlerini ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.

1.2. Tebettül Kavramının Semantik Analizi

“Tebettül” kelimesinin en somut ve canlı örneklerinden biri, hurma fidanının yaşam döngüsünde görülür. Ana hurma ağacının dibinde büyüyen küçük filiz, bir süre sonra ondan ayrılarak kendi köklerini salar ve bağımsız bir ağaç haline gelir. İşte bu ayrılma ve bağımsızlaşma sürecine “tebettül” denir. Fidan için “el-betül” (ayrılan), ana ağaç için ise “el-mübtelle” (fidanı kendisinden ayrılan) ifadeleri kullanılır. Bu örnek, kelimenin “ayrılma, kopma ve bağımsızlaşma” anlamlarını somut bir şekilde gözler önüne serer. Hurma fidanının yaşam döngüsündeki bu ayrılma ve bağımsızlaşma olayı, zamanla insanlar için de kullanılmaya başlanmıştır. Herhangi bir konuda (yetenek, yaşam tarzı, maneviyat, vb.) diğer insanlardan farklılaşan, sıyrılan, onlardan “ayrılan” kişilere de “mütebettil” (kendini adanmış, ayrılmış) denir. Bu, kişinin özel bir yeteneği, farklı bir dünya görüşü, kendini adadığı bir amaç veya derin bir manevi arayış nedeniyle diğerlerinden “kopması” ve kendi yolunu çizmesi anlamına gelir.⁸ Nitekim sanatıyla bütünleşen bir sanatkâr veya kendini ilme adayan bir âlim bu anlamda ‘mütebettil’ sayılabileceği gibi, bu ‘kopuş’un en sembolik örneklerinden biri de dünyevi bir krallığı terk ederek kendini tamamen manevi arayışa adayan İbrâhim b. Edhem’in (ö. 161/778) hayatında görülebilir.⁹

2. Cahiliye Döneminde Tebettül

2.1. Cahiliye Toplumunda Dini Hayat ve İbadet

“Tebettül” kavramının İslam ile kazandığı devrimsel niteliği tam olarak kavrayabilmek için, İslam öncesi Cahiliye toplumunun dini yapısına bakmak aydınlatıcı olacaktır. Bu dönemde Arapların dini hayatı, parçalanmış bir bağlılık sistemi üzerine kuruluydu. Her kabilenin kendine özgü bir putu olmakla birlikte, bu putların en önemlileri olan Hubel, Lât, Menât ve Uzzâ gibi ilahlar Kâbe ve çevresinde toplanmıştı. Cahiliye inancına göre bu putlar, yüce bir yaratıcı olan Allah ile insanlar arasında aracılık eden kutsal varlıklardı. Bu nedenle Araplar, kurbanlarını bu putlara sunar, dualarını onlara yöneltir ve Kâbe'yi onlar adına tavaf ederlerdi.¹⁰

İşte “kesmek, koparmak” anlamına gelen “tebettül” kavramı, İslam’ın bu aracılı ve parçalanmış dindarlık anlayışına getirdiği köklü bir alternatifi ifade eder. Tebettül, kişinin

⁷ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, 14/207.

⁸ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 8/125; Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, 14/207; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Nasr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luga ve Sîhâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1407), 4/1630; Avde Halil Ebu Avde, *Tatavvuru'd-delali beyne lugati's-şî'ri'l-cahili ve lugati'l-Kur'ani'l-Kerim* (ez-Zerka, Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 207.

⁹ Bk. Reşat Öngören, “İbrâhim b. Edhem”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/ 293-294.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Himyari İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka v.dğr. (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Babi'l-Halebi, 1375/1955), 1/77-85.

Allah ile kendi arasına koyduğu bütün bu putlardan, araçlardan ve dünyevi bağlardan “koparak”, bütün varlığıyla ve doğrudan doğruya yalnızca Tek olan Allah'a yönelmesidir. Dolayısıyla bu kavram, Cahiliye'nin dağılmış sadakatini sonlandıran ve ibadeti aracısız bir şekilde Allah'a has kılan tevhid ilkesinin en net pratiklerinden ve kalbî yansımalarından biridir.

Putperestliğin yaygınlığına rağmen Arap Yarımadası'nda, asılları bozulmuş olsa da ilahi vahye dayanan Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinlere mensup topluluklar da mevcuttu. Bu dinlerin, Cahiliye Araplarının dini düşünceleri üzerinde kısmen etkisi olmuştur. Bununla birlikte tek tanrı inancını benimseyen ve Hz. İbrahim'in dinine mensup olduklarını söyleyen “Hanifler” de bulunmaktaydı. Hanifler, putlara tapmayı reddeder, Allah'a inanır, Kâbe'yi ziyaret eder, kurban keser ve bazı ibadetleri yerine getirirlerdi. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (ö. 605[?]), Varaka b. Nevfel (ö. 610 [?]), Ümeyye b. Ebi's-Salt (ö. 9/630) gibi isimler, bilinen Hanifler arasındaydı.¹¹

Cahiliye döneminde, bugünkü anlamıyla “tebettül” kavramı ve tasavvufi uygulamalar olmamakla birlikte, bazı kaynaklarda dünyadan el etek çekme, inzivaya çekilme, kendini ibadete verme gibi eğilimlerin görüldüğü rivayet edilir. Bazı Haniflerin, putperest toplumdan uzaklaşarak, tefekkür ve ibadet amacıyla mağaralara çekildikleri, dağlarda inziva hayatı yaşadıkları rivayet edilir. Örneğin, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in Hira mağarasına çekilerek ibadet ettiği bilinmektedir.¹² Bazı kaynaklarda, Cahiliye döneminde “sâihûn” (seyahat edenler, gezginler) ve “ruhbân” (keşişler, rahipler) olarak adlandırılan kişilerden bahsedilir. Bu kişilerin, dünyevi işlerden uzak durarak, çöllerde veya dağlarda dolaştıkları, ibadet ve tefekkürle meşgul oldukları rivayet edilir. Ancak, bu kişilerin kimlikleri, inançları ve uygulamaları hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.¹³

2.2. Cahiliye Şiirinde “b-t-l” Kökü ve Türevlerinin Kullanımı

Tebettül kelimesi cahiliye şiirinde de yukarıda zikrettiğimiz anlamlarda kullanılmıştır. A'sa (ö. 7/629), bir genç kızın özelliklerini anlattığı şiirinde şöyle demektedir:

مُبَتَّلَةُ الْخَلْقِ مِثْلَ الْمَهَاةِ لَمْ تَرِ شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا

“Yaratılışı kusursuz, Beyaz ceylan gibi, ne güneş görmüş ne de dondurucu soğuk.”¹⁴

“Mübettele” kelimesi, bu beyte, sözlük anlamlarından biri olan, yaratılışında hiçbir kusur olmayan, her organı ayrı ayrı güzel ve uyumlu olan kadın anlamında kullanılmıştır.

Bu kök, bir şeyi tamamlamak ve kendisine verilen şeyi kendisine has kılmak, kendisi için ayırmak anlamında da kullanılmıştır. Zira ‘Adî b. Vedâ’ (ö. ?), mülk edinmek için

¹¹ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed Ebû İshak el-Fezâri, *es-Siyer*, thk. Faruk Hammâde (Beyrut: y.y., 1987), 115-117; Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said Şemsuddin el-Kirmani, *el-Kevâkibu'd-Derari fi Şerhi Sahihi'l-Buhari*, thk. Ali b. Dâhilullah b. Uceyyan el-Avfî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1981), 15/63; Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan el-Endelûsi Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsir*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrut: y.y., 1420), 3/202; Ümeyye b. Ebi Salt es-Sekafi Ümeyye b. Ebi Salt, *Dîvânu Ümeyye b. Ebi Salt* (Beyrut: Matbaatu'l-Vataniyye, 1934), 5-6.

¹² İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1/224-227.

¹³ Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şî'r ve's-Şu'arâ'* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 1/161; Cevâd ‘Alî Cevâd ‘Alî, *el-Mufaşşal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* (b.y.: y.y., 1422/2001), 18/378.

¹⁴ Ebû Basîr Meymûn b. Kays el-A'sa, *Divânu'l-A'sa el-Kebîr* (Beyrut: Mektebetu eş-Şarki li-n-Neşri ve't-Tevzi', 1968), 95.

toprak isteyen bir kadının dilinden (şöyle) demektedir:

إِنْ تُعْطِنَا سَطَرَ الْحَقَافَيْنِ مَقْدُ طُوعًا لَنَا بَتْلًا ، إِذَنْ نَفْعَلِ

“Eğer bize iki tarafın çizgisini (sınırını) kesilmiş olarak, bize münhasıran/betlen verirsiniz, işte o zaman yaparız (kabul ederiz)”¹⁵

Bu beyt, “بَتْلُ الْعَطَاءِ/betlü'l-atâ” ifadesinin anlamını açıklamaktadır. “B-t-l” kelimesinin kökenindeki “kesme, koparma” anlamı burada da hissedilmektedir. “بَتْلُ الْعَطَاءِ” ifadesi, bir malı veya bağış eksiksiz, kusursuz bir şekilde tamamlamak ve bu malı veya bağış sadece o kişiye özel, münhasır kılmak anlamlarına gelmektedir. Başka bir deyişle, verilen şeyin tam ve eksiksiz olmasının yanı sıra, başkalarıyla paylaşılmayan, sadece o kişiye ait olan bir malı ifade eder.

Ayrıca cahiliye döneminde her ne kadar şirke dayalı bir inanç sistemi olsa da ilahi dinlere bağlı olan ya da Hz. İbrahim'in getirdiği din üzere olan ve tevhid akidesini yaşayan bazı kişiler vardı. Kur'an'ı Kerim bunlar için Hanif kavramını kullanmaktadır.¹⁶ O dönemde bu Hanif olan kişiler veya ehli kitap olan Yahudi ve Hristiyanlar için cahiliye şiirinde “التَّبَتُّلُ/et-tebettül” kavramı kullanılmıştır. Nitekim bu anlamda Rabi'a b. Makrûn ed-Dabi (ö. ?) şöyle demektedir:

لَوْ أَنَّهَا عُرِضَتْ لِأَشْمَطِ رَاهِبٍ فِي رَأْسِ مُشْرِفَةِ الدُّرَى يَتَبَتَّلُ
لَرْنَا لِبَهْجَتِهَا وَحُسْنِ حَدِيثِهَا وَلَهُمْ مِنْ نَامُوسِهِ يَنْتَزِلُ

“Eğer o (kadın) beyaz saçlı bir rahibe görünseydi bile, Yüksek zirvelerin tepesinde ibadetle kendini dünyadan soyutlamış (mütebettil) birine, Onun güzelliğine ve güzel konuşmasına hayran kalırdı (eğilirdi), Ve ibadetinden (namusundan) taviz verirdi.”¹⁷

Bu şiirde tebettül kelimesi kendini Allah için ibadete adayan kişi için kullanılmaktadır. Bu, tebettül kelimesinin cahiliye döneminde de Kur'an'ın kullandığı mecazi anlamda kullanıldığını ve bu anlamının bilindiğini göstermektedir.

Cahiliye dönemi şiiri, o dönemin inanç, düşünce ve yaşam tarzını yansıtan önemli bir kaynaktır. Bu şiirlerde “b-t-l” kökünden türeyen kelimelerin kullanımı, tebettül kavramının İslami dönem öncesindeki anlam dünyasına ışık tutar. Örneğin, A'sâ'nın şiirinde geçen “mübtelletü'l-halk” ifadesi, “yaratılışı itibarıyla mükemmel, eşsiz” anlamında kullanılmıştır. Burada “betl” kökü, bir şeyin diğerlerinden ayrışmasını, farklılaşmasını ifade eder. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'* adlı eserinde aktardığı Rabi'a b. Makrun ed-Dabi'nin şiirinde ise “yetebettel” kelimesi, “kendini ibadete adanmış” anlamında kullanılmıştır. Bu kullanım, tebettül kavramının Cahiliye döneminde de manevi bir anlam taşıdığını gösterir.

3. Kur'an'da Tebettül

3.1. Müzemmil Suresi 8. Ayet ve Tefsiri

Tebettül kelimesi Kuran'ı Kerim'de sadece “وَأَذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا” şeklindeki Müzemmil Suresinin 8. ayetinde geçmektedir. “Rabbini adını an ve bütün benliğini ona

¹⁵ *Şu'ara'u Umman fi'l-Cahiliyye ve Sadri'l-İslam* (Abu Dabi: Mecmeu's-Sekafi, 2000), 66.

¹⁶ el-Bakara, 2/135; Âl-i İmrân, 3/67.

¹⁷ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'*, 1/161.

yönel” şeklinde meal edilebilecek olan bu ayet, Türkçe meallerin tamamında bu anlam da veya bu anlama yakın bir şekilde tercüme edilmiştir. Kuran’ı Kerim tefsirlerine baktığımızda “tebettül” kavramının ayrıntılı bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Ferrâ (ö. 207/822) “وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا” ayetini “Allah’a karşı ihlaslı ol” şeklinde anlamış ve Tebettül kelimesini Allah dışında her şeyi terk etmek, sadece Allah’a yönelmek şeklinde tefsir etmiştir.¹⁸ Tâberi (ö. 310/923) tefsirinde İbn Abbas (ö. 68/687) gibi bazı sahabe, Mucâhîd (ö. 104/722) ve Kâtâde (ö. 117/735) gibi birçok tabiinden yaptığı rivayetlerde, onların tebettül kelimesini Allah’a karşı ihlaslı olmak, her şeyi terk edip sadece Allah’a yönelmek olarak tefsir ettiklerini nakletmektedir.¹⁹

Zemahşerî (ö. 538/1144), Müzzemmil Suresi 8. ayetteki “وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا” ifadesindeki “tebtîlen” mastarının, “tebettele” fiilinin beklenen mastarı olan “tebettülen” yerine kullanılmasını, “bettele” ve “tebettele” fiillerinin anlam birliğiyle açıklar. Ona göre, her ikisi de “Allah’a yönelmek, dünyadan kopmak” anlamına gelen bu fiillerden “tebettele”nin meful-i mutlakı (pekiştirme mastarı) olarak, anlamdaşı olan “bettele”nin mastarı “tebtîlen” tercih edilmiştir. Bu, Arapçada yaygın bir kullanım olup, Allah’a yönelişin kesinliğini, tamlığını ve şeksizliğini vurgulamak içindir; yani tebettülün sadece bir süreç değil, aynı zamanda kesin bir sonuç ve tam bir teslimiyet hali olduğunu ifade eder.²⁰

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Mefâtihu'l-Gayb adlı tefsirinde, Müzzemmil Suresi'nin 8. ayetini “وَأَذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا” /Rabbini an ve bütün varlığıyla O'na yönel” detaylı bir şekilde yorumlar. Râzî, ayette geçen “zikir” ve “tebettül” kavramlarını merkeze alarak, tebettülün İslam'daki yerini ve önemini açıklar.

Râzî'ye göre, bu ayet iki temel dini emri içerir: Allah'ı zikretmek ve O'na tebettül etmek. Zikir, Allah'ı anmak, O'nun isimlerini söylemek, O'nu hatırd tutmak ve O'na dua etmek gibi farklı şekillerde gerçekleşebilir. Râzî, zikrin kalple, dille veya her ikisiyle yapılabileceğini ve farklı dereceleri olduğunu belirtir. Tebettül ise, kelime anlamı itibarıyla “kesmek, ayırmak, koparmak” anlamına gelir ve Râzî, tüm müfessirlerin bu kelimeyi “ihlaslı olmak”, yani Allah'a tam bir samimiyet ve içtenlikle yönelmek şeklinde yorumladıklarını vurgular.

Râzî, tebettül kavramını daha iyi anlamak için iki temel mesele üzerinde durur. İlk olarak, kelimenin dilbilimsel kökenini ve tefsirlerdeki “ihlas” yorumunu ele alır. “Tebettül”ün kök anlamının “kesmek, ayırmak” olduğunu belirttikten sonra, bu kelimenin, kişinin kalbini dünyevi her türlü bağdan ve meşguliyetten “kesip” sadece Allah'a yöneltmesi ve O'na tam bir samimiyetle bağlanması anlamına geldiğini açıklar.

İkinci meselede ise Râzî, ayetteki ifade tarzının özel bir anlam taşıdığını vurgular. Allah'ın “وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا”/Ve tebettel ileyhi tebettülen” veya “وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا”/Bettil nefseke ileyhi tebtîlen” gibi ifadeler yerine, doğrudan “وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا”/Ve tebettel ileyhi tebtîlen”

¹⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. (Mısır: y.y., ts.), 3/198.

¹⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amili et-Tâberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turki (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 23/688.

²⁰ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiḍi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 4/639.

“tebtîlen” (mastar halini) kullanmasının hikmetini sorgular. Râzî, bu noktada “tebtîl” ve “tebettül” arasındaki önemli farka dikkat çeker.

Razi'ye göre tebtîl, kişinin aktif çabasını, eylemlerini, ibadetlerini, Allah'a yönelme sürecindeki davranışlarını ifade eder. Tebettül ise, bu çabaların sonucunda ulaşılan nihai hali, kalbin tamamen Allah'a döndüğü, dünyevi bağlardan arındığı, ihlas ve samimiyetle dolduğu manevi durumu anlatır. Yani tebtîl bir süreç, tebettül ise o sürecin hedefi ve sonucudur. Razi, ayette “tebettül” kelimesinin seçilmesinin, asıl hedefin bu manevi mertebeye ulaşmak olduğunu gösterdiğini belirtir.

Râzî, tebtîlin (çaba, ibadet, mücadele) tebettüle (Allah'a tam yöneliş haline) ulaşmak için zorunlu bir ön şart olduğunu vurgular. Kişi, Allah yolunda çaba göstermeden, ibadet etmeden, nefsinin dizginlemeden, kalbinde o ihlas ve samimiyet halini oluşturamaz. Bu durumu, Ankebût Suresi'nin 69. ayetindeki “Bizim uğrumuzda mücadele edenleri elbette kendi yolumuza eriştireceğiz” ifadesiyle destekler. Yani, Allah'a ulaşmak isteyenlerin öncelikle O'nun yolunda çaba göstermeleri (tebtîl) gerekmektedir.

Râzî, tebettülün gerçekleşebilmesi için kalpte Allah'a karşı derin bir sevgi ve muhabbetin bulunması gerektiğini belirtir. Çünkü insan, ancak gerçekten sevdiği bir varlığa tam anlamıyla yönelebilir, onun için her şeyden vazgeçebilir ve onunla bütünleşebilir. Bu sevgi, tebettülün itici gücü ve temel motivasyonudur.

Râzî, Müzzemmil Suresi'nin “O, doğunun da batının da Rabbidir. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Öyle ise O'nu vekil edin” mealindeki 9. ayetinin, 8. ayette emredilen zikir ve tebettülün nedenini açıkladığını ifade eder. Allah'ın her şeyin Rabbi ve tek ilah olması, O'na güvenilmesi ve dayanılması gerektiği gerçeği, O'nu anmayı (zikir) ve O'na tam bir teslimiyetle yönelmeyi (tebettül) zorunlu kılar.²¹

Fahreddin er-Râzî'nin tebettül yorumu, bu kavramın İslam düşüncesindeki derinliğini ve önemini ortaya koyar. Tebettül, sadece birtakım ibadetleri yerine getirmekten ibaret değildir; o, ibadetlerin ve çabaların sonucunda ulaşılan, kalbin Allah'a tam olarak bağlandığı, dünyevi her şeyden arındığı ve ihlasla dolduğu bir manevi haldir. Bu hale ulaşmak için çaba (tebtîl) şarttır ve bu çabanın temelinde de Allah'a karşı derin bir sevgi ve muhabbet bulunmalıdır.

Müfessirlerin ve özellikle Fahreddin er-Râzî'nin tebettül yorumunu günümüz insan psikolojisi bağlamında değerlendirdiğimizde, karşımıza önemli ve evrensel bir olgu çıkar: İçsel dönüşüm ve anlam arayışı. Râzî'nin vurguladığı gibi, tebettül, sadece dışsal ibadetlerle sınırlı bir eylem değil, kişinin iç dünyasında yaşadığı derin bir dönüşüm sürecidir. Günümüz insanı, yoğun stres, kaygı, anlamsızlık hissi gibi sorunlarla boğuşurken, bir yandan da iç huzuru, mutluluk ve yaşamın anlamını arar. Râzî'nin tebettül yorumu, bu arayışa bir cevap sunar niteliktedir. Tebettül, kişinin kendi iç dünyasına dönüp, dünyevi kaygı ve bağımlılıklardan (maddi hırslar, ego, sosyal statü vb.) uzaklaşarak daha aşkın bir varlıkla yani Allah ile bağ kurma çabasıdır. Bu çaba, yani tebtîl, modern psikolojideki kişisel gelişim, farkındalık gibi pratiklere benzer. Bu pratikler,

²¹ Ebû Abdullah Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Razi, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1420), 30/687.

kişinin kendi iç dünyasını keşfetmesine, duygusal ve zihinsel olarak dengelenmesine, stresle başa çıkmasına ve daha anlamlı bir yaşam sürmesine yardımcı olur. Râzî'nin tebettül yorumu, modern psikolojinin temel kavramlarıyla (kendini gerçekleştirme, anlam arayışı, olumlu duygular geliştirme, manevi ihtiyaçları giderme) önemli ölçüde örtüşmektedir. Dolayısıyla Tebettül, insanın içsel dönüşüm ve anlam arayışında, hem bir süreç (tebtül) hem de bu sürecin hedefi olan bir manevi olgunluk halidir.

4. Tebettül Kavramının Terimleşme Süreci

Tebettül kavramının kökleri, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflere dayanır. Özellikle Müzzemmil Suresi'nin 8. ayetinde geçen "tebettele" fiili "...ve bütün varlığıyla O'na yönel" bu kavramın temelini oluşturur. Hadislerde de Allah'a yöneliş ve dünyadan uzaklaşmayı ifade eden "zühd" gibi kavramlar, tebettülle dolaylı olarak ilişkilidir. Ancak, Kur'an ve hadislerde tebettül, henüz bugünkü tasavvufi anlamıyla, özel bir terim olarak kullanılmaz. Bu ilk kaynaklarda tebettül, daha ziyade genel bir Allah'a yöneliş ve dünyevi hayattan kısmi bir uzaklaşma anlamı taşır.²²

Bazı hadislerde geçen "لَا رَهْبَانِيَّةَ وَلَا تَبَتُّلَ فِي الْإِسْلَامِ" / İslam'da ruhbanlık ve tebettül yoktur" ve "Tebettül, Osman b. Maz'un'a (ö. 2/624) yasaklandı" ifadeleri, ilk bakışta Müzzemmil Suresi'ndeki tebettül emriyle çelişiyor gibi görünebilir. Ancak, bu ifadeler dikkatle incelendiğinde, hadislerde yasaklanan tebettülün, Hristiyan rahiplerin yaptığı gibi evliliği ve dünya hayatını tamamen terk ederek aşırı bir inzivaya çekilme ve ruhbanlık hayatı yaşama anlamına geldiği anlaşılır. İslam, bu tür bir aşırılığı onaylamaz.²³ Müzzemmil Suresi'ndeki tebettül emri ile hadislerdeki yasaklama arasında gerçekte bir çelişki bulunmamaktadır. Ayette emredilen tebettül, Allah'a ibadet ve samimi bir yöneliş için, gereksiz dünyevi meşguliyetlerden, zararlı bağlardan ve günahlardan kalben uzaklaşmaktır. Bu durum, evliliği veya helal yoldan kazanılan dünyevi nimetleri terk etmek anlamına gelmez. Hadislerde yasaklanan ise, kişinin kendisine, ailesine ve topluma karşı sorumluluklarını tamamen ihmal ederek, aşırı bir şekilde dünyadan el etek çekmesi ve kendini tamamen soyutlamasıdır. İslam, dengeli bir hayatı; hem Allah'a kulluk etmeyi hem de dünya hayatındaki meşru sorumlulukları yerine getirmeyi emreder.²⁴

Sahabe ve tâbiîn, tebettülü Allah'a yönelmek, ihlâs ve samimiyetle ibadet etmek şeklinde anlamışlardır. İlk dönem sufileri de (zâhidler ve âbidler) Kur'an ve hadislerdeki bu vurguyu hayatlarına yansıtmış, zühd ve ibadete önem vermişlerdir. Bu yaşam tarzının önde gelen temsilcileri arasında Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Râbia Adeviyye (ö. 185/801) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi isimler bulunur. Ancak, bu dönemde tebettül, henüz ayrıntılı bir şekilde tanımlanmamış, tasavvufi bir terim olarak sistemleştirilmemiştir.

²² Ebu'l-Fida İsmail b. Omer b. Kesir ed-Dımeşki İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk. Sami b. Muhammed Selame (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 8/255.

²³ İslam'ın ruhbanlığı tasvip etmediği, şehvi duygularda da itidal üzere bulunmayı emrettiğine dair bk. Hasan Bulut, *Kur'an'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrat ve Tefrit* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 200-202.

²⁴ Takiyyuddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Vehb b. Muti İbn Dakik el-İd, *İhkamu'l-Ahkam Şerhu Umdeti'l-Ahkam* (b.y.: Matbaatu's-Sunneti'l-Muhammediyye, ts.), 2/171; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/42-43; Ebu'l-Abbâs Şihab ed-Din Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim es-Semin el-Halebi, *Umdetu'l-Huffaz fi Tefsiri Eşrefi'l-Elfaz*, thk. Muhammed Basil Uyun es-Sud (b.y.: y.y., 1417/1996), 1/158; İsmail Hakkı b. Mustafa el-İstanbuli el-Hanefi el-Halveti İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l-Beyan* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 10/211.

Tebettül kavramının, bugünkü anladığımız şekliyle, yani tasavvufi bir terim olarak, sistematik ve detaylı bir şekilde ele alınması, hicri 4. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir.

Ebû İsmail el-Herevî (ö. 481. h.), tebettülü tasavvufi bir mertebe olarak ilk kez sistemli bir şekilde ele alıp, sâlikin her şeyi bırakıp tamamen Allah'a yönelmesi olarak tanımlamıştır. Herevî, tebettülü üç dereceye ayırır: Birincisi, halkın teveccühünü önemsemeyip nefsi Allah'a teslim ederek ilahi hükme razı olmak ve tevhid-i ef'âli idrak etmektir. İkincisi, nefsin arzu ve isteklerinden uzaklaşıp Allah ile ünsiyet kurarak ilahi keşfe ulaşmaktır. Üçüncüsü ise, sâlikin istikamet üzere olup vuslat arzusuna kapılarak cem' mertebesinin başlangıcına, yani Hakk'ın nurunun tecelli ettiği ve fenâ haline yaklaştığı noktaya ulaşmaya gayret etmesidir. Bu derecelendirme, tebettülün sadece bir kopuş değil, aynı zamanda aşamalı bir manevi yükseliş ve Allah'a yakınlaşma süreci olduğunu gösterir.²⁵

Daha sonraki dönemde Kâşânî (ö. 730. h.), *İstilahâtü's-Sûfiyye* adlı eserinde Tebettül kavramını geniş bir şekilde ele alır. Tebettülü tasavvuf yolculuğunda (seyr-i sülûk) farklı aşamaları olan, on basamakta tamamlanan bir süreç olarak tanımlar. Bu tanım, tebettülün sadece bir anlık bir kopuş veya yöneliş olmadığını, aksine, sürekli bir çaba ve gelişim gerektiren, uzun bir yolculuk olduğunu gösterir.²⁶

Başlangıç Aşaması (Günahlardan Arınma): Bu aşama, kişinin günahlarından zevk almayı bırakması, nefsinin günah ve kötü arzularından (şehvet, öfke, kibir vb.) uzaklaşmasıdır. Bu, tasavvuf yolculuğunun ilk adımı olan tövbe ile başlar. Tövbe, kişinin geçmiş günahlarından pişmanlık duyması, Allah'tan af dilemesi ve bir daha o günahlara dönmeye karar vermesidir. Bu aşamada kişi, zühd (dünyaya ve dünyevi zevklere karşı ilgisizlik) ve takva (Allah'tan korkma ve O'nun emirlerine uyma) ilkelerini benimseyerek nefsini terbiye etmeye çalışır. Nefis terbiyesi, tasavvufun temel amaçlarından biridir.

Bablar Aşaması (İnsanlardan Bağımsızlaşma): Bu aşama, kişinin Allah'a tam bir güven ve teslimiyet anlamına gelen tevekkül ilkesini benimseyerek, Allah'tan başka varlıklardan korkmamayı ve onlara ümit bağlamamayı öğrenmesidir.

Muameleler Aşaması (Allah'ın Fiillerine Bağlanma): Bu aşamada kişi, tevhid-i ef'âl (fiillerde tevhid) anlayışına ulaşır. Yani, evrende meydana gelen her şeyin Allah'ın fiili, kudreti ve iradesiyle gerçekleştiğini idrak eder. Bu idrak, kişiyi rıza (Allah'ın takdirine razı olma) ve teslimiyet (Allah'ın iradesine boyun eğme) makamına ulaştırır. Artık kişi, olayları kendi iradesiyle değil, Allah'ın takdiriyle değerlendirir.

Ahlak Aşaması (İlahi Ahlakla Ahlaklanma): Bu aşamada kişi, nefsinin kötü arzularından (heva ve heves) tamamen arınır ve Allah'ın güzel ahlakını (merhamet, adalet, cömertlik, sabır vb.) benimser. Bu, "tahalluk bi ahlakillah/Allah'ın ahlakıyla ahlaklanma" olarak ifade edilir. Nefsin tezkiyesi (temizlenmesi) ve kalbin nurlandırılması, bu aşamanın temel hedeflerindendir.

Usuller Aşaması (Temeller/Kökler): Bu aşamada kişi, Allah'tan başka her şeyden (mâsivâ) uzaklaşır ve sadece Allah ile ünsiyet (yakınlık, dostluk) kurar. Diğer insanlardan

²⁵ Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensari Ebû İsmail el-Herevi, *Menazilu's-Sairin* (Beyrut: y.y., ts.), 32-33.

²⁶ Abdurrezzâk el-Kâşânî, *İstilahâtü's-Sufiyye* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992), 220.

ve yaratılmışlardan (halk) uzaklaşma, onlardan bir tür yalnızlık ve yabancılık (vahşet) hissetme bu aşamanın özelliğidir. Ancak bu, insanlardan tamamen kopmak anlamına gelmez; kişi, Allah ile olan derin bağına güçlendirmek için dış dünyadan ve onun meşguliyetlerinden bir süreliğine uzaklaşır. Bu, bir nevi manevi inziva halidir. Bu hal, kalbin sadece Allah'a ait olmasını sağlar.

Vadiler Aşaması: Bu aşamada kişi, Allah'ın kutsal nuruna yönelir. Bu, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellilerini (görünümlerini) idrak etmeye başlamasıyla gerçekleşir. Aynı zamanda, nefsin isteklerine ve arzularına uymaktan tamamen sıyrılır. Nefsin baskısından kurtulup, ilahi nurlara açılma bu aşamanın temel özelliğidir. Bu, kalbin ilahi tecellilere açık hale gelmesi ve nefsin arınmasıyla mümkündür.

Haller Aşaması: Bu aşamada kişi, kendi çabasıyla (kesb) bir şeyler elde etme, ibadet etme, manevi mertebelere ulaşma gibi gayretlerden vazgeçer. Artık Allah'ın onu kendisine doğru çekmesine (cezb) teslim olur ve O'na tam bir boyun eğme hali yaşar. Bu, kişinin kendi iradesini Allah'ın iradesine tabi kılması ve O'nun lütfuyla hareket etmesidir. Bu, tevekkülün en üst noktasıdır.

Velayetler Aşaması (Velilikler): Bu aşama, velilik makamına ulaşanların yaşadığı bir haldir. Kişi, yaratılmış lığın (halkiyyet) getirdiği sınırlamalardan, kulluk (ubudiyet) bilincinden ve zorunluluklardan (vücûb) sıyrılarak, ilahlığın (uluhiyyet) hükümlerine ve tecellilerine yönelir. Bu, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellilerini daha derin bir şekilde idrak etme ve O'nunla daha yakın bir ilişki kurma halidir.

Hakikatler Aşaması: Bu aşamada kişi, kendi benliğinin izlerinden, kalıntılarından ve varlık iddiasından tamamen sıyrılır. Artık tek hedefi, Allah'ın zatında yok olmak (fenâ) ve O'nunla bütünleşmektir. Bu, kişinin kendi varlığını Allah'ın varlığında eritmesi ve O'ndan başka bir şey görmemesi halidir.

Nihayetler Aşaması (Sonlar): Bu, tebettülün en son ve en üst aşamasıdır. Kişi, tam anlamıyla Allah ile bütünleşir (cem') ve kendi varlığı O'nun varlığında yok olur (mahv). Bu, fenâfillah (Allah'ta yok olma) halidir. Ancak bu yok oluş, bir hiçlik değil, aksine Allah ile birlikte var olma (bekâbillah) ve O'nunla sonsuzlukta kalma halidir. Bu aşamada kişi, bekâ (kalıcılık) korkusundan da kurtulur, çünkü artık O'nunla birlikte sonsuzluğa ermiştir. Bu makam visal (kavuşma) makamı olarak adlandırılır.²⁷

Abdürrezzak el-Kâşânî'ye göre tebettül, basit bir "dünyadan el çekme" eylemi değil, aşamalı bir manevi yolculuktur. Bu yolculuk, günahlardan arınmayla başlar, Allah'tan başka her şeyden bağımsızlaşmayla devam eder, Allah'ın fiillerini idrak etmeye, O'nun ahlakıyla ahlaklanmaya ve nihayetinde Allah'ta fani olmaya (fenâfillah) kadar uzanır. Bu süreç, tasavvuftaki seyr-i sülûk (manevi yolculuk) kavramının bir ifadesidir ve tevbe, zühd, takva, tevekkül, rıza, teslimiyet, ihlas, fenâ ve bekâ gibi önemli tasavvufi kavramlarla yakından ilişkilidir.²⁸

²⁷ Abdurrezzâk el-Kâşânî, *Istîlâhâtü's-Sufiyye* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992), 220.

²⁸ Abdurrezzâk el-Kâşânî, *Istîlâhâtü's-Sufiyye* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992), 220; Bk. Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'âî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Nest'ain*, thk. Muhammed el-Mu'taşm Billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1416/1996), 2/30-35.

Sonuç

Bu çalışmada, “tebettül” kavramı, etimolojik kökenlerinden başlayarak, Cahiliye dönemi, Kur'an-ı Kerim, hadisler ve özellikle tasavvuf literatüründeki anlam derinlikleri ve tarihsel gelişimi çerçevesinde incelenmiştir. Yapılan analizler, tebettülün zaman içinde hem maddi hem de manevi anlamda bir ayrışması, bir kopuşu ve nihayetinde Allah'a tam bir yönelişi ifade edecek şekilde anlam genişlemesine uğradığını göstermiştir. Cahiliye şiirinde bir yandan fiziki ve estetik bir ayrışmayı, diğer yandan kişinin kendini ibadete adanmasını ifade eden kavram, İslam öncesi dönemde de bir arka plana sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Kur'an-ı Kerim'de, Müzzemmil Suresi'nin 8. ayetiyle İslami literatürdeki temelini bulan tebettül; tefsirlerde ihlas, Allah'a tam bir yöneliş ve dünyevi bağlardan kalben kopuş şeklinde yorumlanmıştır. Hadislerde geçen “İslam'da ruhbanlık ve tebettül yoktur” ifadesi ise, Kur'an'daki bu emirle çelişmek yerine, onun sınırlarını çizmiştir. Bu nebevi uyarı, tebettülün Hristiyanlıktaki gibi dünyayı tamamen terk eden bir ruhbanlığa dönüşmesini engellemiş ve dengeli bir hayat içinde Allah'a samimi kulluk anlayışını pekiştirmiştir.

Sahabe ve ilk dönem sufileri tarafından ihlasla ibadet olarak anlaşılan tebettül, tasavvufun sistemleşmesiyle birlikte, hicri 4. yüzyıldan sonra teknik bir terim haline gelmiştir. Hâce Abdullah-ı Herevî'nin üç aşamalı tanımı ve özellikle Abdürrezzak el-Kâşânî'nin on basamaklı sistemleştirmesi, tebettülü nefis terbiyesinden başlayarak fenâfillah ve bekâbillah makamlarına uzanan zorlu bir manevi yolculuk olarak konumlandırmıştır.

Bu tarihsel ve kavramsal analizin ötesinde, tebettülün modern insanın ahlaki ve manevi arayışlarına sunabileceği katkılar, konunun günümüzdeki önemini ve toplumsal yansımalarını ortaya koymaktadır. Modern yaşamın bireyi kuşatan tüketim kültürü, materyalizm ve dijital dünyanın getirdiği dikkat dağınıklığı, insanı otantik benliğinden uzaklaştırarak anlamsızlık hissine sürüklemektedir. Tebettül, bu noktada, modern ahlak anlayışına köklü bir alternatif sunar. O, mutluluğu dışsal kazanımlarda ve sosyal statüde arayan anlayışa karşı, içsel bir yeterlilik ve kalbî bir zenginlik ahlakını önerir. Kişiyi, sürekli başkalarının onayını arayan “performans odaklı” bir yaşamdan kurtarıp, eylemlerini yalnızca ilahi bir ilkeye (ihlâs) dayandıran otantik bir varoluşa davet eder. Bu, dikkatin sürekli parçalandığı bir çağda, zihni ve kalbi toparlayarak anlamlı bir hedefe yöneltme disipliniidir.

Dahası, tebettül kavramı, ilk bakışta akla gelebilecek “toplumdan soyutlanma” ithamının aksine, derin bir toplumsal sorumluluk ahlakının temelini oluşturur. Hadislerde çizilen çerçeveye anlaşıldığı üzere tebettül, insanlardan değil; bencillik, kibir, makam hırsı gibi kalbi kirleten ve sosyal ilişkileri zedeleyen negatif bağlardan “kopmaktır”. Bu içsel arınmayı başaran birey, topluma daha saf ve samimi bir niyetle hizmet etme imkânı bulur. İnsanlara yardım etmek, adil davranmak veya sosyal fayda üretmek gibi eylemler, artık ego tatmini veya dışsal bir beklenti için değil, Allah'a olan adanmışlığın doğal bir yansıması olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda tebettül,

bireysel bir ruhsal pratik olmanın ötesine geçerek, samimiyet ve ihlâs üzerine kurulu bir toplum ahlakının ön şartı haline gelir.

Sonuç olarak tebettül, sadece dünyadan el etek çekmek değil, Allah'a doğru yapılan ve sürekli bir çaba gerektiren dengeli ve bütüncül bir manevi yolculuktur. Bu yolculuk, modern dünyanın karmaşası içinde kaybolan, anlam arayan ve daha erdemli bir hayat sürmek isteyen günümüz insanına, hem bireysel bir içsel dönüşüm reçetesi hem de daha adil ve samimi bir toplumsal varoluşun ahlaki zeminini sunan evrensel bir rehber niteliğindedir.

Kaynakça

- A'sa, Ebû Basîr Meymûn b. Kays. *Divânu'l-A'sa el-Kebîr*. Beyrut: Mektebetu eş-Şarki li-n-Neşri ve't-Tevzi', 1968.
- Cevâd 'Alî, Cevâd 'Alî. *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1422/2001.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*. thk. Şidkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: y.y., 1420.
- Ebû İshâk el-Fezârî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *es-Siyer*. thk. Fârûk Hammâde. Beyrut: y.y., 1987.
- Ebû Naşr el-Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-Luḡa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulḡafûr 'Aṭṭâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407.
- Ebû 'Ubeyd, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Baḡdâdî. *Ġarîbu'l-Ḥadîs*. thk. Muhammed Abdulmu'îd Hân. 4 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1384/1964.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *Tehzîbu'l-Luḡa*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Samirrâî. 8 Cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. Mısır: y.y., ts.
- Halil Ebu Avde, Avde. *Tatavvuru'd-delali beyne luḡati's-şi'ri'l-cahili ve luḡati'l-Kur'ani'l-Kerim*. ez-Zerka, Ürdün: Mektebetu'l-Menar, 1985.
- İbn Dakîk el-İd, Taḳiyyuddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Alî b. Vehb b. Muṭî'. *İḥkâmu'l-Aḥkâm Şerḡu 'Umdeti'l-Aḥkâm*. 2 Cilt. b.y.: Maṭba'atu's-Sunneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen b. Fûrek el-Enşârî el-İşbehânî. *Tefsîru İbn Fûrek (Min Evveli Sûreti'l-Mu'minîn Âḡiri Sûrati's-Secde)*. Mekke: y.y., 1430/2009.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyerî. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. Muştafâ es-Saḡḡâ v.dğr. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Muştafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.
- İbn Kâyyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dimaşķî el-Ḥanbelî. *Medâricu's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Nest'ain*. thk. Muhammed el-Mu'taşm Billâh el-Baḡdâdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1416/1996.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'. *Lisân'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İsmâ'il Hakkî Bursevî, İsmâ'il Hakkî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Ḥanefî el-Ḥalvetî. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Kâşânî, Abdurrezâk. *Istîlâhatu's-sufiyye*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992.
- Râḡıb el-İşfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *el-Mufredât fî Ġarîbi'l-Kur'ân*. thk. Şafvân 'Adnân ed-Dâvûdî. Dimaşķ; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Faḡrûddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn. *Mefâtîḡu'l-Ġayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.

- Semîn el-Halebî, Ebu'l-‘Abbâs Şihâb ed-Dîn Aḥmed b. Yûsuf b. ‘Abdiddâim. *‘Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi’l-Elfâz*. thk. Muḥammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1417/1996.
- Şemsuddîn el-Kirmânî, Muḥammed b. Yûsuf b. ‘Alî b. Sa‘îd. *el-Kevâkibu’d-Derârî fî Şerhi Şahîhi’l-Buḥârî*. thk. ‘Alî b. Daḥîlullâh b. ‘Uceyyân el-‘Avfî. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2. Basım, 1981.
- Şuara’u Umman fî’l-Cahiliyye ve Sadri’l-İslam*. Abu Dabi: Mecmeu’s-Sekafi, 2000.
- Ṭaberî, Ebû Ca‘fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Ümeyye b. Ebi Salt, Ümeyye b. Ebi Salt es-Sekafi. *Dîvânu Ümeyye b. Ebi Salt*. Beyrut: Matbaatu’l-Vataniyye, 1934.
- Zemaḥşerî, Ebû’l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Amr. *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳâiki Ğavâmiidi’t-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407.
- Zemaḥşerî, Ebû’l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Amr. *Esâsu’l-Belâġa*. thk. Muḥammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1419/1998.

Anadolu Selçuklu Medreseleri: Konya Örneği Üzerinden Bir İnceleme

Furkan KÜL

Yüksek Lisans/ Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Çorum/Türkiye fkul795@gmail.com

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş Tarihi: 13.06.2025

Kabul Tarihi: 25.07.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı:

© Furkan Kül | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Bu çalışma, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde inşa edilen ve İslam medeniyetinin ilim geleneğini yansıtan medreseleri Konya örneği üzerinden incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, Konya’da yer alan Selçuklu dönemi medreselerinin tarihî, mimarî ve eğitsel işlevlerini ortaya koymaktır. Ayrıca, bu kurumların dönemin toplumsal ve kültürel yapısına sağladığı katkılar analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Konya’da Selçuklu dönemine ait çeşitli medreseler incelenmiştir. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş; seyyah anlatıları ve literatür taraması gibi kaynaklardan elde edilen bilgiler analiz edilmiştir. Çalışmada, medreselerin banileri, inşa amaçları, mimarî özellikleri, vakıf gelirleri ve öğretim kadrosu hakkında bilgi verilmiş; müfredat yapısına ise genel hatlarıyla değinilmiştir. Elde edilen bulgular, bu ilim müesseselerinin yalnızca dinî eğitim kurumları değil, aynı zamanda aklî ilimlerin öğretildiği, bilimsel ve kültürel faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, Konya’nın Selçuklu döneminde bir ilim ve irfan merkezi olarak şekillendiğini; medreselerin ise bu yapının hem taşıyıcısı hem de kurucusu konumunda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu medreselerin eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra mimarî özellikleriyle de Anadolu Selçuklu sanatının en önemli örneklerini yansıttığı tespit edilmiştir. Medreseler, Selçuklu sultanlarının ve ileri gelen devlet adamlarının desteğiyle yalnızca bilgi üretim odakları değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve dinî hayata yön veren kurumlar olarak işlev görmüştür. Bu yönüyle Konya medreseleri, Anadolu’da kalıcı bir Türk-İslam medeniyetinin oluşumunda kilit rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, medreseler farklı şehir ve bölgelerden gelen talebelerin bir arada eğitim görmesine olanak tanımış; böylece dönemin toplum yapısında kültürel bütünleşmeye zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle Selçuklu medreselerinin, modern eğitim anlayışını çağrıştıran bazı unsurlar barındırdığı ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu, Konya, Medrese, Eğitim, Bilim.

Atıf Bilgisi:

Kül, Furkan. “Anadolu Selçuklu Medreseleri: Konya Örneği Üzerinden Bir İnceleme”. *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 129-146.

Anatolian Seljuk Madrasahs: A Study on the Konya Example

Furkan KÜL

Master's Student, Hitit University Faculty of Theology, Department of Islamic History, Department of Islamic History and Arts, Çorum/Türkiye, fkul795@gmail.com

Research Article

History:

Received: 13.06.2025

Accepted: 25.07.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright:

© Furkan Kül | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

This study examines the madrasahs built during the Anatolian Seljuk period that reflect the scholarly tradition of Islamic civilization, focusing on the example of Konya. The main objective of the study is to reveal the historical, architectural, and educational functions of the Seljuk-era madrasahs located in Konya. Additionally, it aims to analyze the contributions of these institutions to the social and cultural structure of the period. In this context, various madrasahs from the Seljuk period in Konya have been investigated. The research adopts a qualitative method, analyzing information obtained from sources such as travel narratives and literature review. The study provides information on the founders of the madrasahs, their intended purposes, architectural features, endowment revenues, and teaching staff, while the curriculum structure is discussed in general terms. The findings indicate that these centers of learning were not only institutions of religious education but also venues where rational sciences were taught and scientific and cultural activities were conducted. The results show that Konya, during the Seljuk period, was shaped as a center of knowledge and wisdom, and that madrasahs played a dual role as both the carriers and founders of this structure. Moreover, the madrasahs were found to reflect the finest examples of Anatolian Seljuk art through their architectural characteristics, in addition to their educational functions. Supported by Seljuk sultans and high-ranking state officials, madrasahs functioned not only as hubs of knowledge production but also as institutions that influenced social, economic, and religious life. In this regard, the madrasahs of Konya played a key role in the formation of a lasting Turkish-Islamic civilization in Anatolia. Furthermore, the madrasahs allowed students from different cities and regions to study together, thus laying the groundwork for cultural integration within the social structure of the time. In this sense, it can be argued that Seljuk madrasahs contained certain elements reminiscent of modern educational concepts.

Keywords: Anatolian Seljuk, Konya, Madrasah, Education, Science.

Cite as:

Kül, Furkan. "Anatolian Seljuk Madrasahs: A Study on the Konya Example", *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 129-146.

Anadolu Selçuklu Medreseleri: Konya Örneği Üzerinden Bir İnceleme

Giriş

Anadolu Selçuklu Devleti, 11. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı¹ bir uç beyliği olarak ortaya çıkmış, kısa süre içerisinde Anadolu coğrafyasının en güçlü siyasî aktörlerinden biri hâline gelmiştir. Türklerin Anadolu'daki ilk sistemli ve kalıcı yerleşimi, 1071 Malazgirt Savaşı'yla mümkün olmuş; bu zafer, sadece Bizans'ın Anadolu'daki üstünlüğünün kırılmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesinin de önünü açmıştır.² Bu süreçte Kutalmışoğlu Süleyman Şah, İznik merkezli bir hâkimiyet kurarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerini atmıştır. Ancak onun kendi adına para bastırdığına veya hutbe okuttuğuna dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Bu durum, kurduğu siyasî yapının hukukî açıdan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim dönemin kaynaklarında, Süleyman Şah'ın Sultan Melikşah'a tâbiyetini ifade eden açık ifadelere yer verilmektedir.³

I. Kılıç Arslan (1092–1107) ve I. Mesud (1116–1155) gibi sultanlar döneminde devletin temelleri sağlamlaştırılmış, II. Kılıç Arslan'ın (1155–1192) uzun süren saltanatında ise bölgesel beylikler etkisiz hale getirilerek merkezî otorite güçlendirilmiştir. Anadolu Selçukluları, özellikle I. Alâeddin Keykubad (1220–1237) zamanında siyasî, askerî ve iktisadî açıdan zirveye ulaşmıştır.⁴ Ancak 1243 Köse Dağı Savaşı'nda Moğollara yenilmeleriyle birlikte siyasî bağımsızlık zayıflamış⁵ ve giderek İlhanlı hâkimiyeti altında bir hânedan devleti konumuna gerilemiştir. Buna rağmen Anadolu Selçuklu Devleti, kurumsallaşma, şehirleşme ve ilmî faaliyetler açısından Anadolu'nun sonraki yüzyıllarındaki gelişmelerine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilmî faaliyetlere verdiği önem, özellikle medrese kurumu etrafında şekillenmiş ve eğitim alanındaki kurumsallaşmanın temelini oluşturmuştur.

Bu kurumsallaşma sürecinin en belirgin ve kalıcı tezahürlerinden biri medrese yapılanmaları olmuştur. İslam medeniyetinde eğitimin en önemli kurumsal yapısı olan medreseler, yalnızca dinî bilgilerin aktarıldığı mekânlar değil; aynı zamanda matematik, astronomi, tıp, edebiyat ve felsefe gibi aklî ilimlerin de öğretildiği merkezler olarak dikkat çekmiştir. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti döneminde kurulan Nizamiye Medreseleri, İslam eğitim sisteminin zirvesini temsil etmiş; Bu model, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından da benimsenerek Anadolu'ya taşınmıştır.

Devletin bu süreçte Anadolu'da hem İslam'ın yayılması hem de kalıcı Türk hâkimiyetinin sağlanması için eğitim politikaları büyük önem taşımıştır. Selçuklu sultanları, eğitimi bir devlet politikası haline getirerek şehirlerde medreseler, camiler,

¹ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten* 81/290 (Nisan 2017), 45.

² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), 37.

³ Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/104.

⁴ Yaşar Bedirhan - Zeki Atçeken, *Malazgirtten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019), 279.

⁵ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 2018), 57.

tekkeler ve zaviyeler inşa etmiş; bu kurumlarla toplumsal yapıyı ilim, irfan ve ahlak ekseninde şekillendirmeyi hedeflemişlerdir.

Selçuklu devletleri arasında en uzun ömürlü⁶ olan bu devletin başarısı, sadece siyasî alanda değil, aynı zamanda eğitim alanındaki güçlü yapılanmasında da kendini göstermektedir. Tarih boyunca devletlerin hâkimiyet kurdukları bölgelerde kalıcılıklarını sürdürebilmeleri, çok yönlü stratejiler geliştirmelerine bağlıdır. Bu stratejiler yalnızca siyasî ve askerî araçlarla sınırlı kalmayıp, zaman zaman dinî ve kültürel yapılar üzerinden de inşa edilmiştir. Özellikle Selçuklu döneminde medreseler, sadece ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü yapılar değil, aynı zamanda mezhep politikalarının ve toplumsal düzenin şekillendirilmesinde kullanılan araçlardan biri olmuştur. Bu çerçevede eğitim, seçkin bir zümre olan ulemaya hitap eden sınırlı ancak stratejik bir faaliyet olarak devletin ideolojik ve idarî bütünlüğünü destekleyen bir işlev görmüştür. Öte yandan, Anadolu'da devlet adamları tarafından çok sayıda medrese inşa edilmiş; bu kurumlarda ağırlıklı olarak dinî ve tıbbî eğitim verilmiş, bazı medreseler ise aynı zamanda rasathane (gözlemevi) olarak kullanılmıştır.⁷

Medreselerde verilen eğitim genel olarak iki ana kola ayrılmaktaydı. Birinci grup, aklî ilimler olarak adlandırılan ve matematik, astronomi, geometri, fizik, tıp, gramer ve felsefe gibi alanları kapsayan ilimlerden oluşmaktaydı. İkinci grup ise İslamî ilimleri kapsamaktaydı ve usûl, fıkıh, hadis, tefsir gibi derslerden oluşmaktaydı.⁸ Bu çok yönlü eğitim sistemi sayesinde, medreselerden mezun olan bireyler dönemin ihtiyaç duyduğu entelektüel birikime sahip olarak yetişmekte ve devlet kademelerinde önemli görevler üstlenebilmekteydi. Ayrıca, bu mezunların bir kısmı farklı şehirlere gönderilerek halkın eğitimine katkıda bulunmakta, bu sayede, toplumun ahlakî ve kültürel değerlerinin güçlendirilmesine katkı sağlanmaktaydı. Tüm bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, medreselerin sadece birer eğitim kurumu olmanın ötesinde, toplumsal düzenin korunması ve kültürel sürekliliğin sağlanması açısından da önemli işlevler üstlendikleri anlaşılmaktadır.

Bu çalışma, özellikle Konya'da inşa edilen Selçuklu dönemi medreselerine odaklanmakta ve bu yapıları tarihî, mimarî ve eğitsel boyutlarıyla ele almaktadır. Konya'nın siyasî merkez olmasının da etkisiyle burada kurulan medreseler, dönemin ilmî faaliyetlerinin yoğunlaştığı önemli yapılar arasında yer almaktadır. Değerlendirmelerin daha sağlıklı bir zemine oturabilmesi amacıyla dönemin genel sosyo-politik yapısına ve medreselerin genel işlevine dair kısa bir arka plan bilgisine de yer verilmiştir.

Araştırmanın amacı, Konya'daki belirli medrese örnekleri üzerinden Selçuklu eğitim anlayışını ve bu kurumların ilmî, dinî ve sosyal hayattaki yerini ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında Ali Gav, Karatay, Altun-Aba, İnce Minareli ve Sırçalı Medresesi gibi yapılar; vakfiye, kitabe ve mimarî özellikleri açısından incelenmiştir. Elde edilen bulgular, bu yapıların sadece birer eğitim kurumu değil; aynı zamanda mimarî bakımdan dönemin

⁶ İbni Bibi, *El evâmirü'l-alâ'iyye fi'l-umûri'l-alâ'iyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 1/12.

⁷ Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 515.

⁸ Zeki Atçeken - Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 143.

sanat anlayışını yansıtan ve sosyal hayatta belirli roller üstlenen çok yönlü müesseseler olduğunu göstermektedir. Özellikle Altun-Aba Medresesi'nde öğrencilerin düzeylerine göre maaşa bağlanması veya Sırçalı Medrese'nin Hanefî mezhebine tahsis edilmesi gibi örnekler, dönemin uygulamaları hakkında dikkat çekici ipuçları sunmaktadır.

Makalemizde nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Veriler, seyahatnâmeler, kitabeler, mimarî izler ve ikincil literatür taraması yoluyla elde edilmiştir. Medreseler, banisi, amacı, mimarî tasarımı, vakıf gelirleri, akademik kadrosu ve sosyal etkileri açısından incelenmeye çalışılmıştır. Özellikle vakfiyeler, müderris ve öğrencilere dair bilgiler, gelir dağılımı ve mezhepsel tercihler gibi eğitim sistemiyle doğrudan ilişkili veriler de incelenmiştir. Ayrıca İbn Bîbî, İbn Battûta, Eflâkî gibi döneme tanıklık eden isimlerin aktarımları, tarihî ve toplumsal arka planın şekillendirilmesinde kullanılmıştır.

Araştırmada daha önce bu alanda yapılmış olan çeşitli akademik çalışmalardan da istifade edilmiştir. Özellikle Osman Turan, Aptullah Kuran, Caner Arabacı, Mehmet Yılmaz Önge, Mehmet Önder ve İbrahim Hakkı Konyalı gibi araştırmacıların Selçuklu dönemi medreseleri, vakıfları ve Konya'daki ilim yapıları üzerine olan eserleri temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Bunlara ek olarak yüksek lisans tezleri, TDV İslâm Ansiklopedisi maddeleri de incelemeye dâhil edilmiştir.

1.1. Konya'da Kurulan Medreseler

Selçuklu döneminde Konya, eğitim, kültür ve mimarî alanda zirveye ulaşmış bir şehir olarak dikkat çekmiştir. Şehirde inşa edilen medreseler, yalnızca dinî ve bilimsel eğitim veren kurumlar değil, aynı zamanda Selçuklu sanatının ve kültürünün birer yansımasıdır. Mevlâna Celâleddîn Rûmî (ö.672/1273) gibi düşünürlerin yaşadığı şehir, tasavvufî ve ilmî bir merkez haline gelmiştir. Konya'nın medrese geleneği, Osmanlı döneminde de devam etmiş, şehri Anadolu'nun kültür ve eğitim merkezi haline getirmiştir.

1.1.1. Ali Gav Medresesi

Ali Gav Medresesi'nin inşa tarihi, banisi ve mimarını belirten bir vakfiye ya da vakıf kaydı mevcut değildir.⁹ 1965 yılında Yılmaz Önge tarafından gerçekleştirilen kazılar sırasında ortaya çıkarılan Bizans dönemine ait kalıntılar ile yapıda kullanılan devşirme malzeme¹⁰, yapının XII-XIII. yüzyıllara tarihlenen bir Selçuklu eseri olduğunu göstermektedir. Konya'daki ilk kapalı avlulu medrese örneği olan bu medresede,¹¹ hangi derslerin verildiği bilinmemektedir.

Halk arasında yaygın olarak kabul gören rivayete göre Ali Gav, Türkiye Selçuklularından Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın (ö. 1086) Konya'yı Bizans'tan almak amacıyla gerçekleştirdiği kuşatma sırasında Türk ordusu içinde bulunan akıncı dervişlerden biriydi. İbrahim Hakkı Konyalı, Ali Gav isminin kökenine dair kesin olmayan

⁹ Mihrimah Şenalp, *Tarihi Yapılarda Termal Konfor Analizi: Ali Gav Medresesi Örneği* (Konya: Konya Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 49.

¹⁰ Mehmet Yılmaz Önge, "Bilinmeyen Bir Selçuklu Medresesi: Konya Ali Gâv Zâviyesi ve Türbesi", *Önasya* 3/28 (1967), 22.

¹¹ Şenalp, *Ali Gav Medresesi Örneği*, 49.

bazı anlatılara yer vermektedir. Bu anlatılara göre, uzun süre fethedilemeyen Konya kalesine öküz postuna bürünerek hayvan sürüsünün arasına karışmak suretiyle gizlice giren bu kişi, kale kapılarını Türk ordusuna açmış ve bunun ardından halk arasında bu adla anılmaya başlanmıştır.¹²

“Konya Vakıflar Genel Müdürlüğünde bir vakfiye kaydında “Konya’da vaki evliyaullahdan Ali Gav...” diye bir ifade bulunduğu için evliya olduğu düşünülmektedir.”¹³ Aptullah Kuran da bu düşüncüyü destekler nitelikte “XV. yüzyılda Hacı Bayram Veli ahfadından Ali Gav Babanın şeyhlik ettiği ve ona izafeten Ali Gav Medresesi”¹⁴ adını aldığını ifade etmiştir.

Medreseye ait günümüze ulaşmış herhangi bir kitabe mevcut değildir. Hem bu hem de başka belgelenmiş verilerin yokluğundan hareketle ikincil kaynaklardan aktarılan bilgilerin kesinlik taşıdığı söylenemez. Bununla birlikte, medresenin Konya’nın eski eğitim kurumlarından biri olduğu ve uzun süre ilmi faaliyetlerini sürdürdüğü hususu genel kabul gören bir durumdur. Nitekim 1901 yılında Ferit Paşa tarafından bir onarımdan geçirildiği bilinmektedir. Ayrıca bu yapı, kaynaklarda zaman zaman "Mahmudiye Medresesi" adıyla da anılmaktadır.¹⁵

1.1.2. İnce Minareli Medrese

Alâeddin Tepesi’nin batısında yer alan yapı, Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249) döneminde Vezir Sâhip Ata Fahrettin (ö. 687/1288) tarafından, hadis ilminin öğretilmesi amacıyla 663/1264 yılında inşa ettirilmiştir.¹⁶ Taç kapısında yer alan madalyonlardaki kitabelerden, yapının mimarının Kölük b. Abdullah olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Medreseye İnce Minareli Medrese adının verilmesinin nedeni ise, bünyesinde yer alan mescidin iki şerefeli, yüksek ve ince yapılı bir minareye sahip olmasıdır.¹⁸ İnşa tarihinin 1264 yılı olduğu kaynaklarda belirtilmekte; medreseye ait vakfiyenin ise Ocak 1281 tarihli olduğu ifade edilmektedir.¹⁹ Bu veriler, eserin mimarî ve tarihsel kimliğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Sâhip Ata Fahrettin Ali’nin çeşitli tarihlerde vakfettiği yerler şöyledir:

“663 H./1264’te; Kırşehir ve Borgulu (Uluborlu) muzafatından iki köy; Konya’da sur haricinde hudutları muayyen üzüm bağları; Konya suru haricinde ve Milisya köyünde bir takım arazi; Konya Nahiyesi dâhilinde Karahüyük, Gücar ve Akçavıran köyleri; 664 Recebi’nde Konya’da altları mahzenli, üstleri odalı, birbirine bitişik dört dükkân; Konya’da

¹² İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi* (Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964), 913.

¹³ Şenalp, *Ali Gav Medresesi Örneği*, 53.

¹⁴ Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1969), 1/47.

¹⁵ Muhammet Kemaloğlu, “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim Öğretim(Medreseler)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2/5 (Mayıs 2015), 96.

¹⁶ Bilal Gök, *Türk-İslam Sanatları Tarihi* (İstanbul: Fidan Yayınları, 2021), 112.

¹⁷ Şerife Gökbaş, *Arşiv Belgelerine Göre Konya’daki Selçuklu Cami ve Medreselerinin Tamir ve Onarımları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 242.

¹⁸ Fatih Semerci - Ayşe Özkafe, “Anadolu Selçuklu Medreselerinde Mekân ve Cephe Kalitesinin Analizi: Konya Medreseleri Örneği”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Haziran 2020), 70.

¹⁹ Mehmet Birekul, “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Eğitim ve Konya Medreseleri”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (Bahar 2018), 90.

Marende Mahallesi'nde beş ev; Konya'da Armağanşah Mahallesi'nde, Barbana denilen üstlülü altlı hücreyi şamil evler; Konya'da Karaaslan ve Şerefettin Camii hizasında altları mahzenli üç dükkân; Konya'da demirciler çarşısında üç dükkân; Konya'da Eski Çarşı'da haffaflar içinde diğer üç dükkân; 664 Ramazan'ında; Altıntaş köyü yakınlarındaki Bazazruz, Karahüyük'e bağlı Beşigün köyleri.”²⁰

Söz konusu medreseye ilişkin vakfiyede, müderrislere günlük 15 dirhem, muîdlere ise 10'ar dirhem nakit ödeme yapılacağı; mescidin imamına nısf rıtl (240 dirhem), müezzine ve ferraşa ise rub'u rıtl (60'ar dirhem) tahsis edileceği belirtilmiştir. Ayrıca, kendisinden sonra görevi devralacak olan mütevellilere de günlük 10 dirhem ödenmesinin öngörüldüğü ifade edilmektedir.²¹

Medresenin mimarı Kölük b. Abdullah'ın Hristiyan bir aileye mensup olduğu ve Vezir Fahreddin Ali'nin himayesinde yetiştirildiği bilinmektedir.²² Uzun yıllar vezirlik görevinde bulunan Sâhip Ata Fahreddin Ali, inşa ettirdiği hayır kurumlarıyla tanınmış; özellikle eğitim, sosyal yardım ve dinî hizmet alanlarında yaptığı katkılar sayesinde İslam dünyasında saygın bir konum elde etmiştir. Bu hizmetlerinden dolayı Anadolu halkı tarafından “Sâhib Ata” unvanıyla anılmış; bu unvan, kendisine duyulan derin hürmetin bir ifadesi olmuştur.²³ İnce Minareli Medrese günümüze ulaşmakla birlikte, zaman içerisinde çeşitli dış etkenlerden dolayı tahribata uğramış ve bu nedenle çeşitli dönemlerde onarımlar geçirmiştir.

1.1.3. Altun-Aba (İplikçi) Medresesi

Konya'da yapılan ilk medreselerden olan Altun-aba Medresesi Selçuklu devlet adamı Şemseddin Altun-aba (ö. 635/1237) tarafından inşa ettirilmiştir.²⁴ Altun-aba Medresesi, günümüzde Konya'da Alâeddin Caddesi üzerinde bulunan İplikçi Cami'nin arkasında, kible (güney) duvarına bitişik bir konumda yer almaktadır.²⁵ 1200 yıllarında yapılan²⁶ bu eserin bulunduğu yer Yeni Pazar ismini taşımaktaydı. “Medresenin dört yanında Konyalı kuyumcu Salimoğlu Hoca Yusuf'un mescidi ve bu mescidin vakfı, Tebrizli Tacir Hoca Abdülcebbar'ın mescidi, muhacir Kadı Necmeddin Abdurrahman'a ve bu medreseye ait dükkânlar bulunmaktaydı.”²⁷ Medrese vakfiyesinde belirtildiği üzere, Altun-Aba müteveli olarak İplikçi Oğlu'nu atadığı için bu medrese zamanla İplikçi Medresesi olarak tanınmıştır.²⁸ Altun-Aba Medresesi, dönemin önde gelen ilim merkezlerinden biri olup, burada ders veren şahsiyetler arasında iki önemli isim öne çıkmaktadır: “Sultânü'l-ulemâ” unvanıyla tanınan Bahâeddin Veled (ö. 628/1231) ve

²⁰ Zeki Atçeken, *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 251.

²¹ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 252.

²² Zeki Sönmez, “Kölük b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/249.

²³ Birekul, “Anadolu Selçuklu Devleti'nde Eğitim ve Konya Medreseleri”, 90.

²⁴ Faik Serdar Alçın, *Selçuklu Emiri Şemseddin Altun-Aba ve Vakıf Eserleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 31.

²⁵ Alçın, *Selçuklu Emiri Şemseddin Altun-Aba ve Vakıf Eserleri*, 31.

²⁶ Mehmet Önder, *Mevlana Şehri Konya* (Ankara: Güven Matbaası, 1971), 152.

²⁷ Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten* 11/42 (Nisan 1947), 201.

²⁸ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 193.

oğlu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî.²⁹ Eflâkî Dede'nin aktardığına göre, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled, 1228 yılında Konya'ya geldiğinde, dönemin sultanı I. Alâeddin Keykubad (1220–1237) tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış ve kendisine taşthâneye³⁰ yerleşmesi teklif edilmiştir. Ancak Bahâeddin Veled, bu teklifi nazik bir şekilde reddetmiş; imamların medreseye, şeyhlerin hankaha, beylerin saraya, tüccarların hana, rindlerin zâviyeye, gariplerin ise mastabaya³¹ inmeleri gerektiğini ifade ederek Altun-Aba Medresesi'ne yerleşmeyi tercih etmiştir.³² Bu tercih, onun ilme ve eğitim kurumlarına verdiği önemin yanı sıra, kendi konumunu ve temsil ettiği ilmi geleneği nasıl konumlandırıldığını da ortaya koymaktadır.

Söz konusu dönemde Altun-Aba Medresesi, Mevlevîlerin bir araya geldikleri ve sosyal etkileşimde bulundukları önemli bir merkez haline gelmiştir. Medresenin vakfiyesinde yer alan bilgilere göre, müderrisin Hanefî mezhebine mensup olması şart koşulmuş, buna karşın talebelerin Hanefî veya Şafî mezhebine mensup olabileceği belirtilmiştir. Vakfiyede ayrıca, ileri düzeydeki üç öğrenciye her ay için 15 dinar, orta seviyedeki on beş öğrenciye 10 dinar ve başlangıç seviyesindeki yirmi öğrenciye ise 5 dinar ödeme yapılacağı kayıt altına alınmıştır.³³ Bu bilgilerden hareketle, medresede en az 38 öğrencinin eğitim gördüğü sonucuna ulaşmak mümkündür.³⁴ Vakfiye kayıtlarından, medrese bünyesinde bir kütüphanenin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Her yıl kitap temini amacıyla 100 dinarın tahsis edilmiş olması, söz konusu kütüphanenin sürekliliği ve işlevselliği açısından önemli bir göstergedir.³⁵ Bu durum, medresenin sadece bir eğitim mekânı değil, aynı zamanda ilmî üretimin ve bilgi birikiminin sürdürüldüğü bir merkez olduğunu da ortaya koymaktadır.

Bu medresenin vakıfları şunlardır:

“Vâkıf Altun-aba, medresesi için şehrin dış kısmında ve medresenin bulunduğu yerde bir han ve buna bir yandan on ve öte yandan sekiz adet bitişik dükkân ile bu sekiz dükkânın karşısında bulunan dokuz, aynı yerde başka bir, yine şehrin dış kısmında Yeni pazar (çarşı) da bulunan on bir, yine dış kısımda Eski pazarda (çarşı) yedi dükkânı, Allame pazarında miktarı belli olmayan diğer dükkânları ve bunlardan başka Gedekilas'da Kendefkas ve Saracık adlı köylerle, Gündoğdu köyü yolu üzerinde bulunan araziye medreseye vakfetti.”³⁶

Söz konusu medresede eğitim süresi beş yıl olarak belirlenmiş olup, bu süre sonunda yeterli başarıyı gösteremeyen veya yetenek açısından beklentileri

²⁹ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 1/105.

³⁰ Hükümdarların ellerini yıkamaları ve abdest almaları için önlerine leğen ve ibrik getiren, bu işle görevli saray görevlilerine taştdâr ve ibrikdâr unvanları verilmekteydi. Taştdârın görev yaptığı mekâna ise taşthane adı verilirdi; bkz. Erdoğan Merçil, “Taştdâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/161.

³¹ Cami, han, medrese gibi büyük İslam yapılarında, kapının iki yanında bulunan, oturma işlevine hizmet etmek için yapılmış, taş ya da ahşap, masif, prizmatik biçimli öğedir; bkz. “Mastaba: Mastava”, *Arkeolojik Haber* (Erişim 06 Temmuz 2025).

³² Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1989), 1/26.

³³ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 1/105.

³⁴ Altan Çetin, “İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, *Dini Araştırmalar* 2/5 (Haziran 1999), 193.

³⁵ Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, 202.

³⁶ Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, 204.

karşılayamayan öğrencilerin medreseden atılması söz konusu olmaktadır.³⁷ Kerpiç yapılı dam örtülü medrese, Cumhuriyet dönemine kadar ayakta kalmıştır. Medresede eğitimin hangi tarihe kadar devam ettiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, kurumun 3 Mart 1924 tarihinde tamamen kapatıldığı kayıtlara geçmiştir.³⁸

1.1.4. Kadı Kalemşâh (Gazi Alemşâh) Medresesi

Kadı Kalemşâh Medresesi, Konya'nın tarihi surları içerisinde, günümüzde Fahrettin Paşa Parkı'nın bulunduğu alanda konumlanmaktaydı. Söz konusu külliye, Türkiye Selçuklu döneminin önde gelen kadılarından Tâceddîn Kalemşâh tarafından inşa ettirilmiştir.³⁹ XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Konya'daki Ahilerin lideri olan İbn Kalemşâh, aynı zamanda Ahiler için inşa ettirdiği dergâhın şeyhliğini yürütmekteydi. Misafirperverliğiyle tanınan İbn Kalemşâh, cömert ve hayırsever kişiliğiyle öne çıkmaktaydı.⁴⁰

Medrese, yalnızca eğitim faaliyetleriyle sınırlı kalmayıp; bünyesinde yer alan mescit ve zaviye ile birlikte bir külliye yapısı oluşturmaktadır. Bu durum, yapının hem ilmî hem de dinî ve sosyal işlevleri birlikte üstlenen çok yönlü bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Battûta, 1332 yılında buraya yaptığı seyahate dair şunları ifade etmektedir:

"Bu şehirde kendisi de Ahi yiğitlerinden olan ve büyük bir tekkenin postnişinliğini yapan İbn Kalemşâh adlı belde kadısının dergâhında konakladık. Bu adamın kalabalık bir öğrenci topluluğu vardır. Onlar 'Fütüvvet'te kendilerini müminlerin emiri Ali b. Ebû Tâlib'e dayandırırılar. [Bu silsile, tarikat kütüklerinde mevcuttur.] Allah ondan razı olsun. Süfîler nasıl hırka giyme töresine sahipse, bunlar da şalvar giymektedirler. İbn Kalemşâh'ın misafirperverliği öncekilerden daha iyiydi. Hamama gideceğimiz vakit oğlunu kılavuz olarak kattı yanımıza, kendi gelmese de."⁴¹

Medresenin banisi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte, yapının kesin olarak kim tarafından inşa ettirildiği netlik kazanmamıştır. Ancak kaynaklarda, Tâceddîn Kalemşâh'ın oğlunun burada kadılık görevinde bulunduğu, aynı zamanda medresede müderrislik ve zaviyede şeyhlik yaptığı belirtilmektedir. Bu durum, medresenin Tâceddîn Kalemşâh tarafından inşa ettirilmiş olabileceği yönündeki görüşü güçlendirmektedir. Bununla birlikte, söz konusu bilgi kesinlik arz etmemekte olup ihtiyatla değerlendirilmelidir. Yapıya ait herhangi bir kitabenin günümüze ulaşmamış olması, inşa tarihinin tam olarak belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

Kadı Kalemşâh Medresesi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüş; Cumhuriyet'in ilk yıllarında metrûk hale gelmiş ve yıkılmıştır.⁴² Konyalı İbrahim Hakkı'nın görgü tanıklığına dayanan ifadelerine göre külliye, kubbeli ve taş malzemeden inşa edilmiş bir yapıdır. Park yapımı esnasında, bu kubbeli taş yapıya ait son

³⁷ Nermin Şaman Doğan, "Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri Darüşşifalarından Örnekler", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28/28-2 (Haziran 2013), 432.

³⁸ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 203.

³⁹ Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri* (Konya: Konya Ticaret Odası, 1998), 162.

⁴⁰ Yusuf Küçükdağ, "İbn Kalemşâh", *Ahîlik Ansiklopedisi* (Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020), II/18.

⁴¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. Aykut A. Sait (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), I/412-413.

⁴² Yusuf Küçükdağ, "İbn Kalemşâh Dergâhı", *Ahîlik Ansiklopedisi* (Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020), II/19.

kalıntılar da ortadan kaldırılmış ve birçok tarihî eser gibi bu medrese de tahrip edilerek yok edilmiştir.⁴³ Bir dönem ilim ve eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü bu medrese, yapısal özellikleri ve işlevi itibarıyla, muhtemelen dönemin önemli âlimlerinin yetiştiği merkezlerden biri olmuştur. Ancak yapının günümüze ulaşamaması, bu yöndeki değerlendirmeleri büyük ölçüde varsayıma dayalı hale getirmektedir. Yine de, medresenin tarihî işlevi ve kültürel değeri açısından dikkate değer bir eğitim kurumu olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.5. Karatay Medresesi

Alâeddin Tepesi'nin eteğinde, Kemaliye Medresesi'nin karşısında konumlanan bu yapı, özellikle merkezi avlusunu örten kubbesi ve çini dekorasyonundaki zenginlik ve incelik bakımından diğer medreselerden ayrılır. Mimarı bilinmeyen eser, avlusu kubbeli medrese şemasına uygun olarak planlanmış ve taçkapı kitabesine göre 649 (1251) yılında Sultan II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249) zamanında Celâleddîn Karatay (ö. 652/1254) tarafından yaptırılmıştır.⁴⁴ Anadolu Selçuklu Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunan Celâleddîn Karatay, dönemin önde gelen devlet adamlarından biri olarak kabul edilmektedir. Kendisi, gayrimüslim ailelerin çocuklarının İslamî eğitimle yetiştirildiği ve gulam sistemi içerisinde İslamlaştırıldığı gulamhânede eğitim görmüş; bu süreçte hem siyasi hem de ilmî yönden donanımlı bir şahsiyet haline gelmiştir.⁴⁵

Tarihçi İbn Bîbî, Celâleddîn Karatay hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Emir Celâleddin Karatay, her ne kadar Rum kökenli bir köle olsa da oldukça üstün niteliklere sahipti. Gecelerini ibadetle, özellikle namazla geçirir, gündüzleri oruç tutar, et yemekten kaçınır ve meşru zevklerden bile nefsinin uzak tutardı. İslam dini gibi nazik ve güzel bir karaktere sahip olup, herkes için derin bir merhamet ve şefkat hissederdi.⁴⁶ Bu ifadeler, onun şahsiyetinde tezahür eden yüksek ahlakî vasıfları ve toplum nezdindeki itibarı açıkça ortaya koymaktadır.

Celâleddîn Karatay, inşa ettirdiği medreseyle sadece mimarî bir eser ortaya koymamıştır. Bu medrese, dönemin önemli ilim insanlarının ders verdiği ve pek çok değerli öğrencinin yetiştiği bir eğitim merkezi olmuştur. Nitekim burada müderrislik yapan isimler arasında dönemin tanınmış âlimlerinden Şemseddîn Mârdînî ve Rükneddîn Mazenderânî gibi şahsiyetler yer almaktadır.⁴⁷ Bu bağlamda, Karatay Medresesi hem ilmî hem de kültürel miras açısından büyük bir öneme sahiptir.

Bu entelektüel birikime ev sahipliği yapan Karatay Medresesi, aynı zamanda mimarî özellikleriyle de dikkat çeker. Özellikle taç kapısı, Selçuklu dönemi taş işçiliğinin özenli örneklerinden biridir. Kapının çerçevesi ve üst bölümü, üç taraflı som mermerden

⁴³ Caner Arabacı, "Selçuklu Devri Konya Medreseleri", *Konya Kitabı XIX: Türkiye Selçukluları ve Konya III* (2023), 197.

⁴⁴ Selçuk Mülâyim, "Karatay Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/475.

⁴⁵ Zehra Odabaşı, "Celaledin Karatay", *Konyapedia* (Erişim 30 Aralık 2024).

⁴⁶ İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden)*, çev. M. Nuri Gencosman (Ankara: Uzluk Basımevi, 1941), 244.

⁴⁷ Osman Turan, "Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten* 12/45 (Ocak 1948), 72.

yapılmış kitabeli bir kuşakla çevrilmiştir. On parça taş üzerine Selçuk sülüsü ile tek satır halinde yazılmış olan kitabe, yapının süsleme programında önemli bir yer tutar.⁴⁸

Karatay Medresesi'nin vakfiyesinde öğrenci ve müderrisler için bazı şartlar belirtilmiştir. Bunlar:

“Karatay Medresesinin vakfiyesi 1253'te tanzim edilmiştir. Vakfiyedeki şartlara göre, talebe dört Sünni mezhepten herhangi birine mensup olabilecektir. Fakat müderris ve muidin Hanefi mezhebinde bulunması şart koşulmuştur. Çünkü Anadolu'da Selçuklular, umumiyetle, Hanefi mezhebine büyük önem vermişlerdir. İkinci önem verdikleri mezhep Şafii olduğu için bu mezhepten de zaman zaman müderris tayinleri yapıldığı olmuştur. Vakfiyede müderrisin şeriat hadis, tefsir, usul ve furu ve hilaf ilimlerinde liyakatli ve ehliyetli olması şartı yer almıştır.”⁴⁹

Anadolu Selçuklu Devleti dönemine ait medreselerin eğitim programlarına ilişkin bilgiler, mevcut kaynakların sınırlı ve dağınık olması nedeniyle tam anlamıyla netlik kazanmamıştır. Bu nedenle, söz konusu medreselerde şer'î ilimlerin yanı sıra müsbet (aklî) alanların sistemli biçimde okutulup okutulmadığı hususunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Buna karşın mevcut veriler ışığında, özellikle tefsir, fıkıh ve hadis ilimlerinin medrese müfredatında yer aldığı ve düzenli biçimde okutulduğu bilinmektedir. Nitekim Mehmet Önder'in ifadesiyle bu medreseler, kendi alanında uzmanlar yetiştiren, ileri düzeyde birer irfan ocağı ve fıkıh (hukuk) fakültesi niteliğindedir.⁵⁰ Bu durum, medreselerin temel hedefinin dinî ilimler çerçevesinde eğitim vermek olduğunu göstermektedir.

Selçuk Türkiye'sindeki medreselerde vakfiyelere göre genellikle yalnızca bir müderris bulunduğu görülmektedir; bu durum, neredeyse tüm İslam medreselerinde de gözlemlenmektedir.⁵¹ Bazen bir müderrisin bile birkaç medresede ders verdiği olmuştur.

Söz konusu medresede görev yapan müderrisin maaşı, nakdî olarak sabit bir meblağ şeklinde belirlenmemiştir. Bunun yerine vakıf gelirleri üzerinden dolaylı bir yöntemle tahsis edilmiştir. Vakfiye kayıtlarına göre, öncelikle vakıf gelirlerinden memurların maaşları, medrese mefruşatı ve aydınlatma için gereken yağ (zeyt) giderleri ile Regaip Kandili, Şaban ayının ortası (Berat Gecesi) ve Kadir Gecesi gibi özel günlerde yakılacak mumların teminine ilişkin masraflar karşılanmaktadır. Bu zorunlu harcamaların ardından ise geriye kalan gelir on hisseye bölünmekte ve içinden bir hisse müderrisin maaşı olarak ayrılmaktadır. Bu uygulama, vakıf sisteminin sürdürülebilirliği esas alınarak düzenlenmiş, aynı zamanda medrese personelinin gelirlerinin, vakıf ekonomisine bağlı olarak esnek biçimde belirlenmesini sağlamıştır.⁵²

Vakfiye kayıtlarında medresede bir muîdin bulunduğu ve bu muîde, müderrisin alacağı maaşın yarısı kadar ödeme yapılacağı açıkça belirtilmektedir.⁵³ Ayrıca, vakfiyede muîd görevine getirilecek kişinin Hanefî mezhebine mensup olması şartı yer almaktadır.

⁴⁸ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 851.

⁴⁹ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 220.

⁵⁰ Mehmet Önder, “Konya’da Bir Selçuklu Şahaseri Karatay Medresesi”, *Kaynaklar* 1 (1983), 33.

⁵¹ Turan, “Celâleddin Karatay Vakıfları”, 76.

⁵² Turan, “Celâleddin Karatay Vakıfları”, 76-77.

⁵³ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 220.

Ancak medresede eğitim gören öğrenci sayısına ve bu öğrencilere tahsis edilen ücret ya da burs miktarına ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.⁵⁴ Bu durum, dönemin bazı vakfiye metinlerinde görülen sınırlı bilgi aktarımının tipik bir örneğidir.

Vakfiye kayıtlarına göre Selçuklu medreselerinde öğrenci sayılarının, genellikle 20 ila 40 kişi arasında değiştiği gözlemlenmektedir.⁵⁵ Ancak bu sayılar, maaşlı yani vakıf tarafından maddî destek sağlanan öğrencilerle sınırlıdır. Eğitime devam eden fakat herhangi bir maaş almayan öğrenciler de bulunmaktadır. Dolayısıyla mevcut öğrenci sayısının vakfiyelerde belirtilenden daha fazla olduğu söylenebilir. Medresenin vakfiyesinde, öğrencilerin yemek ve barınma ihtiyaçlarının nasıl karşılandığına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Benzer şekilde, medrese bünyesinde bir mescidin bulunup bulunmadığı konusunda da vakfiyede açık bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte, Konya şer'iyeye sicillerinde yer alan bazı belgelerde, medreseye ait bir mescidin varlığına dair dolaylı ifadeler bulunmaktadır.⁵⁶

Karatay Medresesi'ne vakfedilen mülkler şu şekildedir:

“Medreseye önce Divriği'ye bağlı Hornavıl köyü, Konya'nın dışında, Çaşnigir kapısında bir parça arazi ve Konya'nın batısında, Buğday pazarı yanında bir han, bir parça arazi ve birbirine bitişik üç dükkân ve Konya'da Sultan kapısında medresenin yanında, beş dükkân ile bir hücre ki bunların hududu yol, medresenin yolu ve Necmeddin Behramşâh mülküdür. Vakfiyenin zeylinde medreseye sonradan Konya havalisinde Kömese, Orduözü ve Körelma adıyla birbirine bitişik üç köy vakfedilmiştir. Bunların arasında zikredilen Kavak, Eksile, Çomaklı köyleri bugün de mevcuttur.”⁵⁷

1.1.6. Küçük Karatay (Kemâliye) Medresesi

Konya Karatay Medresesi'nin karşısında, caddenin doğu tarafında, günümüzde yalnızca ana eyvanının bir kısmı ayakta kalan Kemaliye Medresesi, Selçuklu veziri Celaleddin Karatay'ın kardeşi Emir Kemaleddin Rumtaş (ö. 641/1243) tarafından inşa edilmiştir.⁵⁸ Kemaliye Medresesi'nin kendine has özel bir vakfiyesi bulunmamaktadır. Fakat Büyük Karatay Medresesi'ne ait vakfiyede medresenin yapısal ve işlevsel özelliklerine dair önemli bilgiler verildiği görülmektedir. Vakfiyede Karatay Medresesi'nin tanımına yer verilirken şu ifadeler kullanılmaktadır: “Payitaht Konya şehri içinde, kardeşi Emir Kemaleddin Turumtaş (Rumtaş)'ın medresesi hizasındaki caddede şöhretine ve yalnızlığına mebni hudutlar beyandan müstağni medrese...”⁵⁹

Vakfiye metninde geçen bu tanımlamalar, medresenin Emir Kemaleddin Rumtaş tarafından yaptırıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, Karatay Medresesi ile olan konum ilişkisi ve tarihî bağlam göz önüne alındığında, Kemaliye Medresesi'nin inşa tarihinin Karatay Medresesi'nden daha erken bir döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu

⁵⁴ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 220-221.

⁵⁵ Şerife Özkan, *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 85.

⁵⁶ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 221.

⁵⁷ Turan, “Celâleddin Karatay Vakıfları”, 80-81.

⁵⁸ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 1/108.

⁵⁹ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 230.

durum, Selçuklu döneminde ilim yapılarının tarihsel gelişimini ve mimarî evrimini anlamak açısından önemli bir ipucu sunmaktadır.

Söz konusu medresenin adı bazı kaynaklarda Kemâliye olarak geçerken,⁶⁰ diğer bazı kaynaklarda ise Küçük Karatay Medresesi⁶¹ ismi kullanılmaktadır. Medresenin vakfiyesi, Büyük Karatay Medresesi'nin inşasından yaklaşık üç yıl önce düzenlenmiştir. Kemaleddin Rumtaş'ın 1247-1253 yılları arasında vefat etmiş olması bu durumu dayanılarak tarihsel olarak desteklenmektedir. Konya'da Kemaleddin Rumtaş'a ait bahsi geçen medrese haricinde bir mescid ve zaviyenin bulunduğu bilinmektedir.

Bazı kaynaklarda, Kemaleddin Rumtaş'ın hekim olması öne sürülerek bu medresenin de bir dârüşşifa ya da tıp medresesi olduğu öne sürülmekle birlikte, bu iddialar doğrulanmamaktadır.⁶² Bazı tarihî metinlerde "Tabip Kemaleddin" ile "Kemaleddin Rumtaş" isimleri karıştırılarak medresenin tıp eğitimine yönelik olduğu şeklindeki yanlış görüşler ortaya sürülmüştür.⁶³ Ayrıca, Kemaliye Medresesi'nin kendine ait özgün bir vakfiyesi ve kitabesi bulunmadığından ötürü bu yapı hakkında mevcut bilgiler sınırlı kalmaktadır. Bu durum, medresenin tarihî ve mimarî özelliklerinin tam olarak tespit edilmesini zorlaştırmaktadır.

1.1.7. Tacülvezir Medresesi

1239 (637) yılında yapılan bu medresenin bir tarafında kışlık dersane diğer tarafında türbe bulunan ana eyvanın duvarları günümüzde halen ayakta.⁶⁴ Kışlık dersane uygulaması, eğitim faaliyetlerinin mevsimsel şartlara rağmen devam etmesine olanak tanıyan mimarî bir çözüm sunmaktadır. Tacü'l-Vezir Türbesi, sekizgen gövdeli ve piramidal külâhla örtülü yapısıyla Selçuklu türbe mimarîsinin karakteristik özelliklerini yansıtır. İç mekân, tromplarla geçilen bir kubbe, nişlerle hareketlendirilmiş duvar yüzeyleri ve devşirme malzeme kullanılan kapı unsurlarıyla dikkat çeker. Türbe içinde yer alan üç mezardan biri Tacü'l-Vezir'e, diğer ikisi ise torunlarına aittir. Yapının asimetrik planı, bitişiğinde yer alan medreseye uyum amacıyla tasarlanmış olmalıdır. Güneydeki pencerenin medrese eyvanına açılması, türbe ile medrese arasında doğrudan bir mimarî ve işlevsel ilişki olduğunu gösterir.⁶⁵ Bu birliktelik, Selçuklu mimarîsinde sıkça görülen türbe-medrese bütünleşmesini yansıtır ve dönemin hem ilim hem de anıtsal yapı anlayışını ortaya koyar.

Tacü'l-Vezir Medresesi, günümüzde büyük ölçüde yıkılmış olup yalnızca çok az bir kısmı toprak üstünde kalabilmiştir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246) döneminde, vezirlerinden Tacüddin Ahmed tarafından inşa ettirilen medreseye ilişkin bilgiler sınırlıdır.⁶⁶ Konya Vakıflar Müdürlüğü'ndeki arşiv defterlerinde yer alan bir kayıt, bu

⁶⁰ Mehmet Akif Erdoğan, "Onbeşinci yüzyıl sonlarında kadar Konya medreseleri", *Yeni İpek Yolu: Konya Ticaret Odası Dergisi* 1 (1998), 37.

⁶¹ Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986), 70.

⁶² Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 1/108.

⁶³ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 230.

⁶⁴ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 1/106.

⁶⁵ "Tâcü'l-Vezir Medresesi", *Anadolu Selçuklu Mimarisi* (Erişim 08 Kasım 2024).

⁶⁶ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 208.

bilgiyi desteklemektedir. Söz konusu kayıta medresenin adı şu şekilde geçmektedir: “Vakf der nahi-ye-i Konya der liva-i mezkûr, Medrese-i Tacüddin Lala Seyyid Ahmed, ümeraü’s-Sultan Keyhüsrev bin Alaeddin Keykubad-ı Selçukî (637) haliyen Tacü’l-Vezir...”⁶⁷ Ancak medresenin orijinal kitabesine ulaşılammış olması, yapıya dair detaylı bilgilerin elde edilmesini kısıtlamaktadır. Bu nedenle, mevcut kalıntıların azlığı medresenin mimarî planı ve işlevsel yapısı hakkında kesin ve ayrıntılı değerlendirmelerin yapılmasını engellemektedir.

1.1.8. Taş Medrese

Konya Akşehir’de bulunan bu medrese II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249) döneminde Emir-i dâd Sâhip Ata Fahreddin Ali (ö. 687/1288) tarafından 1250 yılında yaptırılmıştır.⁶⁸ Mevcut kaynaklardan, yapının aslında medrese, mescid, türbe, hankâh, imaret ve çeşmeden meydana gelen bir külliye şeklinde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu külliye günümüze yalnızca Taşmedrese, mescid ve türbe kısmı ulaşabilmiştir.⁶⁹

Medrese, doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgene yakın planlı bir yapıdır. Ancak giriş cephesinin kuzey ve güneyine eklenen birimlerle plan şeması ters “T” formunu almıştır. Güneyde yer alan, kareye yakın dikdörtgen planlı mekânın sadece bir kısmı ayakta kalmış olup, kuzey duvarının ilk inşa evresine ait olup olmadığı belirsizdir. Türbe ve mescidin ise yapının ilk dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Bu mekâna, batı duvarındaki düz atkı taşı açıklıktan girilir; söveler devşirme malzeme olup, üst kısımda bezemeli bir Bizans parçası yer almaktadır.⁷⁰ Bu yapı halk arasında Halkalı Medrese adıyla da anılmaktadır. Anadolu Selçuklu döneminde yapılmış büyük medreselerden biri olan bu yapı, günümüzde yapılan onarımlardan dolayı orijinalliğini kaybetmiştir.⁷¹

1.1.9. Seyfiye (Buka’ası) Medresesi

Türkiye Selçukluları döneminde ordu komutanlığı görevinde bulunan Seyfettin Karasungur (ö. 675/1276) tarafından inşa ettirilmiştir.⁷² Karasungur, yaşadığı dönemde kurduğu ve günümüzde mevcut olmayan bu medreseyi türbenin kuzey bitişiğine inşa ettirmiştir.⁷³ Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak tespit edilememekle birlikte, Seyfettin Karasungur’un Celalettin Karatay’ın kardeşi olduğu, ayrıca başkumandanlık ve Denizli valiliği görevlerinde bulunduğu bilinmektedir.⁷⁴

Bazı kaynaklarda medrese için, büyük ve görkemli yapılar anlamında “buk’a” ifadesi kullanılmıştır.⁷⁵ Bu ifade, Seyfiye Medresesi’nin diğer klasik Türkiye Selçuklu medreselerine

⁶⁷ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 208.

⁶⁸ Şebnem Ertaş, “Konya Akşehir Taş Medresesinin Taş Eserler Müzesine Dönüşümü”, *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi (MBUD)* 2/2 (27 Aralık 2017), 4.

⁶⁹ Selda Kalfazade, “Taşmedrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/157.

⁷⁰ Ertaş, “Konya Akşehir Taş Medresesinin Taş Eserler Müzesine Dönüşümü”, 4-5.

⁷¹ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 1/79.

⁷² Caner Arabacı, “Seyfiye Medresesi”, *Konyapedia* (Erişim 08 Kasım 2024).

⁷³ “Seyfettin Karasungur Türbesine Çevre Düzenlemesi”, *Karatay Belediyesi* (Erişim 08 Kasım 2024).

⁷⁴ “Seyfeddin Karasungur Türbesi”, *Anadolu Selçuklu Mimarisi* (Erişim 30 Aralık 2024).

⁷⁵ Arabacı, “Seyfiye Medresesi”.

benzer şekilde ihtişamlı bir mimariye sahip olduğunu düşündürmektedir.⁷⁶ Yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, banisinin yaşadığı dönem dikkate alınarak 13. yüzyılın ortaları ile son çeyreği arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Medresenin kitabesi ve vakfiyesi günümüze ulaşmamış olup, bu nedenle yapıya dair detaylı belgeler mevcut değildir. O dönemin ihtişamlı bir yapısı olan bu medrese, ne yazık ki günümüze intikal etmemiştir.

1.1.10. Sırçalı Medrese

Taçkapısında bulunan kitabeye göre 1243 (640) yılında Selçuklu Emiri Bedreddin Muslih tarafından yaptırılmıştır.⁷⁷ Cl. Huart'ın; "... şehre girerken tepeden biraz uzak ve hala meskûn bir sokağın içinde bugün harap bir vaziyette..."⁷⁸ dediği medrese, Konya'da Gazi Alemşah Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Medresenin adı, yapısında yoğun olarak kullanılan çinilerden kaynaklanmaktadır; bu nedenle "Sırçalı Medrese" olarak anılmıştır.⁷⁹ Aynı zamanda, kurucusunun ismine atfen Muslihiyye Medresesi" adıyla da bilinmektedir. Vaktiyle tamamı çinilerle kaplı olan bu medresenin mimarı Muhammed bin Osman el Tusi'dir.⁸⁰ "Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Hanefî fıkhi ile tefsir okutulan medrese XVII. yüzyılda harap olmaya başlamış, talebe hücreleri XIX. yüzyılda tamamen yıktırılarak yerine kerpiç odalar yapılmış ve 1924 yılına kadar kullanılmıştır."⁸¹

Medresenin cümle kapısında bir inşa kitabesi vardır ve şunlar yazmaktadır:

"Mü'minler beyinin (Abbasi halifesi) ortağı, büyük sultan, âlemde Hakkın gölgesi, din ve dünyanın yardımcısı, İslam ve Müslümanların yücesi, fetih babası, Keykubat oğlu Keyhüsrev'in hükümdarlığında, Hakkın rahmetini dileyen fakir Bedrüddin Muslih, Allah ona tevfikini devamlı kılsın, bu mübarek medreseyi 640 yılında inşa etti. İmam-ı âzam Ebu Hanife -Allah ondan razı olsun- ashabından olan fukahaya ve ilm-i-fıkıh müntesiplerine vakfetti."⁸²

Kitabeye göre, bu medrese Bedreddin Muslih tarafından, I. Alaeddin Keykubad'ın oğlu II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246) döneminde Hanefi mezhebinden fakihler ve fıkıh talebeleri için inşa ettirilmiştir. Kitabede ayrıca, medresede görev yapacak eğitimciler ile öğrencilere yönelik niteliklere dair açıklamalara da yer verilmiştir.

Sonuç olarak, kitabe metninden medresenin eğitim anlayışı ve mezhep tercihi bakımından Hanefi gelenek içinde konumlandığı anlaşılmaktadır. Ancak, Sırçalı Medrese'ye ait vakfiye günümüze ulaşmadığı için, medresenin vakıf statüsü ve gelirlerine ilişkin kesin bilgilere ulaşmak mümkün değildir.

Medresenin banisi Bedreddin Muslih hakkında ise çeşitli tarihi olaylar kaydedilmiştir. Kendisiyle ilgili olarak şu bilgiler aktarılmaktadır:

⁷⁶ Arabacı, "Seyfiye Medresesi".

⁷⁷ Abdüsselam Uluçam, "Sırçalı Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/126.

⁷⁸ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 257.

⁷⁹ Uluçam, "Sırçalı Medrese", 37/126.

⁸⁰ Kuran, *Anadolu Medreseleri*, 1/75.

⁸¹ Birekul, "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Eğitim ve Konya Medreseleri", 94.

⁸² M. Zeki Oral, "Konya'da Sırçalı Medrese", *Belleten* 25/99 (Temmuz 1961), 363.

“II. Alaeddin Keykubad’ın Moğol sarayından sultan olarak döneceğinden korkan kardeşleri II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan, arkadan çavuşlar, hafiyeler yollayarak Lala Bedrüddin Muslih’i elde ettiler ve onu birçok mal ve timarlar vadiyle kandırdılar. Hain Lala öldürücü bir zehirle Sultan’ın hayatına kıydı. 656 H/1258.”⁸³

Kendisi hakkında çok bilgi bulunmamakla birlikte yaşadığı döneme ilişkin önemli olayların akabinde ne kadar süre hayatta kaldığı, nerelere gittiği ve ne zaman vefat ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda, Bedreddin Muslih’in 1258 yılından sonra vefat ettiği ve Sırçalı Medrese’deki türbeye defnedildiği belirtilmektedir.⁸⁴

Sonuç olarak, Sırçalı Medrese, Konya’da inşa edilen en önemli ilmî müesseselerden biri olarak dikkati çekmektedir. Hanefî mezhebi çerçevesinde teşekkül eden bu yapıda, başta fıkıh ve tefsir olmak üzere çeşitli İslâmî ilimlerin tedrisi gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte yapı, yalnızca bir ilim merkezi olmanın ötesinde, mimarî kurgusu, plan şeması ve süsleme unsurlarıyla Anadolu Selçuklu dönemine ait medrese mimarîsinin karakteristik özelliklerini yansıtan önemli bir örnek olarak değerlendirilir.

Sonuç

Anadolu Selçuklu Devleti’nin ilim ve irfana verdiği önem, inşa ettirdiği medreseler aracılığıyla somut bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu çalışma özelinde Konya şehrinde yer alan medreseler incelendiğinde, söz konusu yapıların sadece birer eğitim kurumu olmanın ötesinde, aynı zamanda siyasi gücün halkla buluştuğu, dinî otoritenin şekillendiği ve kültürel kimliğin inşa edildiği çok yönlü kurumlar olduğu anlaşılmaktadır. Her bir medrese, vakıf sistemiyle desteklenen yapısıyla hem ilim hem de mimarlık tarihinde iz bırakan özgün örneklerdir.

Çalışmada ulaşılan bulgular, Konya’nın Selçuklu döneminde bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesinde medreselerin oynadığı belirleyici rolü ortaya koymuştur. Bu yapılar, yalnızca yüksek düzeyli eğitim verilen mekânlar değil; aynı zamanda vakfiyelerinde belirtilen şartlar doğrultusunda halkın dinî yaşantısına katkı sunan, farklı sosyal kesimlerin sınırlı ölçüde de olsa etkileşim kurabildiği kamusal alanlar olarak işlev görmüştür. Ayrıca, söz konusu medreselerde naklî ilimlerin öğretimi, dönemin ilmî anlayışını ve eğitim müesseselerinin dinî bilgi üretimindeki rolünü ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, Anadolu Selçuklu eğitim kurumlarının tarihsel ve kültürel işlevlerine dikkat çekerek, İslam medeniyeti içerisinde medreselerin yüklendiği çok katmanlı rolü daha derinlikli bir şekilde anlamamıza katkı sağlamaktadır. Gelecek çalışmalarda farklı Selçuklu şehirlerindeki medreseler karşılaştırmalı olarak ele alınabilir; eğitim, mimarî ve vakıf ilişkisi daha geniş perspektiflerle incelenebilir. Böylelikle hem Selçuklu eğitim modeli daha iyi anlaşılacak hem de günümüz eğitim sistemlerine tarihî bir referans noktası sunulabilecektir.

⁸³ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 261.

⁸⁴ Atçeken, *Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, 261.

Kaynakça

- Ahmet Eflâki. *Ariflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. II Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1989.
- Alçın, Faik Serdar. *Selçuklu Emiri Şemseddin Altun-Aba ve Vakıf Eserleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Anadolu Selçuklu Mimarisi. "Seyfeddin Karasungur Türbesi". Erişim 30 Aralık 2024. <http://www.anadoluselcuklumimarisi.com/360/veri-tabani/seyfeddin-karasungur-turbesi>
- Anadolu Selçuklu Mimarisi. "Tâcü'l-Vezir Medresesi". Erişim 08 Kasım 2024. <http://anadoluselcuklumimarisi.com/mob/veritabani/t%C3%A2cu%E2%80%99l-vezir-medresesi>
- Arabacı, Caner. "Selçuklu Devri Konya Medreseleri". *Konya Kitabı XIX: Türkiye Selçukluları ve Konya III* (2023), 159-256.
- Arabacı, Caner. "Seyfiye Medresesi". *Konyapedia*. Erişim 08 Kasım 2024. <https://www.konyapedia.com/makale/2436/seyfiye-medresesi>
- Arabacı, Caner. *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*. Konya: Konya Ticaret Odası, 1998.
- Arkeolojik Haber. "Mastaba: Mastava". Erişim 06 Temmuz 2025. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-mastaba-mastava-21403/>
- Atçeken, Zeki - Bedirhan, Yaşar. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2. Basım, 2012.
- Atçeken, Zeki. *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Bedirhan, Yaşar - Atçeken, Zeki. *Malazgirtten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 3. Basım, 2019.
- Birekul, Mehmet. "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Eğitim ve Konya Medreseleri". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (Bahar 2018), 85-98. <https://doi.org/10.32579/mecmua.379343>
- Çetin, Altan. "İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)". *Dini Araştırmalar* 2/5 (Haziran 1999), 177-201.
- Doğan, Nermin Şaman. "Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri Darüşşifalarından Örnekler". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28/28-2 (Haziran 2013).
- Erdoğan, Mehmet Akif. "Onbeşinci yüzyıl sonlarında kadar Konya medreseleri". *Yeni İpek Yolu: Konya Ticaret Odası Dergisi* 1 (1998), 35-40.
- Ertas, Şebnem. "Konya Akşehir Taş Medresesinin Taş Eserler Müzesine Dönüşümü". *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi (MBUD)* 2/2 (27 Aralık 2017), 1-17. <https://doi.org/10.30785/mbud.332873>
- Gordlevski, V. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Gök, Bilal. *Türk-İslam Sanatları Tarihi*. İstanbul: Fidan Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Göksu, Erkan. "Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme". *Belleten* 81/290 (Nisan 2017), 43-66. <https://doi.org/10.37879/belleten.2017.43>
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. çev. Aykut A. Sait. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2004.
- İbni Bibi. *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden)*. çev. M. Nuri Gencosman. Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.
- İbni Bibi. *El evâmîrül'alâ'iyye fî'l-umûri'l-alâ'iyye (Selçuknâme)*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

- Kalfazade, Selda. "Taşmedrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/157-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Karatay Belediyesi. "Seyfettin Karasungur Türbesine Çevre Düzenlemesi". Erişim 08 Kasım 2024. <https://www.karatay.bel.tr/>
- Kemaloğlu, Muhammet. "XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim Öğretim (Medreseler)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2/5 (Mayıs 2015), 89-106.
- Konyalı, İ. Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964.
- Kuran, Aptullah. *Anadolu Medreseleri*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1969.
- Küçükdağ, Yusuf. "İbn Kalemşah Dergâhı". *Ahilik Ansiklopedisi*. II/19. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020.
- Küçükdağ, Yusuf. "İbn Kalemşah". *Ahilik Ansiklopedisi*. II/18. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020.
- Merçil, Erdoğan. "Taştdâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mülâyim, Selçuk. "Karatay Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Odabaşı, Zehra. "Celaledin Karatay". *Konyapedia*. Erişim 30 Aralık 2024. <https://www.konyapedia.com/makale/1206/celaledin-karatay>
- Oral, M. Zeki. "Konya'da Sırçalı Medrese". *Belleten* 25/99 (Temmuz 1961). <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1258435>
- Önder, Mehmet. "Konya'da Bir Selçuklu Şahaseri Karatay Medresesi". *Kaynaklar* 1 (1983), 32-35.
- Önder, Mehmet. *Mevlana Şehri Konya*. Ankara: Güven Matbaası, 2. Basım, 1971.
- Önge, Mehmet Yılmaz. "Bilinmeyen Bir Selçuklu Medresesi: Konya Ali Gâv Zâviyesi ve Türbesi". *Önasya* 3/28 (1967).
- Özkan, Şerife. *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Semerci, Fatih - Özkafa, Ayşe. "Anadolu Selçuklu Medreselerinde Mekân ve Cephe Kalitesinin Analizi: Konya Medreseleri Örneği". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Haziran 2020), 58-90. <https://doi.org/10.20486/imad.693366>
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Sevim, Ali. "Süleyman Şah I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sönmez, Zeki. "Kölük b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/248-250. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şenalp, Mihrimah. *Tarihi Yapılarda Termal Konfor Analizi: Ali Gav Medresesi Örneği*. Konya: Konya Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şerife Gökbaş. *Arşiv Belgelerine Göre Konya'daki Selçuklu Cami ve Medreselerinin Tamir ve Onarımları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Turan, Osman. "Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri". *Belleten* 12/45 (Ocak 1948), 17-172. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1355977>
- Turan, Osman. "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı". *Belleten* 11/42 (Nisan 1947), 197-236. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1362851>
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.
- Uluçam, Abdüsselam. "Sırçalı Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/126-127. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yetkin, Şerare. *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986.

Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı ve Eserleri*

Çeviren: **Ercan ŞEN**

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, Afyon/Türkiye, ercansen@aku.edu.tr

Çeviri

Süreç

Geliş Tarihi: 26.05.2025

Kabul Tarihi: 17.07.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal:

Bu çeviri, en az iki hakem tarafından ince-lendi ve intihal içerme-diği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı:

© Ercan Şen | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf Bilgisi:

Şen, Ercan. "Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı ve Eserleri". *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 147-167.

Öz

Bilim tarihi; bilimin doğuş ve gelişme öyküsünü ele alan bir disiplindir. Bu doğuş ve gelişmeye dayalı disipline geçmişten günümüze kadar pek çok bilim insanı farklı oranlarda katkıda bulunmuştur. Bu katkı tüm insanlığa aittir ve bu katkının her ulus tarafından kendi mirası özelinde ulusal ve uluslararası camiada araştırmaya ve incelenmeye ihtiyacı vardır. Milas'ta başladığı hayatını Ankara'da tamamlayan Doktor İsmail Hakkı Milaslı; uzun hayatına pek çok kitap, konferans metni, gazete yazısı, makale ve mektup sığdırmıştır. Güncel literatüre göre bu miras içerisinde 20 kitap, 5 konferans metni, 3 miting konuşması, 52 makalesi ve 1 mektubu bulunmaktadır. Bu yazılar tıp, dil, ve din başta olmak üzere siyaset, ahlak vb. konulardır. Doktor İsmail Hakkı Milaslı ekosistemi geliştikçe sözü edilen bilimsel mirasa ait daha çok yayımın ortaya çıkacağı şüphesizdir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Literatürde farklı Türk bilim insanlarının hayatı ve eserlerine üzerine akademik çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bunların özellikle farklı dillerde anlatısının sınırlı miktarda yapıldığı görülmektedir. Doktor İsmail Hakkı Milaslı'nın hayatı ve bilimsel mirasının son güncel bilgilere ve özellikle Türk bilim tarihi açısından böyle bir yayımın yapılmış olması makalenin özgün değerini oluşturmaktadır. Makalenin amacı Doktor İsmail Hakkı Milaslı ekosisteminde yer alan tıp, dil ve din alanlarındaki bilimsel mirası güncel literatüre göre tespit etmektir. Hedefse sözü edilen bilimsel miras üzerinde ulusal/uluslararası kamuoyunda akademik boyutlarda bir farkındalık ve bilinç oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Doktor İsmail Hakkı Milaslı, Tıp, Dil, Din, Disiplinler Arasılık.

* Bu makale, Nazlı Demirtaş – Ebubekir Eraslan tarafından kaleme alınan ve 2024 yılında Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin 154. Sayısının 431-444 sayfalarında yayımlanan "Dr. İsmail Hakkı Milaslı'nın Hayatı ve Eserleri" başlıklı makalenin çevirisidir. Ayrıca bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 122G228 proje numarasıyla desteklenmiştir. Projeye verdikleri destek için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

Doctor Ismail Hakkı Milaşı's Life and Works*

Translated by: **Ercan ŞEN**

Assoc. Prof. Dr., Afyon Kocatepe University, Faculty of Theology, Department of Fundamental Islamic Sciences, Department of Tafsir, Afyon/Türkiye, ercansen@aku.edu.tr

Translate

History

Received: 26.05.2025

Accepted: 17.07.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism:

This translation has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright:

© Ercan Şen | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

History of science is a discipline that deals with the story of the birth and development of science. Many scientists have contributed to this discipline based on birth and development at different rates from the past to the present. This contribution belongs to all humanity and needs to be researched and analysed by each nation in the national and international community in its heritage context. Dr. İsmail Hakkı Milaşı, who started his life in Milas and ended his life in Ankara, has packed numerous books, conference texts, newspaper articles, articles and letters into his long life. According to the current literature, this legacy includes 20 books, five conference texts, three speeches, 52 articles and one letter. These writings cover medicine, language, religion, politics, ethics, etc. As the ecosystem of Dr. İsmail Hakkı Milaşı develops, there is no doubt that more publications of the scientific heritage will emerge. Document and content analysis methods, which are qualitative research methods, were used. Although academic studies have been carried out on the lives and works of different Turkish scientists in the literature, it is seen that their narratives, especially in different languages, are limited. The fact that the life and scientific heritage of Dr İsmail Hakkı Milaşı has been published in terms of the latest information esp, especially the history of Turkish science, constitutes the original value of the article. According to the current literature, the article aims to identify the scientific heritage in the fields of medicine, language and religion in the ecosystem of Dr İsmail Hakkı Milaşı. The aim is to create academic awareness and consciousness in the national/international public opinion on the scientific heritage.

Keywords: Dr İsmail Hakkı Milaşı, Medicine, Language, Religion, Interdisciplinarity.

Cite as:

Şen, Ercan. "Doctor Ismail Hakkı Milaşı's Life and Works". *Mersin Theology Journal* 1/1 (Eylül 2025), 147-167.

* This article is a translation of an article titled "Demirtaş N., Eraslan E. The Life and Works of Dr. Ismail Hakkı Milaşı", *Journal of Social Sciences Academic* (2024) 154/431-444. This study was supported by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK) under project number 122G228. We would like to thank TUBITAK for their support of the project.

حياة الدكتور إسماعيل حقي الملاسلبي ومؤلفاته

الملخص

العلم التاريخي؛ هو تخصص يتناول قصة نشأة العلم وتطوره. وقد ساهم العديد من العلماء في هذا التخصص على أساس النشأة والتطور بمعدلات مختلفة من الماضي إلى الحاضر، حيث أنّ هذه المساهمة تخص الإنسانية جمعاء وتحتاج إلى البحث والتحليل من قبل كل أمة في المجتمع الوطني والدولي في سياق تراثها الخاص، فالدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي، الذي بدأ حياته في ميلاس وأكملها في أنقرة، فأنتج في حياته الطويلة العديد من الكتب ونصوص والمؤتمرات والمقالات الصحفية والمقالات والرسائل ووفقاً للمراجع الحالية، يتضمن هذا الإرث عشرين كتاباً وخمسة نصوص مؤتمرات وثلاث خطب واثني وخمسين مقالة ورسالة واحدة. وتغطي هذه الكتابات موضوعات مثل الطب واللغة والدين والسياسة والأخلاق وما إلى ذلك. ومع تطور منظومة الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي، فلا شك أن المزيد من مؤلفات هذا التراث العلمي ستظهر.

تم اتباع أسلوب تحليل الوثائق وتحليل المضمون، وهما من أساليب البحث النوعي، وعلى الرغم من أن الدراسات الأكاديمية التي أجريت حول حياة وأعمال مختلف العلماء الأتراك في الأدب، إلا أنه من الملاحظ أن الروايات التي تناولت حياة وأعمال العلماء الأتراك، وخاصة في اللغات المختلفة، محدودة. الحقيقة أن نشر حياة الدكتور إسماعيل حقي ملاسلبي وتراثه العلمي بأحدث المعلومات وخاصة فيما يتعلق بتاريخ العلم التركي يشكل القيمة الأصلية للمقال. الهدف من هذا المقال هو التعرف على التراث العلمي في مجالات الطب واللغة والدين في منظومة الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي وفق ما هو متداول في الأدبيات الحالية. والهدف من ذلك هو خلق وعي أكاديمي لدى الرأي العام الوطني والدولي المعني بالتراث العلمي الأكاديمي.

الكلمات المفتاحية: الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي، الدين، اللغة، الطب، تعدد التخصصات.

المدخل*

العلوم الإنسانية هي تخصصات تتمركز على مفهوم واحد وهو (الإنسان) وهي كمنظومة تبحث في أسلوب حياته وخبراته. فالماضي وأصول وأسس الفرد والمجتمع وكذلك الحاضر هي موضوع البحث في العلوم الإنسانية.

* هذه المقالة هو ترجمة لمقال بعنوان "دميرطاش ن، إراسلان إ. حياة الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي وأعماله، مجلة العلوم الاجتماعية الأكاديمية 2024؛ 12/154: 431-444. تم دعم هذه الدراسة من قبل مجلس البحوث العلمية والتكنولوجية في تركيا TUBITAK تحت رقم المشروع 122 G228. نود أن نشكر مجلس البحوث العلمية والتكنولوجية التركي TUBITAK على دعمه للمشروع.

ويجب أن يستند البحث في أصول التراكم الثقافي الإنساني وتغيراته في المسيرة التاريخية إلى النصوص التاريخية المكتوبة بطبيعتها. وفي هذه المرحلة، من الأهمية بمكان الوصول إلى جميع أنواع المصادر المتعلقة بموضوع البحث. لأن نتاج كل أنواع التراكم العلمي والثقافي والاجتماعي والفني، الملموس أو غير الملموس، الذي أنتجه البشر، والذي هو موضوع البحث في العلوم الإنسانية، هو ما خلفه العلماء، وما أسهموا به في تطوير جيل العلماء الشباب القادمين من بعدهم، وما عاد على المجتمع من فائدة من أبحاثهم العلمية/ الأكاديمية. على مر العصور، ترك المثات من العلماء إرثاً فريداً للمستقبل من خلال تقديم إسهامات كبيرة في الفترة التي عاشوا فيها. وعلى الرغم من أن بعضهم قد صنعوا لأنفسهم اسماً من خلال تناقل الأجيال فيما بينها، إلا أن عدداً كبيراً من العلماء وتراثهم الفكري لم يتسنَّ لهم نقل تراثهم الفكري إلى الأجيال القادمة بسبب عدم توفر المعلومات الكافية والدقيقة. وقد طوى النسيان بعض هؤلاء في بعض الأحيان، وبعضها الآخر ينتظر على الرفوف المغبرة ليخرجها إلى النور أحد المتحمسين. ومع ذلك، فإن من واجب أصحاب الثقافة العريقة أن يبذلوا جهداً كبيراً لنقل القيم المفقودة/ المنسية والتراث الفكري لهؤلاء العلماء إلى الأجيال القادمة. وبهذه الطريقة، بالإضافة إلى التاريخ الشخصي للعالم المعني، سيتم تقديم مساهمة وقيمة كبيرة لتاريخ العلوم في ذلك البلد. وبهذه المساهمة، سيكون من الممكن رؤية منطق الفكر العلمي للفترة التي عاش فيها العالم، وقصة تقدم العلم، وكيف أثرت المعرفة العلمية المتقدمة على الفرد والمجتمع. وفي هذا السياق، هناك حاجة إلى بحوث تبحث في المحتوى العلمي الذي أنتج في الماضي في كل جانب تقريباً انطلاقاً من المنظور التاريخي، وتدرسها في أبعادها المختلفة مع إسقاطاتها في الماضي، وتتبنى منهجاً شمولياً. وبفضل مثل هذه الدراسات، سيكون من الممكن فهم التفكير العلمي لبلد ما في الماضي، والمغامرة التاريخية للأنشطة العقلية لجيل تلك الفترة، واستخلاص استنتاجات للمستقبل. لهذه الأسباب تم التأكيد في الآونة الأخيرة على أن تاريخ العلوم هو من أفضل المصادر التي تطلع الأمة على عظمة تاريخها وتظهره للأجيال الجديدة.

لقد أصبح من المحتم على الأمم أن تقوم بدراسات مهمة وعميقة الجذور في المجال المذكور أعلاه من أجل تسليط الضوء على تاريخها العلمي وبالتالي على إنجازاتها في التاريخ. كما أن هذا الوضع سيخدم الأجيال القادمة لفهم أهمية العقلية العلمية واكتساب الوعي التاريخي. لأن نقل الثقافة رفيعة المستوى والإنتاج العلمي والمنجزات العلمية والفنية والآثار الخالدة من الماضي إلى الحاضر له أهمية كبيرة فيما يتعلق بالإنجازات الحالية والمستقبلية للأمة التركية. وإلا لن يتم فهم كل إنجاز مهم في التاريخ وتأثر منتجي العلم بالأفكار العظيمة التي ظهرت في ذلك الوقت بشكل صحيح.

من أقل المجالات المعروفة في تاريخنا هو الأنشطة العلمية للعلماء الأتراك، وإسهاماتهم وفوائدهم في الطب الحديث، والأساليب الفعالة التي طبّقوها ضد الأمراض المعدية، والهويات/الأدوار المختلفة التي تولوها، وإسهاماتهم في علم اللغة، وتاريخ الأديان، والتراث العلمي. وللأسف، لم يتم تسليط الضوء على كل ذلك بالتفصيل. هناك علماء أتراك ذوو مؤهلات عالية كان لهم طابع عالمي بجهودهم الرائدة وأثروا المجتمع وأرشدوه، خاصة في الفترة التي عاشوا فيها. على سبيل المثال، شهد المثقفون العثمانيون الأتراك في القرنين التاسع عشر والعشرين انهيار الإمبراطورية وحرب البلقان والحرب العالمية الأولى والنضال من أجل حرب الاستقلال والسنوات الأولى للجمهورية؛ وقد قاموا بمساعي علمية مهمة خلال تلك الفترة وحققوا نجاحات لا حصر لها. وبالإضافة إلى إنتاجهم العلمي لبلدانهم، فقد أدوا واجباتهم كوطنيين، وشاركوا في ميادين القتال، وانخرطوا في الأنشطة الإيديولوجية، وقاموا بدراسات علمية رائدة في مختلف التخصصات، وأسسوا جمعيات لخلق رأي عام، ونظموا اجتماعات/مؤتمرات، وشاركوا في أنشطة النشر. ومن بين المثقفين الذين قاموا بكل هذه الأنشطة الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي، وهو موضوع هذا المقال وأحد الشخصيات المهمة في الفترة التي عاشها.

على الرغم من أن مهنة إسماعيل حقي ميلاسلي الرئيسية كانت الطب، إلا أنه كان مهتمًا أيضًا باللغويات والعلوم الإسلامية بالإضافة إلى الطب والصحة العامة، حيث كان مثقفًا غزير الإنتاج، وقد شغف عالم الشرق والغرب جيدًا وصورهما تصويراً بارعاً.

عاد ميلاسلي إلى مسقط رأسه بعد تخرجه من كلية الطب، وبعد أن عمل في ميلاس وموغلا، عُيّن في مستشفى إينبولو للزهري. وكانت هذه بداية حقبة جديدة في حياته. حيث طوّر خبرته في مجال الأمراض العامة وتخصص بشكل خاص في مكافحة الأوبئة. وقد حمله هذا النضال إلى منصب رئيس مجلس التفيتش في وزارة الصحة في تلك الفترة.

أما في مجال اللغة، فقد كان مؤسس "حروف المنفصلة" التي نادى بضرورة كتابة الحروف العربية في تلك الفترة بشكل منفصل وزيادة عدد حروف العلة، ومهدت الطريق لقبول اللغة المكتوبة على هذا النظام في عام 1914، وإن كان ذلك في مراسلات الجيش فقط.

ويذكر إسماعيل حقي ميلاسلي أن الإسلام لا يتعارض مع العلم في مجال الدين، وأن المجتمعات الإسلامية تخلفت عن الغرب في مجال العلم بسبب المشاكل التي واجهتها في مجال العلوم عدم تمكنها من فهم الإسلام فهماً صحيحاً.

وسيتيم في هذه الدراسة استخدام أسلوب تحليل الوثائق وأسلوب تحليل المضمون، وهما من أساليب البحث النوعي. والهدف من هذا المقال هو إثراء منظومة الدكتور إسماعيل حقي ملاسلي من خلال تطويرها، والهدف هو تقديم حياته وخاصة تراثه العلمي إلى الجمهور الفكري المتحضر، الوطني/الدولي على شكل مدمج ومختصر.

حياة الدكتور إسماعيل حقي الملاسلي ومؤلفاته

حياته

ولد ميلاسلي في ميلاس عام 1869م. كان أحد العلماء والمفكرين الأتراك المهمين الذين اشتهروا بأفكاره وكتاباتاته في مجالات الطب والدين واللغة قبل المشروطية الدستورية الثانية وخاصة بعدها.

†

أكمل تعليمه الطبي في إسطنبول وتخرج من كلية الطب في إسطنبول عام 1888. كان أول مركز عمل له في ميلاس وموغلا.

عُيِّنَ طبيباً في مستشفى للزهري في إينبولو، ثم عُيِّنَ مفتشاً طبياً في بيروت، ثم أصبح مديراً لمكتبة دمشق الطبية حيث كان يلقي محاضرات في الأمراض العامة والفرنسية.

عمل الدكتور إسماعيل حقي الملاسلي مديراً للصحة في مدينة جناق قلعة وفي مدينة آيدن ومنطقة غرب الأناضول، وبيتليس وتقاعد عام 1929.

في عام 1909، أصدر صحيفة قصيرة العمر تسمى التجدد بوسائله الخاصة من أجل نشر أفكاره.

ألقي خطاباً بصفته أحد كبار المثقفين في تلك الفترة في تجمع السلطان أحمد الثاني الذي نُظِمَ في ميدان السلطان أحمد عند احتلال إسطنبول.

§

بعد إلغاء السلطنة، استخدم إسماعيل حقي الملاسلي، الذي كان من بين المتحدثين في تجمع كبير حضره الجمهور وطلاب دار العلوم في ميدان السلطان أحمد، مفهوم الجمهورية وذكر أن الجمهورية الجديدة ستكون وفقاً للإسلام.

*

*

† تم دعم هذه الدراسة من قبل مجلس البحوث العلمية والتكنولوجية في تركيا TUBITAK تحت رقم المشروع 122. G228. نود أن نشكر مجلس البحوث العلمية والتكنولوجية التركي TUBITAK على دعمه للمشروع.

‡ مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 2685، المجلد: 23

§ مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 4261، المجلد: 61.

* مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 60، المجلد: 78.

†

†

شغل منصب رئيس لجنة مكافحة الملاريا في مقاطعة إزمير.

في 02.11.1920، تم تعيينه مفتشاً عاماً لمديرية الصحة (مجلس التفتيش التابع لوزارة الصحة) ، واستمر

في هذا العمل حتى سنة 02.09.1926. وكان من ضمن الأعضاء الذين ساهموا في تأسيس الهلال الأخضر.

من المفهوم أنه كان لديه منزل في كاغ أوغل وغوزتيبي في إسطنبول . ويُفهم من عدد 12.08.1945 من

جريدة أولوس نيوز أنه قضى السنوات الأخيرة من حياته في أنقرة وخضع لعملية جراحية هناك.*

†

ومكتوب في دفتر التسجيل أنه كان يعرف الفرنسية والعربية والفارسية.

في 7 أغسطس 1948، عند وفاة الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي الذي توفي في عام 1948، نُشر مقال

بتوقيع ت. إ. في جريدة أولوس (ت. إ. 1948، ص: 2) وهذا ما نصه:

...ومن هؤلاء الدكتور إسماعيل حقي من ميلاس، الذي علمت بوفاته منذ أيام قليلة من مقال صحفي.

كان الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي شخصاً لم يحقق الشهرة في جانب واحد فقط، بل في عدة جوانب.

ولما كان قد قضى سنواته الأخيرة مريضاً ومقعداً لم نسمع باسمه كثيراً، ولكن قبل كل ذلك فإن إسماعيل

حقي بك، بفضل كتاباته التالية:

1- طباعة الحروف التركية على حدة،

2- للتوفيق بين الطب والقضايا الاجتماعية والأخلاقية والدينية،

3- شرح الإسلام والدفاع عنه في الداخل والخارج.

وبعمله الذي لا يقهر في هذه الميادين انتقل من فرع من فروع الشهرة إلى فرع آخر.

كما تبنى أنور باشا قبل الحرب العالمية الأولى قضية "حروف منفصلة" التي كان يدافع عنها، وطبع كتيبات

في هذا الشأن. وكاد الجيش يقبل هذه حروف المنفصلة.

ثم رأيناه بعد ذلك يكتب في القضايا الطبية والدينية.

† ميلاسلي ، دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي، (إسطنبول: سبيل الرشاد، 1920)، 462/16.

‡ مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 5، المجلد: 61.

§ مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 444، المجلد: 80.

* مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 232، المجلد: 78.

† مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 343، المجلد: 60.

كان الفقيد من الرجال المثاليين. وكان ذهنه الذي لم ينفك يعمل حتى فقد أحد أطرافه وألقى في الفراش، يعمل بفكرة نادرة في المتابعة وينتج أعمالاً علمية وفكرية لا مثيل لها.

لم يعرف التعب في نقل أفكاره إلى اليمين واليسار وشرحها بطريقة يفهمها الجميع.

بوفاته فقدنا عالماً مبتسماً ممتلئاً ناضجاً.

بعد وفاته، تم تغيير اسم شارع كايماكافاغي، حيث تقع فيه بلدية ميلاس اليوم، إلى شارع الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي ‡.

مؤلفاته

قد نشر المؤلف الذي بدأ نشر الكتب في عام 1899، ما مجموعه 19 عملاً. على الرغم من أنه يقال[§] إن أحد هذه الكتب باللغة العربية والباقي باللغة التركية، إلا أنه وفقاً للأدبيات الحالية، فقد كتب العديد من المقالات والكتب، وعمل عليها، بل وتم إنشاء بيبليوغرافيا للدكتور إسماعيل حقي.

وبقدر ما يمكن تحديده، فإن للدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي 42 مقالة ، ولكن هذا العدد لا يزال في ازدياد وفقاً للمعلومات والوثائق الجديدة ‡.

وقد استخدم الطبيب في مقالاته اسم دكتور إسماعيل حقي ودكتور ميلاسلي دكتور، ودكتور إسماعيل حقي (دكتور ميلاسلي)، ودكتور ميلاسلي إسماعيل حقي (دكتور) حتى عام 1915، ومن عام 1915 إلى عام 1934 استخدم اسم دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي. ومن الملاحظ أنه استخدم اسم دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي. في كتابه الوحيد باللغة العربية ورد اسمه باسم إسماعيل حقي الميلاسي. مع قانون الألقاب^{*} في عام 1934، قبل ”ميلاسلي“ كلقب له.

‡ مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 343، المجلد: 62.

§ أكبول، لوزان بيلينميان، (إسطنبول: دوغان كيتاب، 2024)، 32.

* ميلاسلي ، دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي، 22.

† ميلاسلي ، دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي، 22.

‡ ميلاسلي ، دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي، 22.

§ ميلاسلي ، دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي، 23.

* مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 343، المجلد: 62.

† مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق: 343، المجلد: 62.

وفيما يلي الكتب والمقالات ونصوص المؤتمرات والخطب والرسائل التي نشرها الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي بين عامي 1899-1946 حسب التسلسل الزمني:

1899

المعلومات الضرورية لكل أحد عن مرض الزهري، إسطنبول، مطبعة عصر، 1899، 40 ص.

تبيين فرائض الصلاة، إسطنبول، طاهر بك ماتباسي، 1899، 24 ص.

العناية بمتابعة التطورات في الطب والعلوم الطبية الجديدة، 1899.

1901

علاج مرض الزهري وبعض أمراضات الزهري، إسطنبول، أسير ماتباسي، 1901، 328+17 ص.

1908

تعميم المعاريف في إصلاح حروف، إسطنبول، مطبعة أسدوريان، 1908، 24 صفحة.

1909

الإفادة المخصصة، التجدد، 23. 3. 1909

الملاريا وعلاجها في الأماكن الموبوءة، إسطنبول، مطبعة الإقدام، 1909، 16 ص.

1910

دين الإسلام و العلوم والفنون، إسطنبول، نوموني طباعات، 1910، 334 ص.

الكتابة الجديدة وأبجديتها، مطبعة حریت، 1910، 20 ص.

”الدين الإسلامي والعلوم“ من كتاب، صراط المستقيم. 1910. المجلد 4، ص، 4.

1912

تصوير الأفكار وأبجديتنا، اللجنة التركية، 1912.3.14. العدد 6، 190-198.

1913

يبدأ سبيل الرشاد بعون الحق إلى المجلد السادس عشر. 1913.02.13 المجلد 16، ص، 391. ص. 1-3.

الكتابة الجديدة والفكر الجديد. 1913.05.14. المجلد 2 ص 10.

مسألة إصلاح الحروف. سبيل الرشاد، 1913.12.11. المجلد 11، ص 274.

1914

أفكارى لسعادة أمتنا وما كنت سأفعله لو كنت عضوًا في البرلمان، إسطنبول، دار أرشاك غارويان للطباعة والنشر. 1914. ص، 15.

خطابى فى خصوص إصلاح الحروف، الكتابة الجديدة. 1914.3.27. ص4 .

الكتابة الجديدة، عدم وصلها بالكتابة اليدوية ميزة جميلة، سبيل الرشاد، 1914. 2.04

تمة بيان الدكتور ميلاسلى حقى بك من العدد السابق ، ما جمعية إصلاح الحروف وما وظيفتها، الإجتماع العمومى الأول. الكتابة الجديدة، 1914. 3.04.

الدعوة إلى الإنصاف، الكتابة الجديدة، 1914.08.05.

ورد فى خصوص الكتابة الجديدة، الكتابة الجديدة. بلا تاريخ والعدد. ص 1.

1915

آفة شرب الخمر وعلاج التخلص منها، إسطنبول، مطبعة الهلال، 1915، ص84.

جريدة سبيل الرشاد الإسلامية، إلى إخوة الإسلام. سبيل الرشاد. 1915.20.05، المجلد: 14، ص. 38-39.

1916

علاجات للمزارعين كى لا يمرضوا، جمعية مجموعة المزارعين، 1916.24.09، I، 10-12 (الماء)

علاجات للمزارعين كى لا يمرضوا، جمعية مجموعة المزارعين، 1916.24.10، II، 27-29 (الحمى السوداء)

علاجات للمزارعين كى لا يمرضوا، جمعية مجموعة المزارعين، 1916.24.11، III، 39-41 (الماء)

علاجات للمزارعين كى لا يمرضوا، جمعية مجموعة المزارعين، 1916.24.12، IV، 50-52.

1917

الملاريا، المجموعة الصحية، 1917.01.01، ص، 11-12، العدد: 1144-1150.

علاجات للمزارعين كى لا يمرضوا، جمعية مجموعة المزارعين (الحمى الأثرية) 1917.24.04

علاجات للمزارعين كى لا يمرضوا، جمعية مجموعة المزارعين (متى يفطم الطفل عن الرضاعة) 1917.01.04

1918

مؤتمرات Türk Ocağı (الموطن التركى) لجنسية والتعليم، Türk Yurdu (الوطن التركى)، 1918.16.02،

المجلد 14، ص 3، ص 86-94.

داء السل، جمعية اتحاد المزارعين، 01.08.1918، المجلد 10، ص 339-341.

الكفاح اليدوي ضد مرض السل، جمعية اتحاد المزارعين، 01.09.1918، 361-362.

1919

هل يمكن ترجمة القرآن وفتاح الوادي الجديد ترجمة وتعليق، إسطنبول، مطبعة الحق، 1919، ص 15.

كيف ينبغي أن يكون تنظيمنا، إسطنبول، مطبعة الحق، 1919، ص 16.

هل يمكن ترجمة القرآن الكريم، سبيل الرشاد، سبيل الرشادات، بتاريخ 05.02.1919، ج 15، ص 390،

ص 447-449.

التفسير، سبيل الرشاد، 13.02.1919، ج 16، ص 391، ص 391، ص 3-1.

هل يمكن أن تكون المبارزة من موافقات الشريعة، سبيل الرشاد، 27.02.1919، ج 16، ص 16، ص

393، ص 393 و40.

الدين والشريعة، سبيل الشريعة، 17.04.1919، المجلد 16، ص 408-409، ص 168-171.

التحريم الرسمي للخمر في أمريكا: (إلى الذين يرون أن العصرية تقتصر على كشف النساء فقط)، سبيل

الرشاد، 17.05.1919، المجلد 16، ص 410-411، ص 191-193.

ضرورة السعي إلى تحريم الخمر، سبيل الرشاد، 01.05.1919، مجلد 16، ص 412-413، ص 206-

208.

ما زلنا نسير على الطرق الخاطئة القديمة (بمناسبة خطب رضا توفيق بك في دار العلوم)، سبيل الرشاد،

22.05.1919، المجلد 16، ص 416، ص 232-234.

كيف ينبغي لنا أن نعمل من أجل حماية حقنا، سبيل الرشاد، 29.05.1919، مجلد 17، ص 417-

418، ص 10-12.

التجمع الهائل في آيا صوفيا -خطاب الدكتور-، إلى الأمام، 31.05.1919، ص 3-2.

موعظة ملاسلي إسماعيل حقي بك، تصوير أفكار، 31.05.1919، ص 2741، ص 2741، س. 1.

الأُمم التي تعهد بشؤونها إلى أيدي غير كفؤة لا يمكن أن تعيش، سبيل الرشاد، 05.06.1919، المجلد 17،

ص 419-420، ص.

الحفاظ على الوعد، صدق العهد، صدق الوعد، سبيل الرشاد، مجلد 17، المجلد 17، ص 421-422، ص 43-40.

لماذا المسلمون متخلفون ولماذا لا يستطيعون التقدم، سبيل الرشاد، 19.06.1919، المجلد 17، ص 423-424، ص 59-56.

لماذا تتقدم الأمم الأخرى ولماذا لا نتقدم نحن، سبيل الرشاد، 10.07.1919، المجلد 17، المجلد 17، ص 428-427، ص 88-86.

هل سبب تخلفنا هو ديننا؟ أم فوضانا في المنهج؟ أم شيء آخر؟، مجلد 17، 07.07.1919، المجلد 17، ص 430-429، ص 104-102.

تقدم الأمة، سبيل الرشاد، 24.07.1919، ج 17، ص 432-431، ص 122-119.
بضع كلمات عن عينة حروف منفصلة وفوائدها، سبيل الرشاد، 14.08.1919، المجلد 17، ص 435-436، ص 155-154.

كتاب الدروس الدينية لأفسيكيلى أحمد حمدي أفندي خطوة نحو إصلاح نقص هام، سبيل الرشاد أحمد حمدي أفندي، 25.09.1919، المجلد 17، ص 442، ص 221-219.

1920

[جمعية هلال الهلال الأخضر] خطاب الدكتور ميلاسلى إسماعيل حقي أفندي، سبيل الرشاد، 01.04.1920، المجلد 18، ص 462، ص 237-236.

1922

مسألة حمل مريم، صحيفة "توحيد الأفكار"، 02.07.1922، ص 329، ص 3.

1923

من الذي يجب أن يعرف ماذا عن الملاريا، إسطنبول، مطبعة الهلال، 1923، ص 32.

تَرْكِهُ اللَّحُومِ فِي الْإِسْلَامِ، إسطنبول، مَطْبَعَةُ الْعَدْلِ، 1923، ص 22، ص 3

حقيقة الإسلام، إسطنبول، مطبعة الهلال، 1924، ص 221+3.

قضية الأخلاق: مناقشة اتخاذ تدابير مناسبة في المجلس الوطني الكبير لمنع الفحشاء، سبيل الرشاد، 10.01.1924، المجلد 23، ص 583، ص 166-163.

الانتحار: من منظور علوم الأخلاق والدين 1: في مناسبة ازدياد حالات الانتحار بين المسلمين، سبيل
الرشاد، 24.01.1924، المجلد 23، ص 585، ص 199-201.

الانتحار: في منظور العلم والأخلاق والدين II: في مناسبة ازدياد حالات الانتحار بين المسلمين، سبيل
الرشاد، 31.01.1924، المجلد 23، ص 586، ص 210-212.

إلى علمائنا المربين: عقلاء صلاح، لماذا لا يوجد فينا علم التربية والتعليم، سبيل الرشاد، 14.02.1924،
المجلد 23، ص 588، ص 249 - 252. 252-249.

1925

المبارزة: في منظور العلم والأخلاق والدين، سبيل الرشاد، 31.01.1925، ج 23، ص 586، ص 212-
213.

ملاريا 1، مجلة نقابة المعلمين في جناق قلعة، 24.07.1925، ص 3، ص 10.

الملاريا 2، مجلة نقابة المعلمين في جناق قلعة، 15.08.1925، ص 4، ق. 12.

الملاريا الثالث، مجلة نقابة المعلمين في جناق قلعة، 31.08.1925، ص 5، ص 8-10.

الحروف اللاتينية أم إصلاح حروفنا الخاصة بنا؟، [ط. ص]، إسطنبول، مطبعة الهلال، 10 ص.

1933

تزكيات اللحوم في الإسلام، إسطنبول، مطبعة أحمد سعيد، 1933، 31 ص.

1934

أبو عيسى حسب القرآن، إسطنبول، مطبعة أنقرة، 1934، 88 ص.

1935

معجزات القرآن وتفسير الآيات المتشابهات، إسطنبول، مطبعة تركيا، 1935، 165 ص.

المسيحية والإسلام، إسطنبول، مطبعة تركيا، 1935، 133 صفحة.

1936

ما هو المعنى الحقيقي لليلة القدر ومن أين يأتي ثوابها الحقيقي، إسطنبول، ركلام للنشر، 1936، 15 ص.

1942

عن مولانا، مجلة قونية الثقافية، 05.12.1942، ص 76-79.

1944

مؤتمر، كوتلو بيلجي، 01.10.1944، ص 3، ص 70-71.

الواجبات الأخلاقية I، كوتلو بيلجي، 01.11.1944، ص 7، ص. 101-103.

الواجبات الأخلاقية II، كوتلو بيلجي، 01.12.1944، ص 5، ص. 133-136.

1945

الواجبات الأخلاقية III، كوتلو بيلجي، 01.01.1945، ص 6، ص. 167-170.

الواجبات الأخلاقية IV، كوتلو بيلجي، 01.03.1945، ص 6، ص 6، ص. 198-201.

الواجبات الأخلاقية V، كوتلو بيلجي، 01.04.1945، ص 8، ص 8، ق. 231-234.

الحرب العالمية الأولى ضد التيفوس في بلادنا، كوتلو بيلجي، 01.05.1945، ص 9، ق. 273-275.

1946

نعلم ديننا ونعلمه، أنقرة، مطبعة السجن الجديد، 1946، 47 ص.

لائحة حول الحروف الأبجدية، 17.08.1946، ص. 1-3.

تحليل الميراث العلمي للدكتور إسماعيل حقي

الطب

بعد أن أصبح طبيباً، عمل إسماعيل حقي ملاسلي في مسقط رأسه ميلاس وموغلا. وقد حارب أوبئة الزهري

في كاستامونو وما حولها والتيفوس في كوتاهية (إسماعيل حقي ملاسلي، 1945)† والطاعون في أنطاليا والكوليرا في بيروت وما حولها وقد أوصلته نجاحاته في هذه المجالات إلى منصب مفتش مفتشية الصحة* في مختلف المحافظات، ثم إلى رئاسة مجلس في مفتشي وزارة الصحة.

ذكر ميلاسلي إسماعيل حقي أنه يجب على الأطباء متابعة المنشورات الجديدة وأنه يجب عليهم دائماً تحسين وتحديث أنفسهم.

عندما يتم فحص أعماله في مجال الطب، يُفهم من ذلك أن أفكار ميلاسلي إسماعيل حقي حول طرق وتقنيات مكافحة الأوبئة، والتدابير الاجتماعية التي يجب اتخاذها ضد الأمراض المعدية، وكيفية تقديم الخدمات

† حقي، إسماعيل، المعلومات لكل شخص في خصوص الزهري، (إسطنبول: مطبعة أسير، 2024)، 33.

‡ ميلاسلي، دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي، 44.

* ميلاسلي، دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي، 44.

الصحية الوقائية، ومقترحات إنشاء المنظمات، التي تعادل اليوم مراكز صحة الأسرة، وكيفية بناء جميع هذه الهياكل وكيفية إضفاء الطابع المؤسسي عليها وتوزيعها في جميع أنحاء البلاد. بالإضافة إلى ذلك، ركز ميلاسلي على الكحول وأضراره، وتحدث عن الأضرار التي يسببها لجسم الإنسان، وكان عضواً في المجلس التأسيسي للهِلال الأخضر.

اللغة

وقد بدأ في مشاركة وجهة نظره عن الحروف المنفصلة التي كان قد بدأ في تشكيلها في ذهنه في سن مبكرة، مع البيئة التحررية التي أوجدتها فترة المشروطية الدستورية الثانية. وقد بذل الدكتور جهداً كبيراً في سبيل قبول النص الجديد وتعميمه من خلال جريدة "التجدد" التي نشرها بعد عام 1908. وقد حاول من خلال النصوص النموذجية التي نشرها في هذه الصحف أن يشرح وجهة نظره ويوضحها ويخلق رأياً عاماً من خلال إسماع صوتاً للجمهور.

وكان الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي رائداً في تأسيس جمعية "تعميم المعارف وإصلاح الحروف" عام 1910، وجمعية تعليم الكتابة الجديدة عام 1911، وشارك بنشاط في أنشطتها كباحث وداعية. وقد أثمرت جميع أنشطته في مجال اللغة في فترة قصيرة من الزمن في عام 1914، حيث قام بتنفيذها لمدة 4 أشهر و29 يوماً.

قبل عام 1928، صرح ميلاسلي بضرورة إصلاح الحروف العربية وتعديلها، وبعد عام 1928، رأى أنه يجب تنظيم الحروف اللاتينية، وعلى وجه الخصوص، فإن نظام الكتابة الجديد القائم على الحروف المنفصلة الذي دعا إليه، جعل استخدام الكلمات التركية في اللغة المكتوبة إلزامياً ومكّن من تقصير الجمل الطويلة لذلك، جلب النص الجديد ابتكارات مختلفة معه.

الدين

ميلاسلي مسلم يعمل وفق التعليم الديني الذي تلقاه في سن مبكرة. ومن أهم القضايا التي يؤكد عليها أن ترجمة القرآن يجب أن تتم على أيدي خبراء متخصصين. بالإضافة إلى ذلك، حاول باستمرار أن يبين في مؤلفاته أن الإسلام لا يتعارض مع العلم بأي شكل من الأشكال، وأنه يمكن للمرء أن يتقدم في العلم والعلوم بقراءة القرآن وفهمه بشكل صحيح، وأن الكثير من الآيات والمعجزات لا تخرج عن معايير العقل والعلم، وأن التفسير العلمي للإسلام ووصاياه تتفق مع العقل، وأن فرائض الإسلام نافعة للجسم.

الخاتمة

† أرسلان، المدافع عن فكرة حروف المنفصلة، تقييم الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي، الندوة العلمية، جامعة ألو داغ، 2000.

‡ أرسلان، المدافع عن فكرة حروف المنفصلة، تقييم الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي.

§ أرسلان، المدافع عن فكرة حروف المنفصلة، تقييم الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي.

العلم هو المعرفة العلمية التي يتم الحصول عليها من خلال الملاحظة والتجربة غير المتحيزة. وقد وصلت هذه المعرفة العلمية إلى يومنا هذا بمساهمات مختلف العلماء من الماضي إلى يومنا هذا، مع تنفيذ أو تطوير الفرضيات التي تم وضعها من وقت لآخر.

في عملية تطور المعرفة العلمية من الماضي إلى الوقت الحاضر، ساهم علماء محليون وأجانب في التراث العلمي للإنسانية. ومن علمائنا المحليين الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي الذي عاش في أواخر العهد العثماني وأوائل العهد الجمهوري.

إن نقل المعرفة العلمية وتراكمها من المحلية إلى الوطنية، ومن الوطنية إلى العالمية يمكن أن يتحقق من خلال إقامة صلة مع الماضي والعمل بمقولة ”قراءة التاريخ هي أن تتراجع إلى الوراء لكي تقفز إلى الأمام“. ”لا يمكن فهم طب اليوم بشكل صحيح وإيجاد حلول لمشاكله دون معرفة كيف وصل الطب إلى الحاضر ودون بناء جسر بين الماضي والحاضر. عندما يتم استخدام تاريخ الطب كأداة وليس كهدف، لن يتم تقديم بانوراما الماضي فحسب، بل سيتم أيضًا القيام بمهمة مهمة كدورة تمهيدية للطب.“ يمكن تحقيق ذلك من خلال قراءة وتقييم أعمال ميلاسلي.

إسماعيل حقي ميلاسلي، مثل العديد من المثقفين في عصره، هو شخصية متعددة التخصصات. إسماعيل حقي ميلاسلي؛ عندما يتم فحص أعماله، يُفهم أنه عمل في موضوعات مثل السياسة والأيدولوجية والقضايا الاجتماعية والثقافية والأخلاق والمبارزة والانتحار، بالإضافة إلى الطب واللغة والدين. بالإضافة إلى ذلك، تم الحفاظ على نصوص معاركه تحت أسماء مختلفة حتى يومنا هذا.

قام الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي بنشر صحيفة Teceddüt لنشر أفكاره للجمهور بوسائله الخاصة. بالإضافة إلى ذلك، قام بتأسيس جمعية تعميم المعارف وإصلاح الحروف ذات الصلة باللغة، وجمعية إصلاح الحروف وجمعية تعليم الكتابة الجديدة، أو شارك بنشاط في أنشطة هذه المنظمات غير الحكومية المنشأة سابقًا في وقت قصير جدًا. كما كان من مؤسسي الهلال الأخضر الذي قام على أضرار الخمر. وكما يمكن أن نفهم من المنظمات غير الحكومية التي انضم إليها، فمن الواضح أنه تواصل مع المنظمات غير الحكومية لنشر وإيصال أفكاره إلى كافة شرائح المجتمع.

تغطي غالبية كتاباته الطبية مرض الزهري والملاريا والسل والحمى السوداء والجذري المائي والحمى المبقعة والتيفوس على التوالي. ومن المفهوم أنه ركز أكثر على مرض الزهري والملاريا. ومن الواضح أيضًا أنه بحث في الخمر وأضراره في مؤلفاته المختلفة (الكتب والمقالات).

ترتبط جميع كتاباته حول اللغة تقريبًا بالأبجدية (الكتابة الجديدة والإصلاح وكتابة الحروف). لكنه يستخدم الأبجدية بمعناها العام والخاص (محو الأمية). في بعض الأحيان يتم تحديد هذين المفهومين مع بعضهما بعضًا. هدفه الرئيسي هو ضمان تحديث الأمة التركية، التي يعتبرها مقدسة، من خلال تعلم القراءة والكتابة في أسرع وقت ممكن باستخدام الأبجدية الجديدة والسهلة.

عندما ننظر إلى أعمال ميلاسلي، نرى أنه يركز في الغالب على القضايا الدينية. علم الكلام، الزكاة، ترجمة ومعجزات القرآن، تفاسير الآيات، ميلاد السيد المسيح، حمل مريم العذراء، أكل اللحوم، حقيقة الإسلام والمسيحية والإسلام، ليلة القدر، دين والتنمية هي القضايا الرئيسية التي يتطرق إليها. على وجه الخصوص، تُعد آراؤه حول والد السيد المسيح وتناول لحم الخنزير بعد عمليات معينة من بين آرائه التي يمكن اعتبارها مختلفة. وعلى وجه الخصوص، كثيرًا ما كان يشير إلى آيات من القرآن لإثبات آرائه، ومن وقت لآخر كان يشير إلى كلمات من الكتاب المقدس والتوراة تدعم أفكاره.

ومن الملاحظ أنه بعد عام 1914، قلص المؤلف لغته وكتاباته الطبية واتجه نحو الكتابات ذات المضمون الديني. وخاصة بعد الجمهورية، كان يكتب دائمًا تقريبًا عن الدين. تم نشر العديد من مقالاته في Sebilürreşat، والتي ربما وجدها قريبة من نظرتة للعالم.

ومن المعلوم أنه مع التحول إلى الحروف اللاتينية عام 1928 قام بتحديث كتاباته بالأبجدية العربية حسب المعلومات والوثائق المتوفرة ونشرها بأحرف جديدة (لاتينية).

وفقًا للبيبلوغرافيا المعدة للدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي، فإن إرثه العلمي كان ولا يزال يُصنع في شكل أطروحات الدراسات العليا (الدراسات العليا والماجستير والدكتوراه)

المصادر المطبوعة

أكيول، بيلينماين لوزان، إسطنبول: دوغان كيتاب، 2024.

د. ميلاسلي إسماعيل حقي [Hilal-i Ahdar Cemiyeti] دكتور ميلاسلي إسماعيل حقي أفندي نوتكو، سيبيل رشاد، 1920.

الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي. كيف ينبغي لنا أن نعمل من أجل حماية شريعتنا، سيبيل الرشاد، 1919.

الدكتور إسماعيل حقي ميلاسلي. شكر وتقدير. جريدة أولوس، 1945.

إرسالان، ”المدافع عن فكرة حروف المنفصلة، تقييم الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي لمقاله بعنوان ”بضع كلمات

عن حروف المنفصلة نوميسي في منافي“، ط. الندوة الدولية لتعليم ثقافة الأدب التركي، جامعة بورصة أولوداغ: بورصة، 2000.

مقال الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي بعنوان ‘Milletleri terakkîsinde elifbânın hissesi’، الثاني عشر. الندوة الدولية لتعليم اللغة التركية العالمية، جامعة غازي: أنقرة، 2000.

إرسالان، مساهمات الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقانين في اللغة التركية، الندوة الدولية الثانية عشرة للغة التركية العالمية، 2023.

إرات، قضية الأبجدية في الصحافة التركية (1862-1918). رسالة ماجستير، إسطنبول: معهد العلوم الاجتماعية بجامعة إسطنبول، 1991.

إرتم، مسألة الأبجدية في تركيا، إسطنبول، منشورات، 1991. منشورات .

إسماعيل حقي ميلاسلي، نتعلم ديننا ونعلمه، مطبعة الحبس الجديد، أنقرة، 1946.

إسماعيل حقي ميلاسلي، الحرب العلمية الأولى ضد التيفوس في بلادنا. كوتلو بيلجي، 1945.

أصداء ميلاسلي إسماعيل حقي. جريدة أولوس، 1948.

كاراجا، أيشيغول، بيبليوغرافيا الدكتور ميلاسلي إسماعيل حقي. مجلة كوركوت أتا للأبحاث التركية، 2023.

ميلاسلي د. إسماعيل حقي، التجمع الكبير في آيا صوفيا - كلمة الدكتور، 1919.

ميلاسلي الدكتور إسماعيل حقي الدين الإسلامي والعلوم الفنية، إسطنبول مطبعة النمونية، 1910.

ميلاسلي إسماعيل حقي، الطريقة الطبية في الأدبيات الطبية، 1889.

ميلاسلي إسماعيل حقي. الملاريا، أي ما ينبغي للمرء أن يعرفه عن الملاريا، إسطنبول: مطبعة الهلال 1923.

موعظة ميلاسلي إسماعيل حقي، تفسير أفكار، 1919.

الطبيب ميلاسلي إسماعيل حقي. المعلومات اللازمة في خصوص المرض الزهري، مطبعة أسير، إسطنبول، 1889.

تونا، أصلي، مكتبة دمشق الطبية، جامعة إسطنبول قسم العلوم الاجتماعية قسم التاريخ، رسالة ماجستير، إسطنبول: 2018.

د. ميلاسلي إسماعيل حقي بك، تفسير أفكار، 1919.

المصادر الإلكترونية

رئاسة مجلس التفتيش الصحي التابع لوزارة الصحة، 150 سنة من خدمات التفتيش في كتاب تعزيز الصحة، آخر زيارة له في 04 مايو 2024 <https://teftis.saglik.gov.tr/Eklenti/36589/0/150-yilpdf.pdf>.

الهلال الأخضر. آخر دخول: 10 مايو 2024

<https://www.yesilay.org.tr/assets/uploads/pdf/2019-Faaliyet-Raporu.pdf>.

الخطة الاستراتيجية للهلال الأخضر، Son erişim tarihi: 05.05.2024, 2014
<https://www.yesilay.org.tr/assets/uploads/pdf/Yesilay-Stratejik-Plan-2014-web-fba30f12-9930-4c93-af58-5116d0cb434c.pdf>

أرشيف الدولة

أرشيف رئاسة محفوظات رئاسة الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق BEO:، المجلد BEO:، الصندوق: 4661،
المجلد: 349546.

مديرية أرشيف رئاسة الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق DH.SAIDd:، صندوق: 60، المجلد: 60: 80.

مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق DH.MKT:، صندوق: 2525، المجلد: 2525: 2.

مديرية المحفوظات الحكومية الأرشيف العثماني، الصندوق DH.MKT:، المجلد: DH.MKT, Box: 26852:، المجلد: 2685: 23.

مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، الصندوق I..DUIT:، صندوق: 60، المجلد: 78.

مديرية محفوظات الدولة، الأرشيف العثماني، فون: ZB، صندوق: 329، المجلد: 329: 31.

Kaynakça

Basılı Kaynaklar

- Akyol, Taha. Bilinmeyen Lozan. İstanbul: Doğan Kitap, 2024.
- Bayat, Ali Haydar. Tıp Tarihi. İstanbul: Üçer Matbaacılık, 2016.
- Eraslan, Ebubekir. "Huruf-ı Munfasıla Fikrinin Savunucusu Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Hurûf-ı Munfasıla Numûnesi ve Menâfî'i Hakkında Birkaç Söz' Adlı Makalesinin Değerlendirilmesi", I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu, Bursa Uludağ Üniversitesi: Bursa, 2020.
- Eraslan, Ebubekir. Huruf-ı Munfasılanın Teorisyonu Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın "Milletlerin Terakkîsinde Elifbânın Hissesi" Adlı Makalesi, XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Gazi Üniversitesi: Ankara, 2020.
- Eraslan, Ebubekir. Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Türk Diline Katkıları, XV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 2023, 70-84.
- Eraslan, Ebubekir. "Milaşlı İsmail Hakkı'nın Hayatı ve Eserleri Hakkında Yeni Tespitler ile 'Yeni Yazının El Yazısında Da Bitişmemesi Büyük Meziyettir' Makalesinin Analizi". Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), 8/4, (2021), 174-189.
- Eraslan, Ebubekir-Yıldız, Semra Canan. Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın "Yeni Yazı ve Elifbası" Adlı Eseri Bağlamında Huruf-ı Munfasıla yahut Yeni Yazı. 3rd International Congress on Academic Studies in Philology, Book Of Congress Proceeding. Bandırma, 2023, 18-45.
- Eraslan, Ebubekir. "Türk Dili Kurumu Kütüphanesi'nde Saklı Kalmış Doktor İsmail Hakkı Milaşlı'nın Alfabe Hakkında Bir Layihası", Türk Dili Dergisi, 116/868, (2024). 89-95.
- Erat, Muhammet. Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Ertem, Rekin. Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. Dinimizi Bilelim ve Bildirelim. Ankara: Yeni Cezaevi Basımevi, 1946.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. "Memleketimizde Tifüse Karşı İlk Fennî Savaş". Kutlu Bilgi, 1945. 9/273-275.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. "Doktor Milaşlı İsmail Hakkı Beyefendi'nin Nutku", Sebilürreşat, 01.04.1920, 18/462, 236-237.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. "Hukukumuzu Muhafaza için Nasıl Çalışmalıyız?", Sebilürreşat, 1919, c. 17/417-418, 10-12.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. "Teşekkür". Ulus Gazetesi 12.08.1945, 5.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. "Ayasofya'daki Muazzam Miting-Doktor'un Nutku" İleri, 31.05.1919, 2-3.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. Din-i İslam Ulum ve Fünun, İstanbul: Nümune-i Tıbaat, 1910.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. "Etıbbaya Terakkiyat-ı Tıbbiyyeyi Takip ve Yeni Asar-ı Fenniyyeyi Mütalaa Etmenin Derece-i Lüzumu", Malumat, 13.04.1899, 179.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. Malarya Yani Sıtma Hakkında Kimler Neler Bilmeli?, İstanbul: Hilal Matbaası, 1923.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. "Milaşlı İsmail Hakkı Bey'in Mevzası", Tasvir-i Efkâr, 31.05.1919, 2741/1.
- İsmail Hakkı, Milaşlı. Frengi İlleti Hakkında Herkese Elzem Olan Malumat, İstanbul: Asır Matbaası, 1899.
- Karaca, Ayşegül. "Doktor Milaşlı İsmail Hakkı Kaynakçası". Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 13, (2023), 1428-1436.
- Til. İ. Yankılar Milaşlı İsmail Hakkı. Ulus Gazetesi. 07.08.1948. 2.

- Tuna, Aslı. Şam Mekteb-i Tıbbiyesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Tüfekçi, Nevzat Çağlar. Yaşadığımız Mekânlar Milas'taki Sokak-Cadde ve Mahalle İsimlerinin Anlamları ve Nereden Geldikleri. Muğla, Anıl Ofset, 2006.
- [y.y.], Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey, Tasvir-i Efkâr, 01.10.1919, 2.

İnternet Kaynakları

150. Yılında Sağlık Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı, Sağlıkta Teftiş Hizmetlerinin 150. Yılı Tanıtım Kitabı. Erişim: 04 Mayıs 2024. <https://teftis.saglik.gov.tr/Eklenti/36589/0/150-yilpdf.pdf>.
- Yeşilay. Erişim: 10 Mayıs 2024. <https://www.yesilay.org.tr/assets/uploads/pdf/2019-Faaliyet-Raporu.pdf>.
- Yeşilay Stratejik Plan. Erişim: 05.05.2024. <https://www.yesilay.org.tr/assets/uploads/pdf/Yesilay-Stratejik-Plan-2014-web-fba30f12-9930-4c93-af58-5116d0cb434c.pdf>.

Arşiv Kayıtları

- BOA, Osmanlı Arşivi. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, Fon: BEO, Kutu: 4661, Gömlek: 349546. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, Fon: DH.SAİDd, Kutu: 60, Gömlek: 80. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, Fon: DH.MKT, Kutu: 2525, Gömlek: 2. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Devler Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, Fon: DH.MKT. Kutu: 2685, Gömlek: 23. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, Fon: İ.DUİT. Kutu: 60, Gömlek: 78. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Devler Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, Fon: ZB., Kutu: 329, Gömlek: 31. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Ed. Ebubekir Eraslan, Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası III: Dinî Bilimler Yazıları

Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, 2024

444 sayfa, ISBN: 978-605-4397-96-9

Muhammed Enes DURSUN

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyonkarahisar/Türkiye muhammedenesdursun@hotmail.com

Kitap İncelemesi

Süreç

Geliş Tarihi: 27.05.2025

Kabul Tarihi: 12.06.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı:

© Muhammed Enes Dursun | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Bu kitap tanıtım yazısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin önemli fikir ve bilim adamlarından Milaslı İsmail Hakkı'nın bilimsel mirasının temel bir parçasını oluşturan, "Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası III: Dinî Bilimler Yazıları" adlı çalışmayı ele almaktadır. Bu çalışma, Milaslı İsmail Hakkı'nın dini içerikli yazılarını bir araya getirerek, onun bu alandaki geniş görüş ve düşüncelerini kapsamaktadır. Eser, müellifin dinî alandaki entelektüel derinliğini anlamak için önemli bir kaynak niteliği taşımakta ve özellikle ilahiyat alanında yeni akademik çalışmalara zemin hazırlama potansiyeli sunmaktadır. Ayrıca eserin hem tarihî metin incelemeleriyle ilgilenenler hem de modern düşünceyi klasik İslamî mirasla sentezlemek isteyen araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağıdır.

Anahtar Kelimeler: Milaslı İsmail Hakkı, Yazılar, Bilimsel Miras.

Atıf Bilgisi:

Muhammed Enes Dursun, "Ed. Ebubekir Eraslan, Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası III: Dinî Bilimler Yazıları", *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 168-172.

Ed. Ebubekir Eraslan, An Ottoman Scholar with Multiple Identities and Aspects: The Scientific Legacy of Dr Milaşlı İsmail Hakkı III: Religious Sciences Writings

Muğla: Muğla Sıtkı Koçman University Publications, 2024
444 pages, ISBN: 978-605-4397-96-9

Muhammed Enes DURSUN

Afyon Kocatepe University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, MA Student, Afyonkarahisar/Türkiye muhammedenesdursun@hotmail.com

Book Review

History

Received: 27.05.2025
Accepted: 12.06.2025
Published: 30.09.2025

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright:

Muhammed Enes Dursun
| Creative Commons
Attribution-
Noncommercial 4.0 (CC
BY-NC) Internatio-nal
License

Abstract

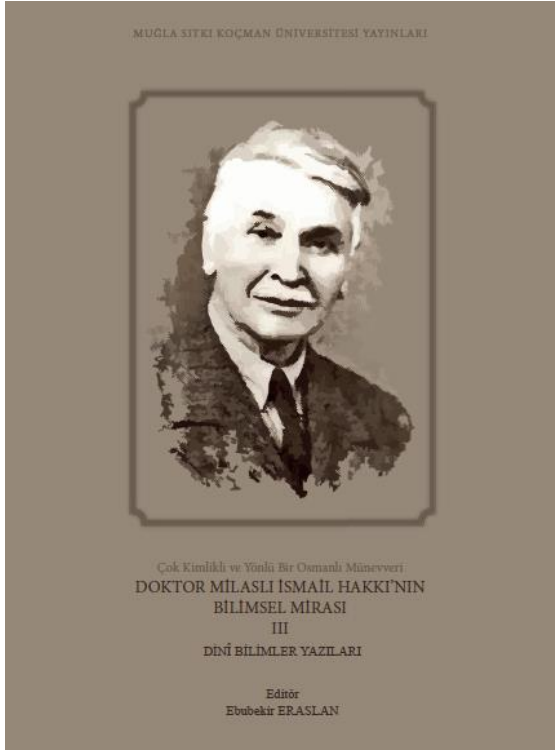
This book review focuses on "Doctor Milaşlı İsmail Hakkı's Scientific Heritage III: Writings on Religious Sciences", a significant part of the scientific legacy of Milaşlı İsmail Hakkı, a prominent intellectual and scholar from the late Ottoman Empire. This compilation brings together Milaşlı İsmail Hakkı's religious writings, encompassing his broad views and thoughts in this field. The work serves as a crucial resource for understanding the author's intellectual depth in religious matters and has the potential to foster new academic studies, particularly in the field of theology. Furthermore, it stands as a valuable reference for researchers interested in historical textual analyses and those seeking to bridge modern thought with classical Islamic heritage.

Keywords: Milaşlı İsmail Hakkı, Writings, Scientific Heritage.

Cite as:

Muhammed Enes Dursun, "Ed. Ebubekir Eraslan, An Ottoman Scholar with Multiple Identities and Aspects: The Scientific Legacy of Dr Milaşlı İsmail Hakkı III: Religious Sciences Writings", *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 168-172.

Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası III: Dinî Bilimler Yazıları

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşamış âlimlerin çok yönlü ilmî şahsiyetleri, dönemin karmaşık bilimsel ve felsefî meselelerine özgün ve zengin bakış açıları geliştirmelerinde anahtar bir rol oynamıştır. Bu bağlamda tıp doktorluğunun yanı sıra, küçük yaşlardan itibaren aldığı dinî eğitim, telifleri ve görüşleriyle Doktor Milaşlı İsmail Hakkı öne çıkan münevverlerden biri olmuştur.

Tanıtım yazısına konu olan Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri: Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası III: Dinî Bilimler Yazıları adlı eser, Ebubekir Eraslan'ın editörlüğünde ve Ebubekir Eraslan, Nazlı Demirtaş, Nazlı Çiftci, Leyla İsayeva Özgan, Şükrü Olcay, Fatoş Öksüzaşık, Ayşegül Karaca, Nusret Gedik ve Ercan Şen'in yazarlığında hazırlanıp TÜBİTAK-3005 projesinin akademik çıktısı olarak 2024

yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Üç ciltlik külliyyatın son cildi olan "Dinî Bilimler Yazıları", müellifin tefsir, fıkıh, hadis, kelam, din psikolojisi, dinler tarihi ve din sosyolojisi gibi farklı disiplinlerdeki yazılarını içermektedir. Bu çeşitlilik, Milaşlı İsmail Hakkı'nın dinî bilimlerin geniş yelpazesine olan derin hâkimiyetini açıkça göstermektedir.

Söz konusu eser, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Milaşlı İsmail Hakkı'nın "Din-i İslam Ulum ve Fünun", "İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi ve Âlimlerden Fetva Talebi", "Hakikat-i İslam", "Kur'an Tercüme Edilebilir Mi?", "Yeni Vadide Fatiha Tercüme ve Tefsiri", "İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi", "Kur'an'a Göre Hazret-i İsa'nın Babası", "Hristiyanlık ve Müslümanlık", "Kur'an'ın Mucizeleri ve Müteşabih Ayetlerin Tefsirleri", "Kadir Gecesi'nin Doğru Manası Nedir ve Asıl Sevabı Nereden Geliyor" ve "Dinimizi Bilelim ve Bildirelim" adlı kitapları yer almaktadır. İkinci bölümde ise müellifin muhtelif dergilerde kaleme aldığı makaleler bulunmaktadır. Bu makaleler "Din-i İslam ve Ulum ve Fünun Namındaki Eser-i Muteberden", "Sebilürreşat Avn-i Hakla On Altıncı Cilde Başlıyor", "Sebilürreşat Ceride-i İslamiyesine: Müslüman Kardeşlerime", "Din-i Celil-i İslam'da Zekât ve Ulviyeti", "Kur'an-ı Kerim Tercüme Olunabilir mi?", "Düello Şer-i Şerife Muvafık Olabilir mi?", "Din ve Asrîlik", "İçkilerin Amerika'da Resmî Memnuiyeti", "Acaba Hangi Asrîlik?", "İçkilerin Menine Çalışmak Lüzûmu", "İşlerini Nâ-ehil Ellere Tevdi Eden Milletler Yaşayamazlar", "Verilen Sözü Tutmak, Sıdk-ı Ahd, Sıdk-ı Vaad", "Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar?", "Haml-i Meryem Meselesi", "Geri Kalmaklığımızın Sebebi Dinimiz midir? Usulsüzlük müdür? Daha Başka Bir Şey midir?", "Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin "Dinî Dersler" Kitabı: Mühim Bir Eksiğimizin İtmamına Doğru Büyük Bir Hatve", "İntihar: İlm-i Ahlak ve Din Nazarında 1", "İntihar: İlm-i Ahlak ve Din Nazarında 2" ile "Düello: İlm-i Ahlak ve Din Nazarında" gibi çeşitli dinî ve ahlakî konuları ele

almaktadır. Kısa ve öz nitelikli bu makaleleri, Milaşlı İsmail Hakkı'nın dinî konulardaki bilimsel yaklaşımını detaylandırdığı ve fikirlerini daha geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflediği yazılar olarak değerlendirebiliriz.

Milashlı İsmail Hakkı'nın dinî bilimler alanındaki yazılarındaki temel ayırt edici hususiyet; İslâmî değerlere yaklaşımda inkâr veya tahriften ziyade tevili bir yorumlama metodu olarak benimsemesi ve ileri sürdüğü tezleri istidlal yoluyla desteklemesidir. Bu yönüyle onun, dinî bilimler yazıları günümüzde de önemini korumakta ve özgün bir perspektif sunmaktadır.

Milashlı İsmail Hakkı'nın tıp, dil bilimi ve din bilimleri alanlarındaki yazılarını derleyen bu üç ciltlik çalışmanın ele aldığımız üçüncü cildi, diğer ciltler içerisinde içerik bakımından en hacimli olanıdır. Eser, aynı zamanda İlahiyat alanında yürütülen akademik çalışmalar için kıymetli bir kaynak teşkil etmektedir. Özellikle bu cilt, Cumhuriyet'e geçiş döneminin dinî ve düşünsel iklimine ayna tutan önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla gerek akademisyenler gerekse lisansüstü düzeydeki araştırmacılar tarafından müellifin fikirlerinin ve dönemin düşünce dünyasının bu külliyyat üzerinden incelenmesi ve yorumlanması, akademik çalışmalara önemli katkılar sağlayabilecek potansiyeldedir.

Burada şunu ifade edelim ki, kitabın okunurluğunu ve anlaşılabilirliğini olumsuz etkileyebilecek muhtemel hususlardan biri özellikle Cumhuriyet öncesi dönemde kaleme alınan metinlerdeki yüksek edebî değer ve dönemin Arapça-Farsça kelime dağarcığının günümüz okuyucusu için bazı zorluklar barındırmasıdır. Bunun yanında metinde geçen belîğ ve veciz kelime veya cümlelerin anlamlarını açıklayan dipnot tarzı izahların veya bir sözlükçenin cilde eklenmemiş olması, eserin kıymetini artırabilecek önemli bir fırsatın kaçırıldığı anlamına gelmektedir. Fakat müellifin özellikle Cumhuriyet sonrası dönemde kaleme aldığı metinlerde bu dilsel zorluğun azaldığı ve dilin Osmanlı Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne doğru bir evrim geçirdiği de gözlemlenmektedir.

Milashlı İsmail Hakkı, döneminde pek çok kişinin başaramadığı çeşitlilikte eserler kaleme almıştır. Özellikle de dinî bilimlerle alakalı yazılarında gösterdiği akademik hassasiyet, onu ardında faydalı eserler bırakan Osmanlı münevverleri arasında bir adım öne çıkarmaktadır. Nitekim eserlerinin muhtevası ve eserlerin sistematığı yakından incelendiğinde bu durum rahatlıkla görülecektir.

Eser, Milashlı İsmail Hakkı'nın yeri geldiğinde Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmında yaptığı resmî görevlerin ayrıntılarından bahsetmesiyle de devrin kültürel, sosyolojik, dinî, lisanî ve ekonomik birçok yönden aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır. Bu çok yönlü yapısıyla, Milashlı İsmail Hakkı'nın dinî konularda yazmış olduğu bu eserleri okuyan bir araştırmacı, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar süren önemli bir dönemin entelektüel tanıklığını gözlemlemiş olacaktır. Bu sebeple üç ciltlik bu külliyyatın; tarih, dilbilim, sosyoloji, tıp tarihi, ekonomi ve siyaset gibi birçok alanın faydalanabileceği disiplinler arası bir yapıt olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu külliyyat, geçmişin ilim ve irfan mirasının öne çıkan bazı yönlerini bugünün tartışmalarına taşıması bakımından da dikkate değerdir.

İlerleyen süreçte, Milashlı İsmail Hakkı'nın külliyyatına ilginin artması ve onun gibi Türk-İslam muharrirleri ve mütefekkirlerinin eserlerinin derlendiği çalışmaların yapılması söz konusu literatürün gelişmesine ve itibar görmesine imkân verecektir.

"Çok Kimlikli ve Yönlü Bir Osmanlı Münevveri Doktor Milashlı İsmail Hakkı'nın Bilimsel Mirası III: Dinî Bilimler Yazıları", birtakım dilsel okunabilirlik eksikliğine rağmen, ilahiyat araştırmalarıyla uğraşan akademisyenler, araştırmacılar ve klasik metin

meraklıları için hem birincil kaynak değeri taşıyan hem de entelektüel derinlik sunan bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Eser, Milaslı İsmail Hakkı'nın dinî alandaki görüş ve düşüncelerinin yakından anlaşılmasına olanak tanıyarak, literatürdeki boşlukları doldurma potansiyeli taşımaktadır. Bu çalışma, Osmanlı modernleşme sürecindeki entelektüel birikimi anlamak ve disiplinler arası çalışmaları teşvik etmek açısından da büyük önem arz etmektedir.

Mersin Üniversitesi I. İlahiyat Araştırmaları Öğrenci Sempozyumu (15 Mayıs 2025 Mersin)

Furkan GAN

Arş. Gör., Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mersin/Türkiye
gnfrkn@gmail.com

Sempozyum Değerlendirme Yazısı

Süreç

Geliş Tarihi: 16.08.2025
Kabul Tarihi: 29.08.2025
Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Furkan Gan | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen I. İlahiyat Araştırmaları Ulusal Öğrenci Sempozyumu, Mersin Üniversitesi Çiftlikköy Kampüsü Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi A, B ve C salonlarında 15 Mayıs 2025 tarihinde gerçekleştirildi. Sempozyumda ilahiyat ilimleri sahasında çalışan araştırmacılar tarafından tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, İslam düşüncesi, İslam tarihi, mezhepler tarihi, tasavvuf, din eğitimi, din sosyolojisi, dinler tarihi, tarih, arşiv ve kültür incelemeleri ile dil, edebiyat ve belagat gibi pek çok alanda bildiri sunuldu.

Anahtar Kelimeler: Sempozyum, İlahiyat, Mersin.

Atıf Bilgisi:

Gan, Furkan, "Mersin Üniversitesi 1. İlahiyat Araştırmaları Öğrenci Sempozyumu (15 Mayıs 2025 Mersin)", *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 173-181.

Mersin University 1st Theological Studies Student Symposium (May 15, 2025, Mersin)

Furkan GAN

Res. Asst. Mersin University, Faculty of Theology, Mersin/Türkiye

gnfrkn@gmail.com

Symposium Evaluation Article

History

Received: 16.08.2025

Accepted: 29.08.2025

Published: 30.09.2025

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright:

Furkan Gan | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

The 1st National Student Symposium on Theological Studies, organized by Mersin University Faculty of Theology, was held in Halls A, B, and C of the Prof. Dr. Uğur Oral Culture Center on Mersin University's Çiftlikköy Campus on May 15, 2025. At the symposium, researchers working in the fields of theology presented papers in many areas, including tafsir, hadith, kalam, Islamic law, Islamic thought, Islamic history, history of sects, Sufism, religious education, sociology of religion, history of religions, history, archival and cultural studies, as well as language, literature, and rhetoric.

Keywords: Symposium, Theology, Mersin.

Cite as:

Gan, Furkan, "Mersin University 1st Theological Studies Student Symposium (May 15, 2025, Mersin)", *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 173-181.

Mersin Üniversitesi I. İlahiyat Araştırmaları Öğrenci Sempozyumu (15 Mayıs 2025 Mersin)

Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen I. İlahiyat Araştırmaları Ulusal Öğrenci Sempozyumu, Mersin Üniversitesi Çiftlikköy Kampüsü Prof. Dr. Uğur Oral Kültür Merkezi A, B ve C salonlarında 15 Mayıs 2025 tarihinde gerçekleştirildi. Sempozyum, İlahiyat ilimleri sahasında çalışan araştırmacıların bilgi, birikim ve yaklaşımlarını paylaşımlarına zemin hazırlayarak özellikle genç akademisyen adaylarının bilimsel bir programda görünürlük kazanmasına vesile oldu.

Açılış oturumu saat 09.30-10.00 arasında saygı duruşu, İstiklal Marşı ve Kur'an-ı Kerim tilavetinin ardından sempozyum düzenleme kurulu adına Doç. Dr. İbrahim Yıldız, İlahiyat Fakültesi dekanı Prof. Dr. Abdulvahid Sezen ve Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Muhammet Yılmaz tarafından yapılan konuşmalarla gerçekleşti. Açılış oturumunun ardından sempozyum, Uğur Oral Kültür Merkezi A, B ve C salonlarında eşzamanlı icra edilerek toplam dokuz oturumla tamamlandı. Oturumlarda tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, İslam düşüncesi, İslam tarihi, mezhepler tarihi, tasavvuf, din eğitimi, din sosyolojisi, dinler tarihi, tarih, arşiv ve kültür incelemeleri ile dil, edebiyat ve belagat gibi pek çok alanda bildiri sunuldu.

Doç. Dr. İbrahim Yıldız'ın oturum başkanlığını yaptığı A salonundaki 1. oturumda Tefsir alanına yönelik beş bildiri sunuldu. Ertuğrul Sainkaplan "Sebeb-i Nüzûl Bağlamında Kur'an'ın Evrenselliği" başlıklı bildirisinde Kitabullah'ın evrenselliği konusunu ayetlerin nüzul sebepleri ışığında açıklamaya çalıştı.¹ Mehmet Sıddık Taşçı "Mecâlisu'n-Nûr ve Besâiru'l-Kur'ân Adlı Tefsirlerin Mukaddimelerinin Benzer Yönler Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı bildirisinde Prof. Dr. Muhammed Ayyâş el-Kübeysî ile Ali Küçük'ün² (1953-2017) bildiri başlığında sırasıyla adı geçen tefsirlerinin mukaddimelerini karşılaştırdı. Mahmut Çıgılı "Fecr Suresi 15-20. Ayetleri Özelinde İnsanın Mal İle İmtihanının Psikolojik Tahlili" başlıklı bildirisinde ayetleri psikolojik bağlamda değerlendirdi. Züleyha Tercanlı "Kur'an-ı Kerim'de Salâh Kavramının Tahlili" başlıklı bildirisinde salâh kavramını ayet ve hadisler çerçevesinde ele aldı.³ Merve Yoska "Gayrimüslimlere Karşı Kur'an ve Hadis Üslubunun Mukayesesi" başlıklı bildirisinde ayet ve hadislerdeki üslup farkını gayrimüslimler özelinde inceledi.

Doç. Dr. Mustafa Aydın'ın oturum başkanlığını yaptığı A salonundaki 2. oturumda Hadis alanına yönelik altı bildiri sunuldu. Arif Oğuz "Hz. Peygamber'in Yemek Yeme Adabından Tevazu Örnekleri" başlıklı bildirisinde hadislerden örnek vererek konuya ışık tuttu. Emine Karagöz "Rivâyetler Bağlamında Annenin Hak Yönünden Babadan Önce Anılmasının Hikmeti" başlıklı bildirisinde hadislerdeki anne-baba sıralamasının arka

¹ Kur'an-ı Kerim'in evrenselliğine dair bazı genel çalışmalar için bkz. M. Said Ramazan el-Bûtî - İdris Şengül, "Kur'an-ı Kerim'in Evrenselliği", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/1 (1999), 149-156; M. Fatih Kesler, "Kur'an-ı Kerim'in Evrenselliği ve Târihsellik", *İslâmî Araştırmalar* 14/1 (2001), 23-32; Mustafa Altundağ, "Kuran'ın Evrenselliği (Delilleri, Karşıt Görüşün Analizi)", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 1/1 (2004), 101-134.

² Kendisi ve eserleri hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Soner Aksoy, "Ali Küçük (1953-2017)", *Kur'an'a ve Tefsire Adanmış Ömürler*, (2022), 267-277; Ahmet Akbaş, "Mesaj Odaklı Tefsir ve Kur'an Kültürünü Topluma Ulaştırmadaki Rolü: Ali Küçük Örneği", *Batman Akademi Dergisi Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 4/2 (2020), 26-44; Ahmet Akbaş, "21. Yüzyılda Yazılan Türkçe Tefsirlerden Ali Küçük'ün Besâiru'l-Kur'ân'ının Dayandığı Temel Prensiplerin Tahlili", *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, (2018), 79-90.

³ Salâh kavramıyla ilgili bir başka çalışma için bkz. Ömer Dumlu, "Salâh Kavramı Üzerine Bir İnceleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 147-159.

planındaki hikmeti inceledi. Berna Göksu “İmanın Şubeleri Hakkındaki Rivayetlerin Değerlendirilmesi” başlıklı bildirisinde ilgili konuya dair hadisleri bir araya getirerek değerlendirdi.⁴ Ömer Dünder “Suyun Ayakta İçilmesi Konusundaki Hadislerin Tespit ve Tahlili” başlıklı bildirisinde günümüzde de bilimsel açıdan tartışmaya konu olan ilgili rivayeti ele aldı.⁵ Kenan Oktar “Mevzûât ve Keşfu’l Hafa Eserlerinin Uydurma Rivâyetler Bağlamında İçerik Değerlendirmesi” ve “Fıkhü’l-Hadîs Bağlamında Mâlik b. Enes’in Muvatta’ı” başlıklı bildirilerinde *Muvatta’* ile mevzû rivayetlerin bir araya getirildiği İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Aclûnî’ye (ö. 1162/1749) ait iki eseri inceledi.⁶

Doç. Dr. Merve Saçlı’nın oturum başkanlığını yaptığı A salonundaki 3. oturumda Tefsir alanına yönelik altı bildiri sunuldu. Ayşe Şahin “Çağdaş Tefsirler Işığında Âlemin Yaratılışındaki İtidal” başlıklı bildirisinde yakın dönemde yazılmış tefsirlerden hareketle konuya dair bakış açılarını sundu.⁷ Halime Bozan “Kur’ân Ayetlerinin Sinematografik Kullanımı: Gassal Dizisi Üzerine Bir İnceleme” başlıklı bildirisinde TRT Tabii dijital video platformunda yayınlanan Gassal dizisi üzerinden ayetlerin nasıl kullanılabileceğini ele aldı.⁸ Sena Kanta “Kur’ân’da Renkler: Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm ve Hak Dini Kur’ân Dili Özelinde” başlıklı bildirisinde Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın (1878-1942) bildiri başlığında sırasıyla adı geçen tefsirleri özelinde renkler konusunu inceledi.⁹ İbrahim Hakkı Polat “Kur’an’daki Mühkem İfadelerin İnsan Psikolojisine Etkisi ve Karşılıklı Etkileşimi” başlıklı bildirisinde Kur’ân’da açıkça ifade edilmeyen yahut kapalı bırakılan hususları insan psikolojisi açısından değerlendirdi. Teslime Avcı “M. Sait Şimşek’in Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri’nde Mûcize Yorumları” başlıklı bildirisinde spesifik bir çalışma yaparak günümüz araştırmacılarından Şimşek’in tefsirindeki mucize bahsi ile ilgili değerlendirmelerini ele aldı.¹⁰

⁴ İlgili rivayete dair bir çalışma için bkz. Musa Çetin, “İmanın Şubeleri’ Rivâyetinin Sened ve Metin Açısından Analizi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2015), 35-73.

⁵ İlgili rivayet hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Osman Oruçan, “Ayakta Su İçmekle İlgili Hadisler Bağlamında Hadis Tasnif ve Yorumunda Yanlış Algılar ve Bunun Müslümanlar Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 58 (2017), 251-270.

⁶ el-Mevzûât’a yönelik bir çalışma için bkz. Mehmet Ali Çalgan, “İbnü’l-Cevzî’nin Mevzûât’ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2022), 44-66.

⁷ Konuya dair bazı çalışmalar için bkz. Süleyman Uludağ - Bilal Kemikli, “Âlemin Yaratılışı”, *Vefatının 600. Yılında Süleyman Çelebi ve Mevlid Kültürü*, (2023), 273-291; Ayşe Betül Oruç, “Ayetler Bağlamında Âlemin Yaratılışındaki Denge”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 18/2 (2018), 527-549.

⁸ Bir diğer çalışma için bkz. Rabia Yıldırım, “Ölüm Eğitimi Perspektifinden ‘Gassal’ Dizisi: Ölümün ve Yas Sürecinin Popüler Kültürde Temsili”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 12/1 (30 Haziran 2025), 89-118.

⁹ Kur’ân’da renklere dair bazı çalışmalar için bkz. Beşir Çelik, “Kur’an’da Zikri Geçen Renkler ve Renklerle Verilen Mesajlar”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 81-100; Mehmet Alparslan Küçük, “Kuran’daki ‘Renk’ Algısına ‘Mitolojik ve İkonografik Açidan’ Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2015), 19-54; Abdulmecid Okcu, “Kur’an’da Renkler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 28 (2007), 127-163; Soner Gündüzöz, “Kur’ân’da Renklerin Büyülü Gücü -Semiotik Bir İnceleme-”, *EKEV Akademi Dergisi* 7/16 (2003), 71-84.

¹⁰ Şimşek hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Soner Aksoy, “M. Sait Şimşek’in Bilimsel Tefsir Yöntemine Yaklaşımı”, *Tefsire Adanmış Bir Ömür: M. Sait Şimşek*, (2021), 305-326; Yakup Biyikoğlu, “M. Sait Şimşek’in Sosyal-İctimâî Tefsire Yaklaşımı”, *Tefsire Adanmış Bir Ömür: M. Sait Şimşek*, (2021), 327-351; Cahit Karaalp, “M. Sait Şimşek’in Hayatı ve İlmi Şahsiyeti”, *Tefsire Adanmış Bir Ömür: M. Sait Şimşek*, (2021), 23-44; Ali Karataş, “Mehmet Said Şimşek’in ‘Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri Üzerine Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 121-152; Gökhan Atmaca, “M. Sait Şimşek’in Tefsirinde Kur’ân’ın Çağdaş Yorumları”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 7/7 (2012), 103-116.

Doç. Dr. Nizamettin Ergüven'in oturum başkanlığını yaptığı B salonundaki 1. oturumda İslam Hukuku/Fıkıh alanına yönelik beş bildiri sunuldu. Davut Akar "İslam İktisat Teorisinde Fıkıhın Önemi" başlıklı bildirisinde iktisat-fıkıh ilişkisini ele aldı.¹¹ Hatice Kübra Çiçek "Reşîd Rızâ'nın Mukallid Âlimler Hakkındaki Görüşü ve İctihadın Gerekliliği" başlıklı bildirisinde çağdaş İslam düşüncesinin öncülerinden sayılan Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) içtihat konusundaki görüşlerine değindi.¹² Hasan Kavşak "İslâm Aile Hukuku Açısından 'Hâşiye Alâ Bahsi Enti Tâlik Harrerehû el-Molla Hüsrev' Adlı Yazma Eserin İncelemesi" başlıklı bildirisinde Kara Halil olarak bilinen Ebû'l-Felâh Halil b. Hasan et-Tirevî'nin (ö. 1123/1712) bildiri başlığında geçen eserini ele aldı. Engin Karakaş "İslam Finansında Teverruk: Hukuki Boyutu, Uygulamaları ve Fıkhi Yaklaşımlar" başlıklı bildirisinde teverrukun klasik ve modern finans sistemlerindeki uygulamaları ile İslam hukukundaki yerini, ayrıca günümüzle bağlantısının nasıl kurulması gerektiğini inceledi. Hanife Kurtlu ve Fatma Sema Meto "Casir Avde'nin Makâsîdî Görüşleri" başlıklı bildirilerinde usûl ve makâsîd profesörü, aynı zamanda Londra merkezli bir düşünce kuruluşu olan Makâsîd Enstitüsü Kurucu Başkanı Casir Avde'nin makâsîdî görüşlerini ele aldılar.¹³

Doç. Dr. M. Zeki Uyanık'ın oturum başkanlığını yaptığı B salonundaki 2. oturumda İslam Hukuku/Fıkıh, Hadis, Din Eğitimi ve Felsefe alanlarına yönelik beş bildiri sunuldu. Yusuf Nariç "Hanefî Mezhebi Âlimlerinden İmam Züfer'in İbadetler Konusundaki Müstakil Görüşleri -Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eseri Özelinde-" başlıklı bildirisinde Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Züfer b. Hüzeyl'in (ö. 158/775) *el-Mebsût* özelinde ibadetlere dair görüşlerini ele aldı.¹⁴ Hasan Cemil Damla "İbâdî Hadis Literatüründe Muksirûn'dan Bir Sahabe: Ebû Hüreyre" başlıklı bildirisinde hadisleri kabul ve değerlendirme yöntemleri açısından Sünnî ve Şîî'lerden farklı bir yaklaşım sergileyen İbâdî literatüründe, en çok hadis rivayetinde bulunan sahabîlerden Ebû Hüreyre'nin konumunu inceledi.¹⁵ Bünyamin Acar "Rivayetler Bağlamında Mâbedlerdeki Süslemeler" başlıklı bildirisinde İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlık'ta ibadethane süsleme anlayışlarını ele aldı. Sümeyye Cengiz "Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Akıl Kavramı" başlıklı bildirisinde Hindistanlı düşünür, şair İkbâl'in fikir dünyasında akıl kavramının nasıl yer ettiğiyle ilgili bilgi verdi.¹⁶ Hayrünnisa Can "İlahiyat Fakültelerinde Kur'ân Eğitiminde Nitelik Problemi: Tespit ve Öneriler" başlıklı bildirisinde Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinde Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Tecvid adı altında sekiz dönem verilen derse dair tespit ve önerilerini sundu.

¹¹ Konuya dair bir çalışma için bkz. Mehmet Salih Kumaş - Gülizar Artuç, "İslam İktisat Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Fıkıh İlminin Yeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (Ocak 2019), 109-133.

¹² Reşîd Rızâ hakkında bir çalışma için bkz. Mustafa Aydın, "Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve Islâh Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (2018), 845-858.

¹³ Avde bağlamında bir çalışma için bkz. Şahban Yıldırım, "İslam Hukuk Metodolojisine Postmodern Biryaklaşım - Casir Avde Örneği", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları* 12/10 (2017), 311-328.

¹⁴ İmam Züfer'in hayatı ve Hanefî fıkıhındaki yeri için bkz. Mehmet Ali Aytekin, "İmam Züfer'in Hayatı ve İlmi Kişiliği", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 32 (2018), 261-285; Muhsin Koçak, "Züfer b. el-Hüzeyl (Hayatı ve Eserleri)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1991), 121-145; Rifat Uslu, "İmam Züfer b. el-Hüzeyl ve Hanefî Fıkıhındaki Yeri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2018), 34-49.

¹⁵ İbâdîler ve hadis ilişkine dair bkz. Tevhit Bakan, "İbâdîler ve Hadis", *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 221-240; Ahmet Özdemir, "İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları = The Early Period Hadith Sources of Ibadiyya Sect", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (2019), 525-556; Mehmed Sıddık Kaya - Nurullah Agitoğlu, "İbâdî Usûlcüülere Göre Râvi Sayısı Bakımından Hadisler-Vercelânî Örneği", *BİDER: Bitlis İslamiyat Dergisi* 13 (2025), 52-79.

¹⁶ Konuya dair bir çalışma için bkz. İsa Çelik, "Muhammed İkbâl'de Akıl ve Aşk", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 23-57.

Doç. Dr. Hasan Telli'nin oturum başkanlığını yaptığı B salonundaki 3. oturumda Siyer, İslam Tarihi, Osmanlı Tarihi, Sanat Tarihi alanlarına yönelik beş bildiri sunuldu. Fatma Bilecen "Siyer (Hz. Muhammed'in Hayatı) Öğretiminde Memnuniyeti Belirleyen Faktörler: Şanlıurfa Örneği" başlıklı bildirisinde Şanlıurfa'da Siyer dersi alan 698 ortaokul ve lise öğrencisine yüz yüze uyguladığı anketin sonuçlarını değerlendirdi. Ebrar Hatun Tunç "Osmanlı Son Dönemi Mersin Gülnar Âlimleri ve Devlet Adamları" başlıklı bildirisinde sempozyumun yapıldığı şehir özelinde arşiv belgelerini inceleyerek bilgiler sundu. Muhammed Caniş "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Elazığlı Müderrisler: Meşihat Arşivi İncelemesi" başlıklı bildirisinde meşihat arşivlerinden hareketle Osmanlı dönemindeki Elazığlı müderrisleri ele aldı. Şemse Erdoğan "Osmanlı Geç Dönem Kadın Mezar Taşlarının Tezyinat, Sembolik ve Estetik Açından Değerlendirilmesi" başlıklı bildirisinde kadın mezar taşlarının Osmanlı kadınının toplumsal kimliği ve statüsü hakkında nasıl bilgiler sunduğunu değerlendirdi. Harun Oruç "Mersin-Akdeniz İlçesi Yahudi-Hristiyan-Müslüman (20. Yüzyıl) Mezar Taşlarına Sanatsal Yaklaşım" başlıklı bildirisinde sempozyumun yapıldığı şehir olan Mersin özelinde farklı dinlere ait mezar taşlarını sanatsal, ikonografik ve dini semboller açısından inceledi.

Prof. Dr. Mustafa Öncü'nün oturum başkanlığını yaptığı C salonundaki 1. oturumda Arap Dili ve Belağatı alanına yönelik beş bildiri sunuldu. Muhammed Karabey "İstifham ve Haber Anlamları Taşıyan Kem Edatının Kuran-ı Kerim'deki Kullanımı" başlıklı bildirisinde Arapça edatlardan olan 'kem' edatını ayetler özelinde inceledi. Ayşe Karahan Usta "Doğu-Batı Etkileşiminde Tarihsel Bir Özne: Mehcer Edebiyatı" başlıklı bildirisinde siyasi ve bilhassa ekonomik nedenlerle Lübnan, Suriye ve Ürdün gibi ülkelerden Batı'ya göç edenlerin oluşturduğu bir akım olan Mehcer edebiyatının Batı'da kimlerden etkilendiğini, modern Arap edebiyatına katkılarını ve etkilerini ele aldı.¹⁷ Ömer Ayus "Kutbeddin Turan'ın Hayatı ve Eserleri" başlıklı bildirisinde Suriye'deki diktatör rejim döneminin acılarını yaşayan, bunları satırlara döken ve Adana'da vefat eden edip/şair Turan hakkında bilgi verdi. Muhammed Resul Işiker "Mîzânü's-Sarf: Arapça Kelime Yapısının Temel Prensipleri ve Dilbilimsel İşlevi" başlıklı bildirisinde ilgili kavramın tanımını, kurallarını, önemini ve gelişimini ele aldı. Zeliha Türüt "Haşr Sûresi Ekseninde Müslümanın Eğitim ve İrşadı" başlıklı bildirisinde ilgili sureden bir Müslümanın ne tür dersler alması gerektiğini psiko-sosyal açıdan inceledi.

Dr. Öğr. Üyesi Eşref Şahin'in oturum başkanlığını yaptığı C salonundaki 2. oturumda Tasavvuf, Tefsir, Dinler Tarihi alanlarına yönelik beş bildiri sunuldu. Hüdanur Sainkaplan "Yemînî'nin Fazîlet-Nâme'sinde İnsan-ı Kâmil Anlayışı ve Alevî-Bektaşî Düşüncesindeki Yeri" başlıklı bildirisinde 16. yüzyıl Kalenderî ve Bektaşî şairi Yemînî'nin adı geçen eserindeki anlayışını ele aldı. Mücahit Cebeci "Türk Silahlı Kuvvetlerinde Yeniden Açılan Kadro: Din İşleri ve Moral Subaylığı" başlıklı bildirisinde TSK'da yeniden faaliyete geçirilen bu kadronun Osmanlı'dan günümüze tarihsel sürecini, dünya ordularındaki din subaylıklarını ve günümüzdeki işlevlerini inceledi. Abdullah Önel "Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Mucizelerine Mukayeseli Bir Bakış" başlıklı bildirisinde üç din peygamberinin mucizelerini karşılaştırdı. Abdullah Zübeyr Büyüksöylü "İşârî Tefsir Perspektifinde İbn Berrecân'ın Hz. Meryem Kıssasını Yorumu" başlıklı bildirisinde Endülüslü âlim ve mutasavvıf İbn Berrecân'ın (ö. 536/1142) *Tenbîhü'l-efhâm* isimli tefsirinde ilgili kıssayı nasıl yorumladığını inceledi.¹⁸ Yasemin Kübra Nur Komşul "Haberin Ötesinde Ritüel: Pirha'da Gağan Geleneğinin Temsili" başlıklı bildirisinde

¹⁷ Mehcer edebiyatı üzerine bir değerlendirme için bkz. Ahmet Gemi, "Mehcer Edebiyatı Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları* 13/28 (2018), 437-451.

¹⁸ İbn Berrecân hakkında bkz. Hülya Küçük - Hamza Küçük, "Endülüs'ten Önemli Bir Sima: İbn Berrecan", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2002), 125-143.

Aleviliğin kültürel merkezlerinden Tunceli başta olmak üzere birçok şehirde takvime bağlı kutlanan Gağan geleneği hakkında bilgi vererek bu geleneğin haberlerdeki görünürlüğünü ve sosyokültürel yönünü değerlendirdi.

Dr. Öğr. Üyesi Harun Takcı'nın oturum başkanlığını yaptığı C salonundaki 3. oturumda Dinler Tarihi, Din Eğitimi ve Kelam alanlarına yönelik beş bildiri sunuldu. Münevver Cengiz "Hristiyanlıktaki Cenaze Ritüelleri: Konya Aziz Pavlus Kilisesi Cemaati Örneği" başlıklı bildirisinde literatür taramasının yanı sıra ilgili kilisenin rahibesi ile röportaj yöntemini de kullanarak bilgi verdi. Muhammed Özer "Mersin Üniversitesi Öğrencilerinde Namaz Alışkanlıkları ve Manevi Yaşam" başlıklı bildirisinde 2024-2025 bahar döneminde, basit seçkisiz örnekleme yöntemiyle belirlediği ve gönüllülük esasına göre katılım sağlayan 160 öğrenciden hareketle konuya dair değerlendirme yaptı. Rabia Abuzar ve Halime Tokgöz "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerine Göre Din Öğretimini Zorlaştıran Faktörler" başlıklı bildirilerinde nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış soruların bulunduğu mülakat/görüşme yöntemini uygulayarak 12 DKAB öğretmeniyle birebir yapılan görüşmelerin sonuçlarını betimsel analiz ve içerik analizi tekniği ile inceledi. Esma Atila "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Çevreye Duyarlılık Düzeylerinin İncelenmesi: Mersin İlahiyat Fakültesi Örneği" başlıklı bildirisinde çevreye duyarlı davranış ölçeği kullanarak ve evren 400, örneklem ise 60 kişi belirleyerek pek çok farklı kriter çerçevesinde DKAB öğretmen adaylarının çevreye duyarlılık düzeyini yüksek olarak tespit etti. Hacı Hasan Yılmaz "İmam-ı Gazzâlî'nin İbn Sînâ Özeline Meşşâîlik Tenkidi" başlıklı bildirisinde Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) İslâm Meşşâî okulunun en büyük sistemci filozofu olan İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) yönelttiği eleştirileri temel alarak bu iki düşünür arasındaki farkları analiz etti.

Genel olarak bakıldığında sempozyumun öne çıkan yönlerinden biri farklı üniversitelerden katılan lisans ve yüksek lisans öğrencilerinin özgün konulara dair hazırladıkları çalışmalarla akademik sahaya güçlü bir şekilde dâhil olmalarıdır. Kur'ân'ın evrenselliğinden mezar taşı estetiğine, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) hadis yaklaşımından günümüz din eğitimi sorunlarına kadar pek çok meselenin tartışıldığı bu ortamda, her bir oturum sonunda gerçekleşen soru-cevap bölümleriyle verimli bir akademik tartışma ortamı sağlandı. Ayrıca sunulan bildirilerin pek çoğunda sadece tek bir alan yerine interdisipliner bakış açısının benimsendiği, İlahiyat alanıyla sınırlı kalınmayıp sosyoloji, psikoloji ve eğitim bilimleri gibi sosyal bilimlerden de faydalandığı görüldü.

Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin düzenlediği bu sempozyum bir ilk olması nedeniyle büyük önemi haiz olup sempozyumun her yıl kalitesini artırarak uluslararası niteliğe sahip olması temennisiyle düzenleme kurulunu, katılımcıları ve emeği geçen herkesi tebrik ederiz.

Kaynakça

- Akbaş, Ahmet. "21. Yüzyılda Yazılan Türkçe Tefsirlerden Ali Küçük'ün Besâiru'l-Kur'ân'ının Dayandığı Temel Prensiplerin Tahlili". *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, 79-90.
- Akbaş, Ahmet. "Mesaj Odaklı Tefsir ve Kur'ân Kültürünü Topluma Ulaştırmadaki Rolü: Ali Küçük Örneği". *Batman Akademi Dergisi Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 4/2 (2020), 26-44.
- Aksoy, Soner. "Ali Küçük (1953-2017)". *Kur'ân'a ve Tefsire Adanmış Ömürler*, 267-277.
- Aksoy, Soner. "M. Sait Şimşek'in Bilimsel Tefsir Yöntemine Yaklaşımı". *Tefsire Adanmış Bir Ömür: M. Sait Şimşek*, 305-326.
- Altundağ, Mustafa. "Kuran'ın Evrenselliği (Delilleri, Karşıt Görüşün Analizi)". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 1/1 (2004), 101-134.
- Atmaca, Gökhan. "M. Sait Şimşek'in Tefsirinde Kur'ân'ın Çağdaş Yorumları". *The Journal of Academic Social Science Studies* 7/7 (2012), 103-116.
- Aydın, Mustafa. "Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd ve Islâh Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (2018), 845-858.
- Aytekin, Mehmet Ali. "İmam Züfer'in Hayatı ve İlmî Kişiliği". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 32 (2018), 261-285.
- Bakan, Tevhit. "İbâdîler ve Hadis". *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 221-240.
- Bıyıkoglu, Yakup. "M. Sait Şimşek'in Sosyal-İctimâî Tefsire Yaklaşımı". *Tefsire Adanmış Bir Ömür: M. Sait Şimşek*, 327-351.
- Bûtî, M. Said Ramazan - Şengül, İdris. "Kur'ân-ı Kerim'in Evrenselliği". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/1 (1999), 149-156.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûât'ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2022), 44-66.
- Çelik, Beşir. "Kur'an'da Zikri Geçen Renkler ve Renklerle Verilen Mesajlar". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 81-100.
- Çelik, İsa. "Muhammed İkbâl'de Akıl ve Aşk". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 23-57.
- Çetin, Musa. "İmanın Şubeleri' Rivâyetinin Sened ve Metin Açısından Analizi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2015), 35-73.
- Dumlu, Ömer. "Salâh Kavramı Üzerine Bir İnceleme". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 147-159.
- Gemi, Ahmet. "Mehcer Edebiyatı Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları* 13/28 (2018), 437-451.
- Gündüzöz, Soner. "Kur'ân'da Renklerin Büyülü Gücü -Semiotik Bir İnceleme-". *EKEV Akademi Dergisi* 7/16 (2003), 71-84.
- Karaalp, Cahit. "M. Sait Şimşek'in Hayatı ve İlmi Şahsiyeti". *Tefsire Adanmış Bir Ömür: M. Sait Şimşek*, 23-44.
- Karataş, Ali. "Mehmet Said Şimşek'in "Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri Üzerine Bir İnceleme". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 121-152.
- Kaya, Mehmed Sıddık - Agitoğlu, Nurullah. "İbâdî Usûlcüülere Göre Râvi Sayısı Bakımından Hadisler-Vercelânî Örneği". *BİDER: Bitlis İslamiyat Dergisi* 13 (2025), 52-79.

- Kesler, M. Fatih. "Kur'ân-ı Kerim'in Evrenselliği ve Târihsellik". *İslâmî Araştırmalar* 14/1 (2001), 23-32.
- Koçak, Muhsin. "Züfer b. el-Hüzeyl (Hayatı ve Eserleri)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1991), 121-145.
- Kumaş, Mehmet Salih - Artuç, Gülizar. "İslam İktisat Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Fıkıh İlminin Yeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (Ocak 2019), 109-133.
- Küçük, Hülya - Küçük, Hamza. "Endülüs'ten Önemli Bir Sima: İbn Berrecan". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2002), 125-143.
- Küçük, Mehmet Alparslan. "Kuran'daki 'Renk' Algısına 'Mitolojik ve İkonografik Açidan' Karşılaştırmalı Bir Bakış". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2015), 19-54.
- Okcu, Abdulmecid. "Kur'an'da Renkler". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 28 (2007), 127-163.
- Oruç, Ayşe Betül. "Ayetler Bağlamında Âlemin Yaratılışındaki Denge". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 18/2 (2018), 527-549.
- Oruçhan, Osman. "Ayakta Su İçmekle İlgili Hadisler Bağlamında Hadis Tasnif ve Yorumunda Yanlış Algılar ve Bunun Müslümanlar Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme". *The Journal of Academic Social Science Studies* 58 (2017), 251-270.
- Özdemir, Ahmet. "İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları = The Early Period Hadith Sources of Ibadiyya Sect". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (2019), 525-556.
- Uludağ, Süleyman - Kemikli, Bilal. "Âlemin Yaratılışı". *Vefatının 600. Yılında Süleyman Çelebi ve Mevlid Kültürü*, 273-291.
- Uslu, Rifat. "İmam Züfer b. el-Hüzeyl ve Hanefi Fıkıhındaki Yeri". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2018), 34-49.
- Yıldırım, Rabia. "Ölüm Eğitimi Perspektifinden 'Gassal' Dizisi: Ölümün ve Yas Sürecinin Popüler Kültürde Temsili". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 12/1 (30 Haziran 2025), 89-118. <https://doi.org/10.33718/tid.1648371>
- Yıldırım, Şahban. "İslam Hukuk Metodolojisine Postmodern Bir yaklaşım - Casir Avde Örneği". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları* 12/10 (2017), 311-328.